

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- *M.T. Ribeiro* : Η στάση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στην ενωμένη Ευρώπη
- *Γ. Σπυρόπουλος* : Η θέση και ο ρόλος του Τρίτου Κόσμου στην παγκοσμιοποίηση
- *Β. Πατρώνης-Κ. Μαυρέας* : Αγροτικός κόσμος και ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου
- *Θ. Καρβουναράκης* : Μετακινήσεις πληθυσμών στην Ευρώπη του 20ού αιώνα
 - *Π. Ζάνης* : Τρίτος τομέας και κοινωνική πολιτική: Μύθοι και πραγματικότητες
- *Φ. Χατζηθεοδωρίδης* : Λήμνος: Μοντέλο ανάπτυξης σε ένα νησί του Αιγαίου
 - *Θ. Κουτρούκης* : Ο κοινωνικός διάλογος σε τοπική κλίμακα: Το παράδειγμα της Ημαθίας
 - *Α. Σιπητάνου* : Χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών ουσιών στην Ελλάδα και οι δυνατότητες συνεχιζόμενης εκπαίδευσής τους (1994-2001)
 - *Ν. Τσίρος* : Η έννοια του «νοήματος» στη συστημική θεωρία του Niklas Luhmann
- Βιβλιοκριτική
- *Summaries*
- Περίληψεις άρθρων τευχών 36-39

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Ι΄

Τεύχος 40

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

18/1/05

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Maria Manuela Tavares Ribeiro:

Η στάση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στην ενωμένη
Ευρώπη 5

Γεώργιος Σπυρόπουλος:

Η θέση και ο ρόλος του Τρίτου Κόσμου
στην παγκοσμιοποίηση 27

Βασίλης Πατρώνης, Κωνσταντίνος Μαυρέας:

Αγροτικός κόσμος και ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα στην Ελλάδα
του μεσοπολέμου 51

Καρβουναράκης Θεόδωρος:

Μετακινήσεις πληθυσμών στον πόλεμο και την ειρήνη
στην Ευρώπη του 20ού αιώνα: Μία επισκόπηση 79

Παναγιώτης Ζάνης:

Τρίτος τομέας και κοινωνική πολιτική:
Μύθοι και πραγματικότητες 101

Φώτης Χ. Χατζηθεοδωρίδης:

Η σχέση μεταξύ πολυδραστηριότητας και μοντέλου τουριστικής
ανάπτυξης σε ένα νησί του Αιγαίου: Παράγοντες της τοπικής
απασχόλησης και ολοκληρωμένη ανάπτυξη 129

Θεόδωρος Κουτρούκης: Ο κοινωνικός διάλογος σε τοπική κλίμακα: Το παράδειγμα της Ημαθίας	149
Αθηνά Α. Σιπητάνου: Χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών ουσιών στην Ελλάδα και οι δυνατότητες συνεχιζόμενης εκπαίδευσής τους (1994-2001)	171
Νικόλαος Τσίρος: Η έννοια του νοήματος στη συστημική θεωρία του Niklas Luhmann	193
Βιβλιοκριτική	215
Βιβλιοπαρουσιάσεις	219
Summaries	223
Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (36 έως και 39)	227

Η στάση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στην ενωμένη Ευρώπη

*Maria Manuela Tavares Ribeiro**

Περίληψη

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει την οπτική της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και το μερίδιό συνεισφοράς της στην πορεία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, από τα μέσα του περασμένου αιώνα έως σήμερα.

Μέσα από τις αναφορές στους λόγους, τα έργα και τη στάση τεσσάρων εκπροσώπων της παπικής Εκκλησίας, από το 1948 έως πρόσφατα, εύκολα συνάγεται ότι κοινή θέση όλων αυτών, δηλαδή της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας εν γένει, ήταν ότι η ενωμένη Ευρώπη θα έπρεπε να στηριχθεί όχι τόσο στην πολιτική της ενότητα, όσο στη θρησκευτική, με την έννοια ότι η αποδοχή των χριστιανικών αξιών και της κοινής ιστορίας και του πολιτισμού, μπορούν να εγγυηθούν τη στερέωση της ειρήνης στην Ευρώπη και τον κόσμο.

1. Εισαγωγή

Η ιδέα του «κοινού ευρωπαϊκού αγαθού», η οικοδόμηση της ειρήνης, τα αισθήματα συμμαχίας και αλληλεγγύης, και επιπλέον το ενδιαφέρον για την πολιτική, οικονομική και κοινωνική τάξη, ενέπνευσαν πολιτικές προσωπικότητες, όπως τον Robert Schuman, τον Konrad Adenauer, τον Alcide De Gasperi, τον Jean Monnet, μεταξύ πολλών άλλων. Κατεύθυναν επίσης την οπτική του Βατικα-

* Η Maria Manuela Tavares Ribeiro είναι καθηγήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Coimbra και αντι-πρόεδρος του «Κέντρου Διεπιστημονικών Σπουδών του 20ού αιώνα» του ίδιου πανεπιστημίου (Πορτογαλία).

νού, από τον Πίο 12ο και τον Ιωάννη-Παύλο 2ο, καθώς και τη σκέψη των αντιπροσώπων της ανώτατης ιεραρχίας της Καθολικής Εκκλησίας για το παρόν και το μέλλον της Ευρώπης, μια σκέψη αντίστοιχη με την ουσιώδη σύνδεση μεταξύ χριστιανισμού και οικουμενικότητας.

Η έννοια της Ευρώπης είναι πολυπυρηνική, η «ενότητά» της είναι πλουραλιστική. Στη διάρκεια της μακραιώνης ιστορίας της, εμπλουτίστηκε με την ποικιλία των παραδόσεων της, των εμπειριών της, συσσωρεύοντας μια κληρονομιά μοναδική, που έχει τις ρίζες της στον ελληνο-ρωμαϊκό πολιτισμό, στο χριστιανικό πολιτισμό και στον κοσμικό ανθρωπισμό. Επιπλέον, στο λόγο της Καθολικής Εκκλησίας (αυτών των ποντιφικών και των επισκόπων, που μας απασχολεί εδώ) το ηθικό και θρησκευτικό αυτό ιδεώδες αποτέλεσε τον ισχυρό πυρήνα στο διάλογο μεταξύ των εθνών, των εκκλησιών, των θρησκειών, καθώς και για την οικοδόμηση ενός «νέου πολιτισμού», που θα εμπεριείχε την ιδέα της «επαναδιάδοσης του Ευαγγελίου» και της «συνάντησης των πολιτισμών», ως θεμελίου της ενότητας της Ευρώπης στην προοπτική μιας κοσμικής κοινω-νίας.

Στο πλαίσιο αυτό θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε μια ορισμένη προβληματική για τη θέση της Καθολικής Εκκλησίας, πιο συγκεκριμένα για τα κίνητρά της, τους στόχους της και για τα ερωτήματά της, όπως: ποιά Ευρώπη; ποιά ενότητα για την Ευρώπη; ποιά τα σύνορά της; πώς οικοδομείται η ειρήνη; ποιοί μέλλον για τη διευρυμένη Ευρώπη; Εν ολίγοις, ποιά θέση κατέχει η Ευρώπη στην παπική γεωπολιτική από τον Πίο 12ο και εντεύθεν;

Με ποιο μέτρο, όμως, είναι δυνατόν να αναλυθεί η σχέση μεταξύ Αγίας έδρας και ευρωπαϊκής πολιτικής; Δεν είναι η ίδια ένας θεσμός εξόχως πνευματικός και όχι τόσο πολιτικός; Δεν είναι, επιπλέον, ένα οικοδόμημα με οικουμενικό χαρακτήρα και όχι περιρισμένο μόνο στην Ευρώπη;

Εκτός από αυτή τη συγκεκριμένη φύση της, είναι βέβαιο ότι η Εκκλησία υπήρξε πάντοτε παρούσα στη διεθνή ζωή της εποχής της. Εάν επιχειρηθεί μια αναδρομή στη δράση της σε διεθνές επίπεδο, επιβεβαιώνεται ότι η Αγία Έδρα εμφανίζεται προικισμένη με μία *suī generis* οικουμενική δυναμική¹. Ο σκοπός τον οποίο φαίνεται να επιδιώκει είναι ηθικής τάξεως, στο πλαίσιο της διεθνούς έννομης τάξης. Υπό την έννοια αυτή, η δύναμη της δράσης και της επιρροής της διανθίζεται μάλλον από μια θέση «ουδετερότητας», στην οπτική της, δε συναρτάται από τις συγκυρίες και τους πολιτικούς ανταγωνισμούς ούτε από διακυβεύματα οικονομικών

συμφερόντων. Υπό το φως ακριβώς της οικουμενικότητας αυτής των προβλημάτων του κόσμου, η Εκκλησία εγείρει τα ερωτήματά της στα έθνη.

Η συζήτηση των ερωτημάτων αυτών θα αποτελέσει μια καλή βάση για να κατανοηθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές που υπάρχουν στην οπτική της ανώτατης ιεραρχίας της Καθολικής Εκκλησίας, σε ό,τι αφορά στη διαδικασία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, την περίοδο μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

2. Οικουμενικότητα και Ευρώπη στο λόγο του Πίου 12ου

Η ανάγκη για μια επανίδρυση της κοινωνικής και διεθνούς ευρωπαϊκής τάξης υπό το φως των χριστιανικών αρχών, άφησε να διαφανούν δύο κύριες ιδέες στην παπική οπτική για την Ευρωπαϊκή Ένωση: η πρώτη, η δομή μιας ανώτερης ενότητας στο όνομα του «κοινού αγαθού», δεύτερη, το αξίωμα της αποκατάστασης μιας χριστιανικής ταυτότητας. Άλλωστε, στη μεταπολεμική Ευρώπη, η παπική φιλοδοξία δεν όφειλε, πρωταρχικά, να προικίσει την Ευρώπη με μία εσωτερική ενότητα που θα της επέτρεπε να ανανεωθεί, με γνώμονα το χριστιανικό της προορισμό για την ειρήνη και την εκπολιτιστική της αποστολή στον κόσμο;

Μερικές μέρες αφού είχε στείλει έναν αντιπρόσωπο στο Συνέδριο της Χάγης, το Μάιο του 1948, ο Πίος ο 12ος τάχθηκε δημόσια (στις 2 Ιουνίου) υπέρ μιας ευρωπαϊκής ένωσης και, στις 11 Νοεμβρίου του ιδίου έτους, ενώπιον μιας επιτροπής υποστηρικτών της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας (UEF), προσκαλούσε τα μεγάλα έθνη της Ηπείρου να παραμερίσουν τις ηγεμονικές βλέψεις του παρελθόντος για να βαδίσουν στο δρόμο της πολιτικής και οικονομικής ενότητας². Δεν εκπλήσσει, επομένως, ότι η ίδια ιδέα τονίστηκε στο λόγο του στις 13 Σεπτεμβρίου 1952 προς τους προσκυνητές της *Pax Christi*³. Ο Πίος 12ος αναγνώρισε το «ευρωπαϊκό πνεύμα», δηλαδή την αντίληψη των κοινών πνευματικών αξιών, όπως επίσης ανέφερε στην προσφώνηση της 15 Μαρτίου του 1953 στα μέλη του Ευρωπαϊκού Κολεγίου της Μπριζ, ως έναν «θεμελιώδη αντικειμενικό στόχο, χωρίς τον οποίο» –βεβαίως– «τίποτε σταθερό δεν μπορεί να οικοδομηθεί»⁴. Με βάση τη λογική αυτή, στη σκέψη του, ανιχνεύεται ειδικότερα το ιδεώδες ότι η Ευρώπη είναι το όχημα για την επιδίωξη της «ηπειρωτικής ενότητας

των λαών της»⁵. Είναι προφανές ότι η αναφορά στην «ηπειρωτική Ευρώπη» υπερέβαινε τα σύνορα της «Μικρής Ευρώπης» των Έξι. Η επισήμανση αυτή υποκρύπτει επίσης την επιλογή υπέρ μιας υπερεθνικής Ευρώπης.

Έτσι ο Πάπας υποδέχθηκε ευνοϊκά τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας του Άνθρακα και του Χάλυβα (CECA), το 1950, οργανισμό υπερεθνικό, καθώς διέκρινε σ' αυτήν ένα χρήσιμο δρόμο για τον εμπλουτισμό της ευρωπαϊκής ηπείρου, όχι μόνο στον οικονομικό και πολιτιστικό, αλλά επίσης στον πνευματικό και θρησκευτικό τομέα⁶. Μπορεί να λεχθεί ότι μεταξύ του Μαΐου του 1952, ημερομηνία της υπογραφής του συμφώνου με το οποίο ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άμυνας (CED), και του Αυγούστου 1954, ημερομηνία απόρριψης αυτού του συμφώνου από το γαλλικό κοινοβούλιο, ο Πίος 12ος εκδήλωσε ένα ενεργό ενδιαφέρον για τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Αναπόσπαστο μέρος της παπικής αυτής θέσης, όσον αφορά στην πολιτική οργάνωση της Ευρώπης, είναι η εκπεφρασμένη συμπάθεια του Πίου 12ου σε μαξιμαλιστικές ομοσπονδιακές ιδέες, συντασσόμενος υπέρ της δημιουργίας υπερεθνικών εξουσιών⁷. Έτσι, ο Πάπας δεν είχε αμφιβολίες ότι οι αυτονομίες, οι τοπικές φιλοδοξίες και ανησυχίες, θα μετατρέπονταν σε μια προωθητική δύναμη για την επεξεργασία της επιθυμητής ομοσπονδιακής ευρωπαϊκής ενότητας. Συνεπώς, η επεξεργασία των Συμφωνιών της Ρώμης, το Μάρτιο 1957, αντιμετωπίστηκε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την Παπική Σύνοδο (Sumo Pontífice) η οποία αναγνώρισε τη σπουδαιότητα και την ευθύνη μιας υπερεθνικής πολιτικής εξουσίας για την Ευρώπη⁸. Γι' αυτό δεν αποτελεί έκπληξη, ότι ο Osservatore Romano αναφέρεται στην υπογραφή των συμφωνιών αυτών, χαρακτηρίζοντάς τις ως το πιο σημαντικό και συμβολικό γεγονός στη νεότερη ιστορία της «αιώνιας πόλης»⁹.

Εάν οι ανωτέρω θέσεις καθιστούν σαφή την ομολογημένη υποστήριξη του ποντίφικα στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, δεν είναι λιγότερο αληθές ότι ο Πίος 12ος βάσιζε αυτή την προσδοκία του στο σκεπτικό μιας άλλης τάξης και όχι σε έναν πολιτικό ή ιδεολογικό προσανατολισμό. Από την άποψη αυτή, γίνεται κατανοητό ότι οι διεργασίες για την Ευρώπη, δεν θα έπρεπε, προκειμένου να κατανοηθούν, να διαχωριστούν από τις οικουμενικές ομολογές τους. Με άλλα λόγια, η ευρωπαϊκή οικοδόμηση όφειλε να μεταφράζει την ιδέα μιας χριστιανικής Ευρώπης, η οποία να μη διαφοροποιείται από το πρόταγμα της οικοδόμησης μιας παγκόσμιας κοινότητας, που θα βασιζόταν στις αρχές του φυσικού νόμου¹⁰,

του οποίου ο τελικός σκοπός θα ήταν η κατανόηση μεταξύ των λαών και η ανώτατη πραγματοποίηση της ειρήνης.

Υπό το φως της φιλοδοξίας αυτής μπορεί να κατανοηθεί η εξέλιξη της πολύπλοκης διαδρομής της διπλωματίας του Βατικανού στην αναπροσέγγιση των διαφορετικών εκδοχών για την «Ευρώπη».

2.1. Η διπλωματία του Πίου 12ου στην Ανατολική Ευρώπη

Το Βατικανό δέχθηκε με ανησυχία τη είδηση για τη συμφωνία της Γιάλτας και συνεπώς για την επέκταση της επιρροής της Μόσχας στην «καρδιά» της Ευρώπης¹¹. Η Ρώσικη Εκκλησία εθεωρείτο όργανο της σοβιετικής πολιτικής. Κατά τον ίδιο τρόπο, η αποκατάσταση της παρουσίας της ΕΣΣΔ στα Βαλκάνια και στη Μέση Ανατολή εθεωρείτο ότι εξυπηρετούσε, επίσης, τον επεκτατισμό της ρωσικής Εκκλησίας. Οι σοβιετικοί, από την άλλη, αποδέχονταν μια Εκκλησία στην οποία δεν αναγνώριζαν, στο εσωτερικό της χώρας, παρά μόνο μια λατρευτική λειτουργία.

Στην πραγματικότητα, η Μόσχα απέρριπτε την Καθολική Εκκλησία και την κοινωνική της αποστολή, ιδίως δε τη σύνδεσή της με τον Πάπα της Ρώμης, η δράση του οποίου ξεπερνούσε τα εθνικά σύνορα. Ο σοβιετικός έλεγχος στην Πολωνία και η επεκτασή του σε άλλες ανατολικές χώρες (Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Σλοβενία, Κροατία) εξηγούν, κατ' αρχήν, την έλλειψη ενδιαφέροντος της σοβιετικής διπλωματίας να διατηρήσει επαφές με την Αγία Έδρα. Ο λόγος είναι ότι η ανεξάρτητη δράση της Καθολικής Εκκλησίας θα μπορούσε να αποτελέσει ένα στοιχείο διαταραχής για την ΕΣΣΔ. Γι' αυτό η Μόσχα επανέφερε την ιδέα της «Τρίτης Ρώμης», ώστε να θεωρηθεί ως κέντρο της ορθοδοξίας. Από την πλευρά της, η Αγία Έδρα θεωρούσε ότι το σοβιετικό σύστημα ενέτεινε το ξερίζωμα του καθολικισμού στη Σοβιετική Ένωση και στις Ανατολικές χώρες. Με τον ψυχρό πόλεμο και την επέκταση της σοσιαλιστικής κυριαρχίας στην Ανατολή, τα μέτρα καταπίεσης στην Εκκλησία και στους καθολικούς εντάθηκαν. Η Αγία Έδρα δεν ήθελε, επιπλέον, να χάσει κάποια διπλωματικά ερείσματα που τη συνέδεαν με ορισμένες πρωτεύουσες της Ανατολικής Ευρώπης. Υποδηλώνει άραγε αυτό μια απλώς αντικομμουνιστική τακτική, ή συγχρόνως στρατηγική ειρήνης;

Στην προοπτική μιας συμφιλίωσης, η Αγία Έδρα αναζήτησε λύσεις που θα επέτρεπαν τη συγκρότηση ενός ενιαίου ευρωπαϊ-

κού χριστιανικού πόλου, ικανού να εμποδίσει τη διπολική λογική της σύγκρουσης ανάμεσα στα δυο ευρωπαϊκά στρατόπεδα. Σε αυτό το κλίμα ο Πίος 12ος θα προωθήσει μια σειρά παρεμβάσεων. Μεταξύ άλλων επισημαίνεται η αποστολική χάρτα *Ad Universos Russiae populos*¹², στις 7 Ιουνίου 1952, που συγκεντρώνει σε κείμενα διάφορες οδηγίες προς τους Ρουμάνους, Τσέχους, Πολωνούς και άλλους καθολικούς.

Η αλήθεια είναι πως μία αμυντική οπτική της Ευρώπης ή καλύτερα της χριστιανικής Ευρώπης δε συγκέντρωνε την ομοφωνία, ήδη στο τέλος της παπικής περιόδου του Πίου 12ου. Από τότε ορισμένα μέλη του ανώτερου κλήρου, μεταξύ αυτών, για παράδειγμα, ο επίσκοπος Montini, εμφανίζονταν περισσότερο ανοικτοί σε μια συνύπαρξη με την Ανατολή¹⁴. Έβλεπαν, πρόθυμα, την ενίσχυση του διαλόγου με τη Μόσχα (1956). Είναι γεγονός ότι στην αρχή του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1950, το Βατικανό έλαβε μία σειρά από θετικές ενδείξεις από τις Ανατολικές Χώρες που έδειχναν ότι οι σοβιετικοί ενδιαφέρονταν να εγκαθιδρύσουν διπλωματικές σχέσεις με την Αγία Έδρα. Μετά το θάνατο του Στάλιν, το 1953, σε αντίθεση με τα διστακτικά ανοίγματα των σοβιετικών, ο Πίος 12ος λαμβάνει μια πιο δυναμική θέση απέναντι στην εισβολή στην Ουγγαρία, το 1956.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι, στη σφαίρα της σοβιετικής διπλωματίας, αναθεωρείται το περιεχόμενο των σχέσεων των Ανατολικών Χωρών με το Βατικανό και η εκτίμηση για τη θέση τους στη βελτίωση της διεθνούς εικόνας της ΕΣΣΔ. Η σοβιετική κυβέρνηση δεν εμφανίζεται, επομένως, διατεθειμένη να πληρώσει το απαιτούμενο από το Βατικανό τίμημα, δηλαδή τον επαναπροσδιορισμό με την Αγία Έδρα των συνθηκών ζωής των καθολικών χριστιανών στη Σοβιετική Ένωση και την επαναφορά της θρησκευτικής ελευθερίας.

Το θέμα της χριστιανικής Ευρώπης, στο διπολικό πλαίσιο του ψυχρού πολέμου, μπορεί άραγε να υπαγορευθεί από το μοναδικό κίνητρο της πρόταξης ενός αξιόπιστου οικοδομήματος απέναντι στο σοβιετικό επεκτατισμό; Ή θα ήταν μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου που θα απέβλεπε στην προαγωγή της δημιουργίας μιας πραγματικής διεθνούς κοινότητας, συνάδουσας με τις αρχές της χριστιανικής ηθικής;

Ο Πίος 12ος άρχισε να αποκαλύπτει στον «ευρωπαϊσμό» την προσδοκία μιας ανώτερης τάξης, με πρόσημο το «κοινό αγαθό», και την επιστροφή των ευρωπαϊκών λαών στην προοπτική μιας πνευματικής ενοποίησης. Επιπλέον, οι τελευταίες σκέψεις του Πά-

πα (από το 1952) –όσον αφορά την Ευρώπη– αποκτούν ένα θεσμικό περιεχόμενο αν και προσαρμοσμένο στο παραδοσιακό πνεύμα της εκκλησίας – αυτό της ενότητας των λαών. Έτσι, οι δύο θέσεις, πρώτα αμυντική –του δυτικού χριστιανικού πολιτισμού– ύστερα εποικοδομητική και ενωτική για το μέλλον της Ηπείρου, αποκαλύπτουν ότι η Αγία Έδρα, με τον Πίο 12ο, προβάλλει μια οπτική ευρωπαϊοκεντρική, αλλά όχι διαφοροποιημένη από την ανεξαρτησία της Εκκλησίας και της οικουμενικής της αποστολής. Αυτό μας επιτρέπει να τονίσουμε ότι στο σκεπτικό του Πίου 12ου συνυπάρχουν οι ειδικότερες προσδοκίες για την Ευρώπη και μια οικουμενική οπτική, με χριστιανικό περιεχόμενο, συμφυές με τη λειτουργία της Καθολικής Εκκλησίας.

3. Ιωάννης 23ος - Η ειρήνη ανάμεσα στα έθνη και «το κοινό ευρωπαϊκό αγαθό»

Σε μια εποχή που η Ευρώπη συνέχιζε να παλεύει ανάμεσα στην ανησυχία και την ελπίδα, ο Ιωάννης 23ος ανέλαβε την παπική έδρα, τον Οκτώβριο του 1958. Μια από τις πρώτες πρωτοβουλίες του, που θα επαναπροσδιόριζε τη θέση της Εκκλησίας και το νέο πρόσωπό της στον κόσμο, ήταν η προετοιμασία της Δεύτερης Συνόδου του Βατικανού. Από το σύνολο του έργου της (στο δογματικό, στο εκκλησιαστικό, στο οργανωτικό, στις διεθνείς σχέσεις) μπορεί να επιβεβαιωθεί ότι ο Ιωάννης 23ος είχε μια οπτική ουσιαστικά οικουμενική. Τούτο γίνεται εμφανές στην Εγκύκλιό του *Ειρήνη στη γη (Pacem in terris, 1963)*.

Στο μεταξύ, η Ευρώπη βρίσκεται στο επίκεντρο των αναζητήσεών του. Υπενθυμίζουμε, εν είδει παραδείγματος, την προσφώνηση που απηύθυνε στις 12 Απριλίου 1960 στην Επιτροπή Δημόσιας Υγείας της Δυτικο-ευρωπαϊκής Ένωσης (U.E.O.). Στο κείμενο αυτό, ο Πάπας θα αναδείξει, πέραν της πολιτικής και οικονομικής τάξης, τη σχετική σπουδαιότητα των δεσμών της ανθρωπιστικής τάξης, ως προνομιακό πεδίο για να στηριχθεί μια διαρκής ειρήνη μεταξύ των λαών.

Τον Ιούνιο του 1962, στο Στρασβούργο, ο Ιωάννης 23ος αναφέρεται στη σημασία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (CECA) και της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (CEE), ενθουμούμενος όμως ιδιαίτερα την ύπαρξη ενός «κοινού ευρωπαϊκού αγαθού». Από την άποψη αυτή, μπορεί να επιβεβαιωθεί

ότι «το κοινό ευρωπαϊκό αγαθό» αποτελεί τη θεμελιώδη μήτρα του στοχασμού του. Η έννοια του «κοινού ευρωπαϊκού αγαθού» εδραζόταν στο άθροισμα στοιχείων διαφορετικής φύσεως: οικονομικά, στη βάση μιας ευημερίας που αναπτύσσεται αρμονικά, κοινωνικά, με την εγκαθίδρυση μιας σχετικής ισορροπίας, πολιτικά, με τη συγκρότηση και υπεράσπιση μιας δικαιοσύνης τάξης. Έχει ενδιαφέρον να προσεχθεί ότι ο Ιωάννης 23ος¹⁴ θεμελιώνει την ουσία αυτού του «κοινού αγαθού» στις πνευματικές αξίες. Στην οπτική του, υπάρχει μία κληρονομιά της Ευρώπης, μια κληρονομιά ανθρωπιστική και οικουμενική, της οποίας τα στοιχεία αποτελούν αναπόσπαστο μέρος κάθε εθνικής κουλτούρας και είναι από μόνα τους στοιχεία ειρήνης και αλληλεγγύης. Στα ανωτέρω μπορεί να επισημανθεί ότι ο τριπλός συνδυασμός του ελληνικού ανθρωπισμού, του ρωμαϊκού συστήματος δικαίου και του πνεύματος του χριστιανισμού, συγκροτεί την ουσία της ευρωπαϊκής κληρονομιάς, που αναλύεται στον πνευματικό, στον καλλιτεχνικό, στον ηθικό, στον πολιτιστικό της πλούτο και επιπλέον στην τεχνική και επιστημονική πρόοδο. Ο παπισμός αναγνώριζε έτσι ότι η οικοδόμηση της Ευρώπης δεν είναι προνόμιο των κυβερνήσεων, αλλά επίσης και –κυρίως– έργο των λαών.

3.1. Η παπική περίοδος του Ιωάννη 23ου και ο διάλογος Ρώμης-Μόσχας

Συμπληρωματικά προς τα ανωτέρω, τίθεται το ερώτημα, εάν για τον Ιωάννη 23ο οι σχέσεις του Βατικανού με το σοβιετικό κόσμο θεωρούνταν επίσης ιδιαίτερης σημασίας ως σταθμός που εσυναρτάτο με τις οικουμενικές ιδέες. Πράγματι, η παπική του θητεία σφράγισε μια νέα φάση στις σχέσεις μεταξύ Βατικανού και Σοβιετικής Ένωσης, στην εποχή του Γκορμπατσώφ. Ο ποντίφικας ανέλαβε μια πολιτική παρεμβάσεων για την ειρήνη στον κόσμο και εξέφρασε επίσης τις ανησυχίες του σχετικά με τις καθολικές Εκκλησίες στην Ανατολή. Κρίθηκε αναγκαίο, για την κατανόηση του διαβήματός του, να αποκαταστήσει επαφή με τους επισκόπους των χωρών αυτών και να επιχειρήσει με όλα τα μέσα να επαναφέρει τη θρησκευτική ελευθερία¹⁵. Η Β΄ Σύνοδος του Βατικανού θεωρήθηκε ως μοναδική ευκαιρία, παρόλο που κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες και τις ενδο-συνοδικές διαβουλεύσεις ορισμένοι επίσκοποι απαίτησαν να καταδικαστεί επίσημα ο κομμουνισμός.

Όμως, η ενότητα της ευρωπαϊκής ηπείρου δεν ήταν αυτοσκοπός. Εφεξής, το κοινοτικό οικοδόμημα γινόταν αντιληπτό κάτω α-

πό τον αστερισμό της αλληλεγγύης μεταξύ των λαών. Πιο συγκεκριμένα, στις 26 Ιανουαρίου 1961, κατά την υποδοχή των αντιπροσώπων του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου και των Αφρικανικών Κρατών και της Μαδαγασκάρης που συνδέονταν με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, ο Ιωάννης 23ος υποστήριξε τη βοήθεια των πλουσιότερων χωρών στις λιγότερο ευνοημένες χώρες, επικαλούμενος την ανάγκη αλληλεγγύης προς την κοινότητα των λαών. Όπως τονίζεται εμφανώς στην εγκύκλιο *Pacem in terris*, η κληρονομιά του «κοινού ευρωπαϊκού αγαθού» είναι «ο πιο ασφαλής δρόμος για την ενότητα και για την ειρήνη μεταξύ των ανθρώπων και, συνεπώς, μεταξύ των Ευρωπαίων». Είναι γεγονός ότι τον Πάπα δεν τον ικανοποιούσε, θεωρητικώς, η προσπάθεια για την ενοποίηση της Ευρώπης. Είναι επίσης σημαντικό να τονισθεί ότι, κατά τη διάρκεια της θητείας του, η Αγία Έδρα είχε εγκαθιδρύσει στενούς δεσμούς με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Το Συμβούλιο της Ευρώπης δέχθηκε την Αγία Έδρα στις 12 Δεκεμβρίου 1962 ως πλήρες και μόνιμο μέλος του Συμβουλίου για την Πολιτιστική Συνεργασία (CCC)¹⁶. Μια διαρκής αντιπροσωπεία του Βατικανού εγκαταστάθηκε επίσης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Τα ανωτέρω, υπογραμμίζουν ότι ο Ιωάννης 23ος (που απεβίωσε στις 3 Ιουνίου 1963) άφησε μία αδιαμφισβήτητη κληρονομιά, ευρωπαϊκή και οικουμενική¹⁷.

4. Η παγκόσμια αποστολή της Ευρώπης στην προοπτική του Παύλου 6ου

Ο Παύλος 6ος, που εξελέγη την 21 Ιουνίου 1963, συνέχισε τις αρχικές κατευθύνσεις του προκατόχου του. Αναφέρουμε την ομιλία που εκφώνησε στον ΟΗΕ (4 Οκτωβρίου 1965), με την οποία διέγραψε τις γενικές κατευθύνσεις της νέας διπλωματικής δράσης της Αγίας Έδρας: μια διπλωματία, όχι γραμμική αλλά βασισμένη στο δρόμο του οικουμενισμού. Δεν εκπλήσσει, επομένως, ότι οι διμερείς επαφές της καθολικής με τη ρωσική εκκλησία είχαν εντατικοποιηθεί, συμβάλλοντας επίσης, με έμμεσο αλλά αποτελεσματικό τρόπο, στην προώθηση των σχέσεων με τη σοβιετική εξουσία. Έτσι, με αφετηρία τις επιτυχημένες συναντήσεις μεταξύ των Γκρομύκο και Παύλου 6ου (1966, 1970, 1974, 1975) οι σοβιετικές κυβερνητικές αρχές, κυρίως από το 1974 και εντεύθεν, εξέφρασαν μια στάση πιο ανοικτή στις θέσεις του Βατικανού.

Είναι φανερό ότι η διπλωματική δραστηριότητα του Βατικανού έναντι της Ανατολής δεν είχε την ομόφωνη υποστήριξη του καθολικού κόσμου. Όμως το άνοιγμα στην Ανατολή ήταν αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης ότι έπρεπε να αναζητηθεί η βάση μιας εγκάρδιας συνεννόησης μεταξύ των λαών. Σύμφωνα με τον Καρδινάλιο Agostino Casaroli, υπεύθυνο για τις εξωτερικές σχέσεις της Αγίας Έδρας, και εμπνευστή μιας έντονης δραστηριότητας στις Ανατολικές Χώρες, «το πρώτο θεμελιώδες καθήκον ήταν η προστασία και η προώθηση αυστηρά του λόγου της Εκκλησίας, της θρησκευτικής ελευθερίας και των δικαιωμάτων των πιστών»¹⁸. Επρόκειτο για την αναζήτηση όχι τόσο ενός *modus vivendi*, αλλά ενός *modus non moriendi* της Καθολικής Εκκλησίας¹⁹. Οι σοβιετικοί, από την πλευρά τους, είχαν την άποψη ότι τα θρησκευτικά ζητήματα αποτελούσαν αντικείμενο της εσωτερικής πολιτικής. Στο μέτρο όμως που η Σοβιετική Ένωση ήθελε να εγκαθιδρύσει διπλωματικές σχέσεις με την Εκκλησία, η οποία είχε ως βάση τα συμφέροντα και τους εκπροσώπους της οικουμενικότητας και να επιβεβαιώσει την πολιτική της υπέρ της ειρηνικής συνύπαρξης, όφειλε με τη σειρά της να συναντήσει τη διπλωματία του Βατικανού.

4.1. Το Βατικανό και η Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι

Στη συγκυρία αυτή, η ιδέα για μια Ευρωπαϊκή Συνδιάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία, που παρουσιάστηκε στο Βατικανό από τον πρεσβευτή της Ουγγαρίας το 1969 και την οποία προωθούσε το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, εμφανιζόταν ως μια άλλη ευκαιρία «συνάντησης» της Καθολικής Εκκλησίας με τις Ανατολικές Κυβερνήσεις. Στην πραγματικότητα όμως η συμμετοχή του Βατικανού στη Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι (1975) συνιστούσε μία δύσκολη επιλογή, έτσι ώστε να μη συγκεντρώσει την ομοφωνία των ρωμαιοκαθολικών ηγητόρων. Πέραν αυτών, ασκήθηκε μια ισχυρή πίεση για να εξασφαλιστεί η παρουσία του Βατικανού στο Ελσίνκι. Το Συμβούλιο των εξωτερικών υποθέσεων της Αγίας Έδρας –σήμερα Τμήμα Σχέσεων με τα Κράτη–, μέσω του υπευθύνου του, του καρδινάλιου Casaroli, επέμενε στη συμμετοχή του Βατικανού στη Συνδιάσκεψη, αφενός διότι διέβλεπε σ' αυτήν μια δυνατότητα για την εδραίωση των σχέσεων του Βατικανού με τις σοσιαλιστικές κυβερνήσεις, και αφετέρου, την επίκαιρη στιγμή για να επαναφέρει το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας. Ένας επιπλέον λόγος, ήταν η πεποίθηση ότι μέσω της ευρωπαϊκής Συν-

διάσκεψης θα διδόταν η ευκαιρία να διατυπωθούν στη διαιρεμένη Ευρώπη, νέες προβληματικές και ένα σύνολο κοινών πολιτικο-διπλωματικών προβλημάτων.

Είναι σκόπιμο να υπενθυμίσουμε, ωστόσο, τις κριτικές των αντιφρονούντων στην Ανατολική Ευρώπη, που διέκριναν στη Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι τη *de facto* αναγνώριση των συνόρων μιας Ευρώπης διαιρεμένης σε συνασπισμούς. Είναι όμως εξίσου χρήσιμο να επισημανθεί ότι η Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι φαινόταν, στα μάτια άλλων, ως η αναγνώριση μιάς ευρωπαϊκής διάστασης, πέραν από τη λογική της διαίρεσης. Αυτό υπήρξε, για παράδειγμα, το επιχείρημα του καρδινάλιου Agostino Casaroli, ο οποίος χαρακτήρισε τη Συνδιάσκεψη του Ελσίνκι ως ένα «μείζον πανευρωπαϊκό πολιτικό γεγονός»²⁰ και «τη μεγαλύτερη συλλογική προσπάθεια, αφιερωμένη από το σύνολο των ευρωπαϊκών κρατών, στην υπόθεση της ειρήνης». Από την άποψη αυτή, προκύπτει ότι η Αγία Έδρα εμφανιζόταν έτοιμη να λάβει μέρος στην προετοιμασία της Συνδιάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη, ως επίσημος αντιπρόσωπος και όχι ως απλός παρατηρητής. Και τούτο διότι οι στόχοι του εμφανίζονταν να συγκλίνουν με το πρόταγμά της ή, καλύτερα, θεωρήθηκε επιτακτική η ανάγκη να ενισχυθεί η ειρήνη και η ασφάλεια στην Ευρώπη, να διαφυλαχθεί η ευρωπαϊκή ήπειρος από νέες διαμάχες, να ανοίξει ο δρόμος για μια ευρύτερη και ειρηνική συνεργασία ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς λαούς. Στο όνομα της «ενότητας των λαών», στο όνομα μιάς «Ευρώπης προμαχώνα της ειρήνης», η Αγία Έδρα επιβεβαιώνει τη συμμετοχή της με τον οικουμενικό, ηθικό και θρησκευτικό χαρακτήρα της αποστολής της.

Η δραστηριότητα της Αγίας Έδρας δεν ήταν, παρόλα αυτά, χωρίς αντιδράσεις, εγείροντας κριτικές στον καθολικό κόσμο. Στο ίδιο το Βατικανό κυριαρχούσε κάποια αμηχανία. Η τελική πράξη του Ελσίνκι (1975) παραχωρούσε στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο μια νέα νομιμότητα. Συγχρόνως, είναι αλήθεια ότι το Βατικανό είχε συνείδηση του ότι το «πνεύμα του Ελσίνκι» θα συναντούσε σοβαρά εμπόδια κατά την εφαρμογή του στις σοσιαλιστικές χώρες²¹. Τελικά, όμως, η Πράξη του Ελσίνκι πρόσφερε επίσης κάλυψη στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (και της Εκκλησίας) στον κόσμο της σοβιετικής επιρροής. Στο πλαίσιο αυτό, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, με τον Παύλο 6ο, παρατηρείται μια εξέλιξη στη δυναμική του προσανατολισμού της Αγίας Έδρας σε ό,τι αφορά την ευρωπαϊκή ενότητα. Εννοούμε μ' αυτό ότι οι αντιλήψεις της δεν επιχειρούσαν να απομακρυνθούν από τις δυτικές

θέσεις, προσανατολίζονταν όμως επίσης, εφεξής, προς την κατεύθυνση της προάσπισης των ελευθεριών στην Ανατολική Ευρώπη. Στο βάθος, η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας μετατρεπόταν σε εγκώμιο της ειρήνης, της συνύπαρξης των εθνών και, συνεπώς, της επαναπροσέγγισης της «Ευρώπης»²².

Επισημαίνεται, εντούτοις, ότι, εκτός από τη θρησκευτική πτυχή του ζητήματος, υπήρχε επίσης το πολιτικό ζήτημα. Και στην προοπτική αυτή, η τελική πράξη του Ελσίνκι και ο δεκάλογός της επενδύονται με μια κεφαλαιώδη σημασία για την ασφάλεια της Ευρώπης, στο μέτρο που θα θεωρηθούν ως η αποκρυστάλλωση της παγκόσμιας αντιπαράθεσης, ως καταξίωση των κοινών αξιών, ως κώδικας κοινής συμπεριφοράς. Σ' αυτούς εκφραζόταν η πρόθεση για τη μη προσφυγή στη βία, υπογραμμίζόταν η αναγνώριση του απαραβίαστου των συνόρων, επιβεβαιωνόταν εκ νέου ο σεβασμός της εδαφικής ακεραιότητας των Κρατών, εν ολίγοις, διακηρρυσσόταν το αναπόφευκτο της αποδοχής της ευρωπαϊκής ισορροπίας.

Στο πλαίσιο των κοινών αυτών προσδοκιών γίνεται καλύτερα κατανοητή η ειρηνευτική αποστολή του Παύλου 6ου (1963-1978), του ποντίφικα που συνέχισε τις εργασίες της Β' Συνόδου του Βατικανού, που ενεργοποίησε την επισκοπική συλλογικότητα, που εμπάθυε το διάλογο Ανατολής-Δύσης. Στη διάρκεια της θητείας του ο Πάπας στηρίζει και ενθαρρύνει, *de facto*, την οικοδόμηση της Ευρώπης προς την κατεύθυνση μιας πιο βαθιάς, πιο στερεής, πιο οργανικής ενότητας, δικαιολογώντας την ως ουσιαστική διαδρομή στο δρόμο της αδελφосύνης μεταξύ των λαών. Όμως για ποια Ευρώπη πρόκειται; Είναι η Ευρώπη, που στην οπτική του ενσαρκώνει μια οικουμενική αποστολή, η οποία επομένως δεν μπορεί να είναι η δυτική «μικρή Ευρώπη». Σ' αυτήν την Ευρώπη περιλαμβάνεται επίσης, στα μάτια του Βατικανού και στις οικουμενικές φιλοδοξίες του Παύλου 6ου, η άλλη Ευρώπη, η Ανατολική, με τις προαιώνιες χριστιανικές ρίζες²³.

5. Η πνευματική ενότητα της Ευρώπης στην οπτική του Ιωάννη Παύλου 2ου

Ο Ιωάννης Παύλος 2ος, εκλέχθηκε στις 16 Οκτωβρίου 1978. Άνθρωπος της Ανατολής, σλάβος, πολωνός στην εθνικότητα, καταγόμενος από την Κρακοβία, μια πόλη όπου οι διανοούμενοι αντιμάχονταν ανέκαθεν τον κομμουνισμό, (ας θυμηθούμε την ομά-

δα ΖΝΑΚ), γνώστης της σοσιαλιστικής πραγματικότητας. Ήδη στις 19 Δεκεμβρίου 1978 θα ενεργοποιήσει τη Σύνοδο της Επισκοπικής Συνδιάσκεψης της Ευρώπης (CCEE) για να αναζωπυρώσει «τη χριστιανική ψυχή της Ευρώπης, στην οποία ριζώνει η ενότητα της»²⁴. Η ιδέα αυτή θα γίνει εμμονή στη σκέψη του και θα αποτελέσει την ουσιαστική μήτρα του λόγου του²⁵. Υπό το πρίσμα αυτό, η ευρωπαϊκή οπτική του Ιωάννη Παύλου 2ου ήταν βέβαιο ότι δε θα δεσμευόταν από πολιτικά συστήματα, ούτε από ιδεολογίες, ούτε θα περιοριζόταν στα όρια της Κοινότητας ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι εξηγείται ότι για τον νέο ποντίφικα, η Ευρώπη εκτείνεται σ' ολόκληρη την Ήπειρο, υιοθετώντας με τον τρόπο αυτόν τη γνωστή διατύπωση του στρατηγού Ντε Γκωλ: «η Ευρώπη, από τον Ατλαντικό μέχρι τα Ουράλια»²⁶.

Ο Ιωάννης Παύλος 2ος ενίσχυσε τη θέση του αυτήν σε ομιλία του στις 5 Απριλίου 1979, όπου υποστήριξε ευθέως ότι τα δώδεκα κράτη της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας δε συνέθεταν, μόνον αυτά, όλη την Ευρώπη²⁷. Δεν εκπλήσσει, επομένως, ότι, το 1985, θα επανέλθει για να υπογραμμίσει ότι οι «Ευρωπαίοι δεν μπορούν να υπομείνουν τη διαίρεση της ηπείρου τους», και να υπερασπισθεί, εναλλακτικά, την ενσωμάτωση στην ευρωπαϊκή κληρονομιά, όλων των χωρών που, για διάφορους λόγους, δε συμμετέχουν ακόμη στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η αποκρυστάλλωση ενός προτάγματος που θα ενσωμάτωνε τη χριστιανική παράδοση απαιτούσε, κατ' αυτόν, το άνοιγμα προς τους άλλους, τον αδελφικό σεβασμό, την ανάπτυξη του αισθήματος της οικουμενικότητας²⁸. Τις θέσεις του αυτές θα τις αναπτύξει αναλυτικότερα στο Συμβούλιο της Ευρώπης, το 1988.

Πέραν αυτών, το ευρωπαϊκό πρόταγμα του ποντίφικα πιστοποιούσε την αρχή της επικουρικότητας, την οποία αυτονόητα ή ρητά επικαλείται. Ο Ιωάννης Παύλος 2ος θεμελιώνει το ιδεώδες του για την οικοδόμηση της Ευρώπης, αφενός, στις ιδιαίτερες παραδόσεις κάθε λαού και κάθε περιοχής και αφετέρου, στις πραγματικές ανάγκες ενός εκάστου από τα μέλη της κοινότητας. Κατά τούτο, μπορεί να λεχθεί ότι, διαφοροποιείτο από τις αντιλήψεις που αξίωναν την οικοδόμηση μιας μονοσήμαντης ευρωπαϊκής δομής. Επέμενε, δηλαδή, στη διατήρηση του αμοιβαίου σεβασμού στα δίκαια κάθε έθνους, τα οποία δεν έπρεπε να αγνοηθούν, όπως ακριβώς και τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου²⁹.

Σε ό,τι αφορά στην αρχιτεκτονική της ευρωπαϊκής πρακτικής, συναντάμε σε ορισμένα σημεία των κειμένων του, συχνότατα, την εξήγηση της ιδέας ότι το κοινοτικό οικοδόμημα οφείλει να μην αγνο-

εί την ιστορία της Ευρώπης. Αυτό σημαίνει, αφενός, ότι το έθνος είναι στοιχείο καθοριστικό και παράγοντας διαρκής της ταυτότητας των κοινωνιών και αφετέρου, ότι δεν μπορεί να εγκαθιδρυθεί μια νέα Ευρώπη σε βάρος των νομίμων συμφερόντων των λαών. Σημαίνει ακόμη ότι τα ενδιάμεσα σώματα, δηλαδή οι κοινοτικές οργανώσεις αναγνωρίζονται ως καταστατικά εργαλεία του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, δε συνιστούν όμως, από μόνες τους, την ουσία της Ευρώπης. Εν τέλει, η Ευρώπη ορίζεται από τους ανθρώπους που την απαρτίζουν, ή αλλιώς, ως ο βίος των εθνών και των μελών τους, ο οποίος αποκρυσταλλώνεται στο σχέδιο της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Υπό την έννοια αυτή, αποκτά νόημα ο λόγος του, το 1987, με την ευκαιρία των τριακοστών γενεθλίων της Συμφωνίας της Ρώμης, όπου υπερασπίζεται την ανάγκη της διαφύλαξης, χωρίς σταθμίσεις μειωτικές, του παρελθόντος, των νοοτροπιών, της κουλτούρας, των πραγματικών δυνατοτήτων της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Στην κατεύθυνση της προσέγγισης που ακολουθήθηκε ανωτέρω, συμπεραίνουμε ότι η ιδέα της Ευρώπης του Ιωάννη Παύλου 2ου είναι περιεκτική, με την έννοια ότι υπερασπίζεται μια διευρυμένη Ευρώπη, η οποία να καλύπτει την ολότητα της Ηπείρου. Πράγματι, τον Ιανουάριο 1991, ο ποντίφικας διαβεβαιώνει, σε μια κίνηση οδύνης, ότι «τίποτε δεν ήταν πιο επιζήμιο στην ισορροπία της Ευρώπης, ή αλλιώς, στη διατήρηση της ειρήνης στην Ήπειρο, από την ανάδειξη ενός νέου δυϊσμού: η Ευρώπη των πλουσίων και η Ευρώπη των φτωχών, αυτή των προηγμένων περιοχών και εκείνη των καθυστερημένων οικονομικά περιοχών»³⁰. Έτσι γίνεται κατανοητό ότι, στα μάτια του, η Δυτική Ευρώπη είχε «ένα καθήκον δικαιοσύνης έναντι της Ανατολικής Ευρώπης». Στο επίπεδο αυτό, όπως επίσης παρουσιάζεται στην εγκύκλιο *Centesimus Annus*, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα θα έπρεπε να προσβλέπει, σε τελική ανάλυση, στην «ανάπτυξη μιας αλληλεγγύης»³¹ που δε θα αγνοεί, συγχρόνως, την αλληλεγγύη προς τις μη ευρωπαϊκές χώρες (συγκεκριμένα προς τον Τρίτο κόσμο, ειδικά, στο πλαίσιο της συμφωνίας του Lomé). Αυτή η φιλοδοξία προϋποθέτει μια οικονομική διάσταση που ο Ιωάννης Παύλος 2ος επικαλείται, αλλά σημειώνει ότι πρέπει να καλλιεργηθεί στο πλαίσιο μιας θεμελιωδώς ηθικής κοινωνικής λειτουργίας³².

5.1. Η «επανίδρυση της ευρωπαϊκής κουλτούρας» και η πνευματική ενότητα

Από τα ανωτέρω συμπεραίνεται ότι η σκέψη του πάπα Ιωάννη

Παύλου 2ου οραματίζεται μια έννοια της Ευρώπης το επίκεντρο της οποίας βρίσκεται στον πολιτισμό. Επομένως, το κριτήριο του Πάπα για την ευρωπαϊκή οικοδόμηση παραμένει θεμελιωδώς πολιτιστικό. Όπως διαβεβαίωσε σε ομιλία του της 31 Οκτωβρίου 1991, σε προσυνοδικό Συμπόσιο, «πλούσιο μωσαϊκό από αρμονικές γραμμές, η πολιτιστική Ευρώπη, προηγείται της πολιτικής και οικονομικής Ευρώπης, μολονότι η τελευταία είναι εκείνη που στις μέρες μας, αποσπά ουσιαστικά την προσοχή».

Από την άλλη, πέρα από τα νόμιμα εθνικά χαρακτηριστικά, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός έχει μια κοινή μήτρα, το χριστιανισμό. Γι αυτό και, επισημαίνει, η ίδια η ιστορία αποκαλύπτει μια Ευρώπη, εμποτισμένη από τη χριστιανική πίστη. Ως προέκταση της λογικής του επιχειρήματος αυτού, η έννοια του σεβασμού στο ανθρώπινο πρόσωπο αναδεικνύεται ως ο ακρογωνιαίος λίθος πάνω στον οποίο οικοδομείται, κατά το ουσιώδες, η θέση του για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Επομένως, μπορεί να ειπωθεί ότι η υπεροχή του ανθρώπινου προσώπου, θα έπρεπε να είναι, επίσης, μια κεντρική πλευρά του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Συνεπώς, η πορεία προς μια νέα ενότητα της Ευρώπης δεν θα μπορούσε να μην προσμετρήσει τη χριστιανική κληρονομιά³³.

Λαμβάνοντας υπόψη την προσέγγιση αυτή για την ενότητα της Ευρώπης του Ιωάννη Παύλου 2ου, είναι εύκολο να ανιχνεύσουμε, σε μερικά σημεία του λόγου του, μια προφανή επίγνωση του αυξανόμενου κινήματος της εκκοσμίκευσης, της θρησκευτικής αδιαφορίας και του αθεϊσμού, που τα προσδιόρισε ως «δυνατά ρεύματα του αντι-χριστιανισμού». Με βάση την προϋπόθεση αυτή και σε αντίθεση με την «ηθική κρίση» του ευρωπαϊού ανθρώπου – δηλαδή την κρίση των ηθικών αξιών– και την άρνηση της θρησκευτικής διάστασης του ανθρώπινου όντος (που θυμίζει την επιρροή της φιλοσοφίας του διαφωτισμού), ο Πάπας συνοψίζει τις αξίες και τα θεμελιώδη χριστιανικά δικαιώματα ως εξής: η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη, η ηθική υπευθυνότητα, το υπόβαθρο ενός κοινού αγαθού, η πλούσια θρησκευτική και πολιτιστική κληρονομιά³⁴. Εναλλακτικά προς το «ανθρωπολογικό και πολιτιστικό πρότυπο» που, όπως βεβαιώνει, «οδηγεί τον άνθρωπο στο σκεπτικισμό, στο σχετικισμό, στο μηδενισμό, στην υπαρξιακή αγωνία», ο Ιωάννης Παύλος προκρίνει την «επανίδρυση της ευρωπαϊκής κουλτούρας ως αποφασιστική και επείγουσα»³⁵ αφού, στην οπτική του, ο διάλογος με το Ευαγγέλιο είναι γόνιμος και αποτελεί ολοκληρωμένο μέρος αυτού του πολιτισμού³⁶. Κατ' αυτόν, είναι αδιανόητη μια Ευρώπη χωρίς μια μεταφυσική διάσταση³⁷. Προϋπόθε-

ση της παραδοχής αυτής αποτελεί η πεποίθησή του ότι η απουσία των χριστιανικών αξιών αποδυναμώνει την οργάνωση της Ευρώπης³⁸.

Οι ιδέες αυτές εκφράστηκαν όταν, επιβεβαιώνοντας τις αρχές της Β' Συνόδου του Βατικανού (και του ιερατικού καταστατικού χάρτη *Gaudium et spes*) για τη θέση της Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο, ο Ιωάννης Παύλος 2ος προσδιόρισε την ιδιαίτερη θέση του κοινωνικού δόγματος της καθολικής Εκκλησίας ως ενός συνόλου από αναγκαίες αρχές για την οικοδόμηση ενός πιο δίκαιου κοινωνικού και οικονομικού συστήματος³⁹. Συγχρόνως, παρέσχε το καταστατικό πλαίσιο της χριστιανικής λειτουργίας της πολιτικής κοινότητας.

Κατά τούτο, θεωρήθηκε ότι προσήκει στην Καθολική Εκκλησία να ξαναβρεί έναν θρησκευτικό χώρο ανάμεσα στους πολιτισμούς, δεδομένου ότι η χριστιανική κληρονομιά είναι φορέας και δημιουργός πολιτισμού⁴⁰. Από το συμπέρασμα αυτό μπορεί να κατανοηθεί η εμμονή του Ιωάννη Παύλου 2ου για το πρόταγμα ενός νέου «εκχριστιανισμού», που θα τροφοδοτείται και θα ενισχύεται από την ιδεώδη αντίληψη ότι «η παλιά χριστιανική Ευρώπη μεγαλώνει κάθε φορά πιο πολύ»⁴¹. Στο φως των γεγονότων που συνέβαιναν στην Ευρώπη, ο Ιωάννης Παύλος 2ος επισήμανε την ανάγκη να «τονισθεί πιο επίμονα η σημασία της ιστορικής αυτής ώρας για την Ευρώπη και για την Εκκλησία»⁴².

Πώς θα υλοποιηθεί το πρόταγμα αυτό; Ασφαλώς μέσω του επανεκχριστιανισμού. Ποιος ο νέος εκχριστιανισμός; Και για ποιά Ευρώπη;

Συμπέρασμα

Από τα παραπάνω, συμπεραίνεται ότι ο λόγος που εκφέρεται από το Βατικανό θεωρείται ρητά ως ένας λόγος του οποίου η ουσία είναι ηθικής και κοινωνικής τάξης. Ακόμη και όταν, πολλές φορές, τα Κράτη της ζητούσαν να τοποθετηθεί πάνω σε ερωτήματα, όχι ειδικά θρησκευτικά, η Αγία Έδρα, χωρίς να τα αφήνει αναπάντητα, προσπαθούσε να τα εντάξει σε ένα πλαίσιο πνευματικών και ηθικών αξιών.

Το πρόταγμα της Αγίας Έδρας για την Ευρώπη στη διεθνή κοινότητα εξειδικεύει, διαμορφώνει και ορίζει μια ενότητα –τη θρησκευτική ενότητα– που πρέπει, κατά τη γνώμη της, να προηγείται

της πολιτικής. Αυτό υποδεικνύει την επιστροφή στις χριστιανικές αξίες και, ακόμη, ότι η συνειδητοποίηση μιας κοινής ιστορίας και ενός κοινού πολιτισμού, δεν μπορεί παρά να συνεισφέρει στη μείωση των διαχωρισμών, στον περιορισμό και την κατανίκηση των εχθροτήτων και στην επικράτηση της ειρήνης στην Ευρώπη και στον κόσμο. Εν ολίγοις, στην αγωνία της μεταπολεμικής εποχής, ο Πίος 12ος διατύπωσε το λόγο αυτόν, ο Ιωάννης 23ος τον ενίσχυσε με τη γνωστή προφητική του διάθεση, το πνεύμα του διαλόγου του Παύλου δού τον εμπάθυνε και ο Πάπας που ήλθε από τη Ανατολή, ο Ιωάννης Παύλος 2ος, του έδωσε μεγαλύτερη σταθερότητα.

Η Ευρώπη αυτή, που οι ποντίφικες θεωρούν προορισμένη να ενωθεί, δεν μπορεί να είναι, όπως διαβεβαιώνουν, αποκλειστικό προϊόν μιάς μεγάλης αγοράς ή του κοινού νομίσματος. Η νέα Ευρώπη, οφείλει να ζωογονείται από έναν πολιτισμό, στον οποίο θα συμμετέχουν όλοι. Και σε αυτόν τον πολιτισμό, θεωρεί ακόμη η Αγία Έδρα, ο χριστιανισμός δεν έχει μόνο θέση, αλλά επιπλέον ένα σημαίνον έργο να εκπληρώσει. Η Ευρώπη θα είναι, κατά συνέπεια, στην προοπτική της, η δύναμη και το πρότυπο για την εξέλιξη του κόσμου. Φορέας του πολιτισμού, δηλαδή, των χριστιανικών αξιών, η Ευρώπη μετατρέπεται με αυτό τον τρόπο, στη σκέψη της Αγίας Έδρας, σε έναν οδηγό για την ανθρωπότητα.

Αυτό είναι, εξάλλου, το νόημα της προτροπής του Ιωάννη Παύλου 2ου προς την ίδια την Ευρώπη: «Συνάντησε τον εαυτό σου, επανοικοδόμησε την πνευματική σου ενότητα. Μπορείς να είσαι ακόμη ένας φάρος πολιτισμού και κινητήρας προόδου για τον κόσμο»⁴³.

Υπό την έννοια αυτή, η Καθολική Εκκλησία εστιάζει το πλαίσιο της παραδοσιακής της αποστολής, ως του δασκάλου των λαών. Παράλληλα, με την επιμονή της να ευνοεί την συνεργασία των λαών, συγχρόνως με τους κοινοτικούς θεσμούς, ή τις διαπραγματεύσεις για την ασφάλεια, η Αγία Έδρα δημιούργησε οργανισμούς και ενίσχυσε διπλωματικές προσπάθειες, ώστε να εδραιωθούν οι ενδοευρωπαϊκές σχέσεις και να αναθερμανθούν οι οικουμενικές συναντήσεις. Με τις πολύπλευρες δραστηριότητές της και με μια διπλωματία πανταχού παρούσα, η Αγία Έδρα παρεμβαίνει σε ζητήματα πολιτικής και πνευματικής τάξης. Από τη μια πλευρά, επιχειρεί να συμβάλει σε μια ειρηνική διευθέτηση των ευρωπαϊκών διενέξεων, σε μια γεωπολιτική ισορροπία, και, από την άλλη, θέτει το θρησκευτικό ζήτημα στο τραπέζι των διεθνών διαπραγματεύσεων, παρεισάγοντάς το στη γενική προβληματική για τα ανθρώπινα δικαιώματα και στην αιτιώδη σχέση του με μια χρι-

στιανική θεωρία της ειρήνης. Με αυτό το στόχο, αναλαμβάνει πολιτικές πρωτοβουλίες για την υπεράσπιση της ελευθερίας των λαών, την καταδίκη της απολυταρχίας του έθνους και των εθνοκεντρικών παροξυσμών, την προστασία της δυναμικής για μια νέα επιβεβαίωση των εθνικών ταυτοτήτων. Στο πλαίσιο των προβλημάτων της σύγχρονης εποχής, σύμφωνα με την οπτική της Αγίας Έδρας, το πολιτειακό οικοδόμημα δεν μπορεί να μην είναι ένα πνευματικό οικοδόμημα. Και επειδή η Ευρώπη, σύμφωνα με τον καρδινάλιο Solano, δεν είναι απλώς μια αγορά, αλλά έχει ψυχή και είναι μια πίστη, δεν μπορεί να απεμπολήσει τον πνευματικό, ηθικό και πολιτιστικό χυμό της, που είναι, στην παπική προοπτική, το μοναδικό εχέγγυο της σταθερότητας των πολιτικών και κοινωνικών της θεμελίων, χωρίς να διακινδυνεύσει να χάσει το ίδιο της το πνεύμα. Εν τέλει, η αποφασιστική παρουσία της ρωμαϊκής Εκκλησίας στην πορεία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, μπορεί να θεωρηθεί, σε τελική ανάλυση, ως η «ζωντανή μνήμη» στην πορεία της ανάδυσης της Ευρώπης, ή αλλιώς, για την εκ νέου συνάντησή με την ίδια της την ουσία.

Σημειώσεις

1. Η οικουμενικότητα της Αγίας Έδρας υπογραμμίζεται με τη συμμετοχή της στις πέντε τοπικές περιοχές του ECOSOC, –του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου των Ηνωμένων Εθνών– και όχι μόνο στην ευρωπαϊκή επιτροπή. Cf. Joël-Benoît d' Onorio, «Le Saint - Siège et le Droit International», στο Joël-Benoît d' Onorio (sous la direction), *Le Saint - Siège dans les relations internationales*, Cerf, Cujas, Paris, 1989, σελ. 58, σημ. 126.

2. «Allocution aux délégués du 2e Congrès International de l' Union européenne des fédéralistes», *Documentation Catholique*, cols. 1538-1539, 1948, Απόσπασμα που μνημονεύεται στο D.C.

3. Βλέπε D.C., 1952, cols. 1411-1412.

4. Όπ. παρ., D.C., 1953, cols. 394-395.

5. «Radiomessage de Noël, 24 décembre», D.C., 1954, cols. 8-9.

6. «Discours aux participants du Congrès de l' Europe (présidé par Robert Schuman) le 13 juin 1957», D.C., 1957, cols. 847-848.

7. «Η φωνή των τοπικών αυτονομιών, οι προσδοκίες και οι ανησυχίες τους αποτελούν συγχρόνως παράγοντα προτρεπτικό και ισορροπητικό στη διαδικασία επεξεργασίας της ευρωπαϊκής ομοσπονδιακής ενότητας... οφείλουμε... να συγκροτήσουμε στο πλαίσιο της Ευρώπης του – μια ευρεία και στερεή πλειοψηφία φιλο-ομοσπονδιστών που θα εναγκαλιζονται τις αρχές μιας υγιούς προσωποποίησης...» (D.C., 1958, col. 26).

8. «Discours aux participants du Congrès de l' Europe», D.C., 1957, col. 849.

9. L' Osservatore Romano, Μάρχο de 1957.

10. Ο Πίος 12ος υπενθύμιζε στους ομοσπονδιστές, στους προσκυνητές της Pax Christi, στα μέλη του Ευρωπαϊκού Κολεγίου της Μπρίτζ, τις αρετές και την αποτελεσματικότητα της διαδικασίας της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, δηλώνοντας ότι «η άμεση αναγνώριση των δικαιωμάτων του Θεού και των νόμων του και οι αρχές του φυσικού δικαίου συνιστούν το σταθερό υπόβαθρο πάνω στο οποίο εδράζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα», D.C., 1948, col. 1539. Cf. Jean-Pierre Machelon, art. cit., σελ. 216· Philippe Chenaux, *Une Europe Vaticane? Entre le Plan Marshall et les Traités de Rome*, Éditions Ciaco, Bruxelles, 1990, σελ. 23-43.

11. *La Civiltà Cattolica*, 16 avril 1946, σελ. 393-399. Cf. Andrea Riccardi, «La diplomatie pontificale en Europe orientale, de la Révolution bolchevique à la coexistence pacifique (1917-1978)», στο Joël-Benoît d' Onorio (sous la direction), *Le Vatican et la politique européenne*, Éditions Mame, Paris, 1994, σελ. 59· Philippe Chenaux, *όπ. παρ.*, σελ. 23.

12. «Ad Universos Russiae populos» (7-6-1952), *Discorsi e radio messaggi di Sua Santità Pio XII*, τόμ. XIV, Cité du Vatican, Roma, 1960, σελ. 495-502. Βλέπε, R.P. Robert, A. Graham, «Pie XII et le communisme», *Pie XII et la Cité. Actes du Colloque de la Faculté de Droit d' Aix-en-Provence*, s.l., Tequi, s.d., σελ. 295-317 και Jean Chélini, *L' Église sous Pie XII. L' après-guerre 1945-1958*, Fayard, Paris, 1989, σελ. 447-464.

13. Η στάση αυτή συμπίπτει με το χρόνο κατά τον οποίο ο Giorgio La Pira προσπαθεί να ανανεώσει το διάλογο με την Μόσχα. Cf. Christine de Montclos-Alix, «Europe Chrétienne et géopolitique vaticane», *Religions et Transformations de l' Europe*, Presses Universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 1993, σελ. 144. Επίσης, Marcel Merle, «Le Saint - Siège dans les relations Est - Ouest», *Le Saint - Siège dans les relations internationales*, cit., σελ. 101-106.

14. João XXIII, *Mater et Magistra* (1961), no 78-168 και *Pacem in Terris* (1963), no 53-58, στο *Caminhos da Justiça e da Paz. Doutrina Social da Igreja: Documentos de 1891 a 1991*, 3 ed., Rei dos Livros, Lisboa, 1993, σελ. 161 και 209-210.

15. Στην πρώτη συνεδρίαση της Συνόδου παρευρίσκοντο 35 επίσκοποι (εξ ων: 2 Πολωνοί, 2 Ούγγροι, 2 Τσέχοι, 1 Λιθουανός και 1 Βούλγαρος).

16. Οι αντιπρόσωποι της συμμετέχουν σε τρεις επιτροπές: Επιτροπή Ανώτερης Εκπαίδευσης και Έρευνας, Επιτροπή Εξωσχολικής Εκπαίδευσης και Πολιτιστικής Ανάπτυξης και Επιτροπή Γενικής και Τεχνικής Εκπαίδευσης. Cf. Pierre Pflimlin, «Jean XXIII et l' Europe», στο Jean Chélini, (sous la direction), *Jean XXIII et l' ordre du monde. Actes du Colloque 1988 de la Faculté de Droit d' Aix*, Nouvelle Cité, Paris, 1989, σελ. 139-140.

17. *Όπ. παρ.*, σελ. 140.

18. A. Casaroli, «La Santa Sede e de la comunità internazionale», συν-

διάσκεψη της 10 Δεκεμβρίου 1974, *Nella Chiesa per il mondo*, Rusconi Libri, Milan, 1987, σελ. 329-352.

19. A. Wenger, *Le Cardinal Villot (1905-1979)*, Paris, 1979, σελ. 175. Cf. Andrea Riccardi, *όπ. παρ.*, σελ. 78.

20. A. Casaroli, *όπ. παρ.*, σελ. 361 και Giovanni Rulli s.j., «Le Saint-Siège et la sécurité en Europe (1972-1994)», *Le Vatican et la politique européenne*, cit., σελ. 107-113.

21. Βλέπε A. Garrascosa Coso, *La Santa Sede y la conferencia sobre la Seguridad y la Cooperacion en Europa, Caja de Ahorros de Cuenca y Ciudad Real*, 1990· Christine de Montclos-Alix, «Le Saint - Siège et l' Europe», *Le Saint - Siège dans les relations internationales*, Cerf, Cujas, Paris, 1989, σελ. 137-161 και βλέπε επίσης, V.H. Ghebali, *La Diplomatie de la détente: la CSCE 1973-1989*, 1989, Bruxelles. Cf. Marie, Thérèse Bitsch, *Histoire de la construction européenne*, Éditions Complexe, Bruxelles, 1996, σελ. 203.

22. Για παράδειγμα, ο καρδινάλιος Casaroli στη Σύνοδο (εισηγήθηκε το θέμα: «Le Saint - Siège et les problèmes actuels de l' Europe», na Universidade de Linz, em Novembro de 1977, υποστήριζε ότι «η ειρήνη και η αρμονία στην Ευρώπη είναι εντελώς σημαντικές, όχι μόνον για την ίδια την Ήπειρο αλλά για ολόκληρο τον κόσμο, για τον οποίον η Αγία Έδρα έχει χρέος να πράξει τα μέγιστα που θα της ήταν δυνατόν» (D.C., no 1740, 1978, σελ. 369). Βλέπε επίσης «Intervention de Casaroli à la Conférence d' Helsinki à la séance plénière du 6 juillet 1973», D.C., 1973, σελ. 723.

23. Andrea Riccardi, «La diplomatie pontificale en Europe orientale, de la Révolution bolchevique à la coexistence pacifique (1917-1978)», στο Joël-Benoît d' Onorio (sous la direction), *Le Vatican et la politique européenne*, Éditions Mame, Paris, 1994, σελ. 72-84· Christine de Montclos-Alix, «Le Saint - Siège et l' Europe», *Le Saint - Siège et les relations internationales*, cit., σελ. 143-154· Yves-Marie Hilaire Paris, (sous la direction), *Histoire de la papauté. 2000 ans de mission et de tribulations*, Éditions Tallandier, 1996, σελ. 469-480.

24. «Discours du 19 décembre 1978 au Conseil des Conférences Épiscopales d' Europe», D.C., no 1755, 1979, σελ. 17.

25. «Είναι αναγκαίο να προικίσουμε την Ευρώπη με ψυχή σήμερα» (Επιστολή της 2 Ιανουαρίου 1986 στους προέδρους της Επισκοπικής Συνδιάσκεψης της Ευρώπης D.C., no 1912, 1986, σελ. 184) και «Η Ευρώπη καλείται να επανεύρει την ψυχή της...» (*Discours du 21 avril 1986 au colloque de l' Institut polonais de culture chrétienne et du Conseil pontifical de la Culture*, D.C., no 1919, 1986, σελ. 534)· «... να βοηθηθεί η ευρωπαϊκή πατριδα να επανεύρει την χριστιανική ψυχή της...» (*Homélie du 4 mai 1987 à la Cathédrale de Spire*, D.C., no 1941, 1987, σελ. 591)· «... η Ευρώπη... σε αναζήτηση της ψυχής της...» (*Discours du 11 octobre 1988 à Strasbourg devant l' Assemblée des Communautés européennes*, D.C., no 1971, 1988, σελ. 1044).

26. Discours des 1er juin 1980 à l'UNESCO, 5 octobre 1982 au Ve Symposium du Conseil des Conférences Épiscopales d' Europe, 10 septembre

1983, homélie du 4 mai 1987 à Spire, discours du 22 décembre 1989 aux Cardinaux et à la Curie romaine, Discours du 9 juin 1991 à Conférence des évêques de Pologne, etc...

27. «Discours du 5 avril 1979», D.C., no 1763, 1979, σελ. 432.

28. Βλέπε «Discours du 20 mai 1985 dans la Commission de Bruxelles», D.C., no 1899, 1985, σελ. 696.

29. «Discours du 5 avril 1979», D.C., no 1763, 1979, σελ. 432· «Lettre apostolique Egregiae virtutis du 31 décembre 1980, pour la proclamation des saints Cyrille et Méthode comme co-patrons de l' Europe», D.C., no 1801, 1981, σελ. 111 και «Message du 26 août 1989 à la Conférence des évêques de Pologne pour le 50e anniversaire du début de la Seconde Guerre Mondiale», D.C., no 1991, 1989, σελ. 824.

30. «Discours du 12 janvier 1991 au corps diplomatique accrédité près le Saint - Siège», D.C., no 2022, 1991, σελ. 193.

31. «Discours du 7 décembre 1990», μνημονεύεται από Jean-Marie Guénois, «Maastricht vu du Vatican», *Le Temps de l' Église*, no 1, septembre 1992, σελ. 10.

32. «Discours du 3 décembre 1990 aux présidents des confédérations industrielles européennes», αναφέρεται από Jean-Marie Guénois, *οπ. παρ.*, σελ. 10.

33. «Discours du 21 avril 1990 à Prague», D.C., no 2007, 1990, σελ. 548.

34. Ανάμεσα στα άλλα κείμενα, βλέπε, για παράδειγμα, το «Discours du 11 octobre 1985 au VIe Symposium du Conseil des Conférences Épiscopales d' Europe», D.C., no 1906, 1985, σελ. 1085 και «Discours du 20 mai 1985 au siège de la CEE à Bruxelles», D.C., no 1899, 1985, σελ. 695.

35. «Homélie du 11 mai 1986 à Ravenne», D.C., no 1921, 1986, σελ. 636.

36. «Discours du 31 octobre 1991 au symposium présynodal sur l' Europe», D.C., no 2040, 1991, σελ. 1069.

37. Για τον Πάπα, όντως, «δεν είναι δυνατόν να υπάρξει αληθινή ανθρώπινη κοινότητα χωρίς τις πνευματικές και πολιτιστικές αυτές αξίες, μέσω των οποίων ο άνθρωπος γίνεται πραγματικά άνθρωπος» («Allocution du 11 mai 1986 à Ravenne», D.C., no 1921, 1986, σελ. 636). Ή ακόμη: «Η Ευρώπη έχει ανάγκη τον Χριστό και το Ευαγγέλιο γιατί εκεί βρίσκονται οι ρίζες των λαών της» (Discours du 6 novembre 1981 au colloque sur «Les Racines Chrétiennes des Nations Européennes», D.C., no 1819, 1981, σελ. 1056. Υπάρχουν επίσης τρία σημαντικά κείμενα όπου ο Ιωάννης Παύλος 2ος αξίωσε την αναγκαία πνευματική διαμεσολάβηση, και τον επανεκχριστιανισμό της Ευρώπης για να κατανικηθούν τα ηθικά και κοινωνικά αποτελέσματα των «ισχυρών αντιχριστιανικών ρευμάτων» (εκοσμίκευση, αθεϊσμός, αδιαφορία). Όπως: η ομιλία του την 4 Μαΐου 1987 στην Catedral de Spire (D.C., no 1941, 1987, σελ. 589· η ομιλία στην ευρωπαϊκή σύνοδο του Στρασβούργου στις 11 Οκτωβρίου του 1988 (D.C., no 1971, 1988, σελ. 1044) και η προσφώνησή του στις 5 Ιουνίου του 1990 στην προπαρασκευαστική συνάντηση της Συνόδου των επισκόπων της Ευρώπης (D.C., no 2010, 1990, σελ. 686).

38. «Discours du 3 décembre 1990 aux présidents des confédérations industrielles européennes», αναφέρεται από Jean-Marie Guénois, «Maastricht vu du Vatican», *όπ. παρ.*, σελ. 10.

39. «Discours de 12 janvier 1993 au deuxième groupe d' évêques polonais en visite ad limina», ORLF, du 16 février 1993, σελ. 10.

40. «Discours du 21 avril 1986 à un congrès culturel européen», D.C., no 1919, 1986, σελ. 533.

41. «Homélie du 28 novembre 1991 à la messe d'ouverture du Synode spécial des évêques d' Europe», D.C., no 2041, 1992, σελ. 13.

42. *Όπ. παρ.*, σελ. 19.

43. Βλέπε την προσφώνηση του João Paulo II, της 9 το Νοέμβρη του 1982 στο Santiago de Compostela, Cf. D.C., 1982, σελ. 1129. Cf. Christine de Montclos-Alix, «Le Saint - Siège et l' Europe», *Le Saint - Siège et les relations internationales*, cit., σελ. 159 και 161.

44. Joël-Benoît d' Onorio, «L' Église, mémoire vivante del' Europe», *Le Vatican et la politique européenne*, Mame, Paris, 1994, σελ. 294-310.

Η θέση και ρόλος του Τρίτου Κόσμου στην παγκοσμιοποίηση

Γεώργιος Σπυρόπουλος*

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να διερευνηθεί η θέση που κατέχουν σήμερα οι χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου στην παγκοσμιοποίηση μέσα από τις ποικίλες εκφάνσεις του φαινομένου. Διαπιστώνεται ότι η προσαρμογή για ένταξη στην παγκόσμια οικονομία εκθέτει τα υπό εξέταση κράτη σε κινδύνους αστάθειας, που μπορεί να προέρχονται τόσο από ενδογενείς όσο και από εξωγενείς παράγοντες. Στο σημείο αυτό τίθεται και το ερώτημα κατά πόσον η φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, κυρίαρχη αρχή της παγκοσμιοποίησης, καθίσταται επωφελής ή όχι για όσα από τα κράτη αυτά προσπάθησαν να την υιοθετήσουν. Μια καταφατική απάντηση στο ερώτημα θα προερχόταν από την αναγκαιότητα λήψης συνοδευτικών μέτρων –παράλληλα με την προσπάθεια πιο ενεργού συμμετοχής στην παγκοσμιοποίηση– και την απαιτούμενη στενότερη συνεργασία μεταξύ βιομηχανικών και αναπτυσσόμενων οικονομιών, αλλά και Διεθνών Οργανισμών. Σε αντίθετη περίπτωση, οι ευεργεσίες του φαινομένου κινδυνεύουν να παραμείνουν καθαρά ολιγοπωλιακές.

Εισαγωγή

Αν υπάρχει ένας επίκαιρος όρος, στον οποίο θα ταίριαζε απόλυτα η φράση του Paul Valery «ό,τι είναι απλό είναι ψεύτικο, ό,τι είναι σύνθετο είναι άχρηστο», είναι αυτός της «παγκοσμιοποίησης». Οποιαδήποτε και αν είναι η δυσκολία προσέγγισης, δε

* Επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

φιλοδοξούμε στις γραμμές που έπονται να κρίνουμε την παγκοσμιοποίηση αυτή καθαυτή, να την επικρίνουμε ή να την επιδοκιμάσουμε. Το φαινόμενο αυτό, άλλωστε, εντάσσεται στη σφαίρα της οικονομικής επιστήμης. Το ενδιαφέρον εστιάζεται εν προκειμένω, στις πιθανότητες των αναπτυσσόμενων οικονομιών να αποκτήσουν πρόσβαση και, τελικά, να ενταχθούν στην παγκοσμιοποίηση, ή αντιθέτως, να περιθωριοποιηθούν ακόμη περισσότερο συνεχίζοντας την πορεία τους στον Τρίτο Κόσμο¹.

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι: α) να επισημάνει την πραγματική διάσταση της παγκοσμιοποίησης στις αναπτυσσόμενες οικονομίες –εξυπακούεται, βέβαια, ότι δεν θα είναι δυνατόν η παγκοσμιοποίηση να αφορά στο σύνολο των αναπτυσσόμενων οικονομιών, δεδομένου ότι καθεμία από αυτές διαθέτει τα δικά της συγκριτικά πλεονεκτήματα, καθώς και τις δικές της αδυναμίες και ιδιαιτερότητες, με αποτέλεσμα να σχηματίζουν έτσι όλες μαζί ένα απέραντο πλαίσιο²– β) να προβάλει τα διφορούμενα οφέλη που προκύπτουν από την ένταξή τους στη διαδικασία, και γ) να δώσει έμφαση στα μέτρα που πρέπει να ληφθούν, ώστε να αξιοποιηθεί με τον καλύτερο τρόπο η συμμετοχή μιας χώρας σ' αυτήν.

1. Οι αναπτυσσόμενες χώρες στην παγκοσμιοποίηση

Όπως υπογραμμίζεται στην ετήσια έκθεση του ΔΝΤ «η αυξανόμενη συμμετοχή των αναπτυσσόμενων χωρών αντιπροσωπεύει ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της επέκτασης του εμπορίου και των κεφαλαιακών ροών που παρατηρείται στον κόσμο στο διάστημα των τελευταίων δέκα ετών»³. Είναι, επίσης, γενικώς αποδεκτή η γνώμη σύμφωνα με την οποία η παγκοσμιοποίηση αποτελεί ένα από τα εξέχοντα γεγονότα του τέλους του ΧΧου αιώνα⁴. Ο ρυθμός της παγκόσμιας οικονομικής ολοκλήρωσης επιταχύνθηκε αισθητά τις τελευταίες δεκαετίες με μια εντατικοποίηση και διεύρυνση των συναλλαγών ανεξαρτήτως της φύσεως (σε επίπεδο εμπορευμάτων, κεφαλαίων, υπηρεσιών), σ' όλη σχεδόν την υφήλιο. Οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις, και όχι μόνο, καθορίζονται μέσα σε ένα πλαίσιο παγκοσμιοποίησης των αγορών. Αυτό το πλαίσιο προσδιορίζεται από τη διεύρυνση των αγορών σε παγκόσμια βάση μέσα από τις επενδύσεις, το εμπόριο και γενικότερα από τη διάχυση των τεχνολογικών εξελίξεων⁵. Παρόμοιες, βέβαια,

ημισφαιρικές μετακινήσεις παρατηρήθηκαν στο ζενίθ της μεταβιομηχανικής επανάστασης, δηλαδή στο τέλος του ΧΙΧου αιώνα, από το 1870 έως το 1914. Σήμερα όμως η παγκοσμιοποίηση αγγίζει σε βάθος ένα μεγαλύτερο αριθμό κρατών εκτός Ευρώπης, Βόρειας Αμερικής και Ιαπωνίας, προσδίδοντας στη διαδικασία μια ιδιαιτερότητα, που είναι το πρωτοφανές γεωγραφικό της εύρος.

1.1. Πρόσφατες επιδόσεις

Σ' ό,τι αφορά ειδικότερα τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, ο βαθμός ανοίγματος των τελευταίων, δηλαδή η σχέση μεταξύ εξωτερικού εμπορίου και Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ), από το 22,8% πέρασε στο 38% μεταξύ 1985 και 1997, πράγμα που τους επέτρεψε να αυξήσουν το μερίδιό τους στο παγκόσμιο εμπόριο από 23% στο 30% την ίδια χρονική περίοδο. Επιπρόσθετα, να σημειωθεί ότι οι χώρες αυτές διαφοροποίησαν τις εμπορικές τους σχέσεις τόσο σε γεωγραφικό όσο και σε τομεακό επίπεδο. Το ποσοστό των κατεργασμένων προϊόντων στις εξαγωγές τους πέρασε από το 47% το 1985 στο 70% το 1998. Κατέχουν σήμερα το 25% των παγκόσμιων εξαγωγών παρόμοιων προϊόντων (στις αρχές της δεκαετίας του 1970 το ανάλογο ποσοστό ήταν 7%), πράγμα που αντανακλά τη δύναμη του κινήματος εκβιομηχάνισης σ' αυτό το σημείο του πλανήτη⁶.

Υπάρχει όμως και ένα άλλο σημαντικό γεγονός. Το κίνημα της παγκοσμιοποίησης συνοδεύτηκε από μια θεαματική αλλαγή όσον αφορά στο μέγεθος και τη φύση των κεφαλαιακών ροών. Σήμερα τα κεφάλαια κινούνται πολύ περισσότερο ελεύθερα και ανεξέλεγκτα στον κόσμο, απ' ό,τι πριν από μερικά χρόνια, με αποτέλεσμα οι εθνικές κυβερνήσεις να μη μπορούν να θέσουν φραγμό, λόγω και των τεχνολογικών εξελίξεων. Σε ημερήσια βάση διακινούνται περίπου 1,5 τρισεκατομμύριο δολάρια στα διάφορα χρηματιστήρια του κόσμου, ενώ τα αποθεματικά των 10 πλουσιότερων κεντρικών τραπεζών δεν ξεπερνούν τα 400 δις δολάρια. Οι ημερήσιες διακινήσεις συναλλάγματος στα διεθνή χρηματιστήρια, ξεπερνούν δηλαδή κατά 3,5 φορές περίπου τα αποθεματικά των κεντρικών τραπεζών⁷. Ενώ οι ροές αυτές, με κατεύθυνση τις χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν ξεπερνούσαν τα 35 δις. δολάρια το 1980, προσέγγισαν τα 60 δις. το 1990 για να φθάσουν τα 200 δις. το 1996 σύμφωνα με εκτιμήσεις του ΔΝΤ⁸. Τα ιδιωτικά κεφάλαια υπερτερούν σαφώς των δημοσίων. Οι άμεσες ξένες επενδύσεις (ΑΞΕπ), ένας από τους πυλώνες της παγκοσμιοποίησης, μαζί με τις

εμπορικές ροές, γνώρισαν ποσοστά ανάπτυξης ιδιαίτερος θεαματικά. Οι αναπτυσσόμενες χώρες δέχθηκαν μέχρι και το 37% των παγκόσμιων ροών σε επίπεδο ΑΞΕπ. το 1997. Η τροποποίηση ενός σημαντικού μεγέθους των ροών με κατεύθυνση τις αναπτυσσόμενες χώρες αντανάκλα την ύπαρξη ενός κλίματος εμπιστοσύνης που διαμορφώνεται σ' αυτές. Το μεγαλύτερο όμως ποσοστό αυτών των επενδύσεων πραγματοποιείται από και προς τις χώρες της λεγόμενης αναπτυσσόμενης τριάδας, Ιαπωνία, Ευρωπαϊκή Ένωση και ΗΠΑ⁹.

1.2. Ετερογενείς καταστάσεις

Δε χωράει αμφισβήτηση ότι η γενική αυτή τάση μαρτυρά μια δραστική ενσωμάτωση των κρατών του Τρίτου Κόσμου στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, ταυτόχρονα όμως αποκρύπτει μεγάλες ετερογενείς καταστάσεις. Τα οφέλη της παγκοσμιοποίησης διανεμήθηκαν με τρόπο άκρως ανισομερή. Ενώ ορισμένες αναδυόμενες οικονομίες κατόρθωσαν να επωφεληθούν από την παγκοσμιοποιημένη οικονομία, ιδιαίτερα οι χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας, υιοθετώντας αναπτυξιακές στρατηγικές βασισμένες σε μια δεύτερη φάση στο οικονομικό άνοιγμα και στις εξαγωγές, άλλες χώρες του τριτοκοσμικού συμπλέγματος φαίνεται να παραμένουν για μεγάλο ακόμη χρονικό διάστημα στο περιθώριο.

Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η Αφρική, όπου το σύνολο των καθαρών κεφαλαιακών ροών δεν έπαψε να συρρικνώνεται από το 1980, περνώντας από το 27% το 1980, στο 17% το 1990, για να πέσει τελικά στο ύψος του 8% το 1996¹⁰. Παράλληλα, παρατηρήθηκε μια ακραία συγκέντρωση παρόμοιων ροών σε μια μικρή ομάδα κρατών (Κίνα, Βραζιλία, Μεξικό, Σιγκαπούρη και Ινδονησία) σε ποσοστό 55% επί του συνόλου των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων (ΑΞΕπ.) για το 1998, έναντι 41% το 1990¹¹. Η συμμετοχή, λοιπόν, της Αφρικής στις κινήσεις κεφαλαίων σε επίπεδο ΑΞΕπ. είναι ιδιαίτερος περιορισμένη. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Οργανισμού του ΟΗΕ για το Εμπόριο και την Ανάπτυξη (CNUCED), το ποσοστό της περιοχής επί του συνόλου των ΑΞΕπ. προς τις αναπτυσσόμενες χώρες παρουσιάζει φθίνουσα πορεία, περνώντας από το 11% στην περίοδο 1986-1990 στο 5% μεταξύ 1991-1996, προσεγγίζοντας το 1996 μόλις το 3,8%¹². Η Μαλαισία δέχεται ενδεικτικά μόνη της μεγαλύτερα ποσοστά σε ΑΞΕπ. απ' ό,τι το σύνολο των κρατών της μαύρης ηπείρου¹³.

Να σημειωθεί δε ότι η κατανομή στο εσωτερικό της τελευταί-

ας είναι άκρως ανισομερής. Η Νιγηρία συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των ΑΞΕπ. (44%) επί του συνόλου της περιοχής. Στη γενική παραδοχή, τα «Λιγότερο Αναπτυγμένα κράτη»¹⁴ δε μετέχουν δυναμικά στη διαδικασία αυτή, αφού το μερίδιο επί του συνόλου των ΑΞΕπ. είναι κατώτερο του 1%. Η κατάσταση δεν είναι ευνοϊκότερη στον τομέα του διεθνούς εμπορίου. Μια δωδεκάδα κρατών (Αργεντινή, Βραζιλία, Χιλή, Μεξικό, Κίνα, Χονγκ-Κονγκ, Μαλαισία, Κορέα, Σιγκαπούρη, Ταϊβάν, Ταϊλάνδη, Ινδονησία) απορροφά το 80% των ΑΞΕπ. και συγκεντρώνει το 70% των εξαγωγών των κρατών του αναπτυσσόμενου κόσμου. Το ποσοστό συμμετοχής της Αφρικής στο παγκόσμιο εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών δεν έπαψε να συρρικνώνεται και από το 5% που ήταν το 1950 έφθασε στο 2% το 1998¹⁵. Σήμερα το 60% περίπου του παγκόσμιου εμπορίου βιομηχανικών προϊόντων πραγματοποιείται, δυστυχώς, και πάλι μεταξύ αναπτυγμένων χωρών¹⁶.

1.3. Ανισότητες και περιθωριοποίηση

Οι ανωτέρω παρατηρήσεις πρέπει να ερμηνεύονται προσεκτικά. Δε θα πρέπει να μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η παγκοσμιοποίηση είναι συνώνυμη της περιθωριοποίησης στο μέτρο που η αύξηση των συναλλαγών αγγίζει μόνο ένα μικρό αριθμό κρατών, στην πλειοψηφία τους βιομηχανικών. Ακόμη και αν το ποσοστό ορισμένων αναπτυσσόμενων κρατών μειώθηκε στις παγκόσμιες συναλλαγές, αυτό δε σημαίνει ότι τα κράτη αυτά παρέμειναν στο περιθώριο των εξελίξεων, αλλά απλώς ότι άλλα κράτη μεγιστοποίησαν τα οφέλη μετέχοντας καλύτερα στην παγκοσμιοποίηση.

Αν και είναι δύσκολο να επιβεβαιωθεί ότι η παγκοσμιοποίηση συνεπάγεται περιθωριοποίηση, με την έννοια ότι επαυξάνει την ψαλίδα μεταξύ πλούσιων και φτωχών κρατών, πρέπει ωστόσο, να παρατηρήσουμε ότι από το κίνημα της ελεύθερης κίνησης των οικονομιών, κεφαλαίων και υπηρεσιών επωφελείται μια περιορισμένη ομάδα κρατών. Η ανατολική Ασία υπήρξε η μόνη περιοχή που κατέγραψε μια σύγκλιση του βιοτικού της επιπέδου σχετικά ανάλογη με αυτήν των βιομηχανικών κρατών. Το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξήθηκε κατά 6% ετησίως την τελευταία δεκαετία (έως το 1997), ενώ μειώθηκε αντίστοιχα στις χώρες της Αφρικής για την ίδια περίοδο (-0,3% για την περίοδο 1989-1998). Το κατά κεφαλήν εισόδημα της περιοχής αυτής ήταν το 1998 αισθητά το ίδιο σε σχέση με το επίπεδο του 1970. Στο πλαίσιο των αναπτυσ-

σόμενων κρατών, μόνο τα αραβικά κράτη –εκτός πετρομοναρχιών– καταγράφουν τόσο μέτριες επιδόσεις¹⁷.

Στην προσπάθεια ερμηνείας αυτών των δεδομένων, δεν υπάρχει αναγκαστικά μια σχέση αιτιότητας μεταξύ παγκοσμιοποίησης και ανισοτήτων των εισοδημάτων. Καταρχάς, σε αντίθεση με αυτό που υποστηρίζεται συχνά, οι ανισότητες των τελευταίων σε παγκόσμια κλίμακα έχουν μια μειωτική τάση τις δύο τελευταίες δεκαετίες, κάτω από την επίδραση της αυξητικής πορείας των βιοτικών επιπέδων ορισμένων κρατών του Τρίτου Κόσμου με έντονη δημογραφική ανάπτυξη, όπως η Κίνα και η Ινδία¹⁸. Κατά δεύτερον, η εξέλιξη των εισοδημάτων σε περιφερειακό επίπεδο δείχνει να ακολουθεί μια παράλληλη πορεία με αυτήν της ολοκλήρωσης-ενσωμάτωσης, που προσδιορίζεται σε σχέση με τα ποσοστά συμμετοχής στο παγκόσμιο εμπόριο, πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η τελευταία δε συνιστά παράγοντα πτώχευσης αλλά αντιθέτως έναν ισχυρό συντελεστή ανάπτυξης.

Την τελευταία δεκαετία (1990-2000) εντάθηκαν οι μεταρρυθμίσεις σε ορισμένα «Λιγότερο Αναπτυγμένα κράτη». Αρκετά αφρικανικά κράτη προέβησαν σε νομοθετικές προσαρμογές στον τομέα των ΑΞΕπ. διευρύνοντας τους τομείς προς εκμετάλλευση, απλοποιώντας τις προϋποθέσεις πρόσβασης των ξένων επενδυτών ή τις γραφειοκρατικές διαδικασίες, ακόμη και καταργώντας τους περιορισμούς, όταν πρόκειται για επαναπατρισμό των κερδών των εταιρειών.

1.4. Η ανάδειξη μιας ιδεολογικής επιβολής

Στον τομέα της πολιτικής της ανάπτυξης, αφότου ιδρύθηκαν οι Οργανισμοί του Bretton Woods, σφυρηλατήθηκε προοδευτικά μια συναίνεση γύρω από την υπεροχή των μηχανισμών της αγοράς ως μεθόδου οικονομικής οργάνωσης που θα ευνοούσε την ανάπτυξη, την αποτελεσματικότητα και την ευελιξία. Παράλληλα, η συμμετοχή στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης συνιστούσε, σύμφωνα με την ίδια θέση, έναν παράγοντα-κλειδί στην επίλυση των προβλημάτων της ανάπτυξης. Αυτή η λογική της έλλειψης συγκεκριμένου πλαισίου κανόνων, της ελεύθερης λειτουργίας των αγορών, της ελεύθερης κίνησης των κεφαλαίων και γενικότερα της οικονομικής δραστηριότητας, κυριάρχησε στις συστάσεις περί οικονομικής πολιτικής των Οργανισμών του Bretton Woods. Όπως παρατηρεί ο Nayyar¹⁹, η έννοια της παγκοσμιοποίησης δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο, για να περιγράψει μια διαδικασία αυξημένης ολοκλήρωσης, αλλά της επιδόθηκε επίσης, μια

κανονιστική σημασία που επέβαλε η στρατηγική της ανάπτυξης βασισμένη στη γρήγορη ολοκλήρωση της παγκόσμιας οικονομίας.

Από θεωρητικής άποψης, υποτίθεται ότι μια πιο δραστήρια συμμετοχή στα διάφορα δίκτυα της παγκόσμιας οικονομίας μπορεί να δημιουργήσει ποικιλοτρόπως θετικά αποτελέσματα. Παρέχεται η δυνατότητα σε μια χώρα να συγκεντρώσει τους πόρους σε δραστηριότητες που προσφέρουν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα. Είναι, επίσης, ένας τρόπος για το κράτος να αυξήσει την αποτελεσματικότητα χάρη στην εντατικοποίηση του ανταγωνισμού, στη διάχυση της γνώσης και της τεχνολογίας. Το ίδιο συμβαίνει και με την ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων και την ενσωμάτωσή τους στα διεθνή χρηματοπιστωτικά δίκτυα, αφού κάτι τέτοιο αίρει τους εξαναγκασμούς που έχει επιβάλλει η ικανότητα της τοπικής αποταμίευσης. Τέλος, υποστηρίζεται ότι η παγκοσμιοποίηση συνιστά παράγοντα διαφάνειας ικανό να αυξήσει την οικονομική αποτελεσματικότητα, συμβάλλοντας στην εύρυθμη λειτουργία των αγορών και των θεσμών.

Η εμπειρία των λεγόμενων «αναδυόμενων οικονομιών» των χωρών της νοτιοανατολικής Ασίας επιβραβεύει την άποψη αυτή. Ακόμη και αν οι φιλελεύθερες οικονομικές αρχές δεν εφαρμόστηκαν κατά γράμμα σε ορισμένα κράτη (κάποια διατήρησαν υψηλό κρατικό παρεμβατισμό), αληθεύει ότι η ενσωμάτωσή τους στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες της οικονομικής τους άνθησης²⁰. Η ανάπτυξη βασίστηκε σε μια βουλευσιαρχική κρατική πολιτική, που έδινε έμφαση στην προώθηση των εξαγωγών, αλλά και σε αρκετές περιπτώσεις στη σημαντική εισροή των άμεσων ξένων επενδύσεων. Η οικονομική κρίση του 1997-1998, που ταρακούνησε την Ασία²¹, δημιούργησε βέβαια, αμφιβολίες ως προς τα συστηματικά θετικά αποτελέσματα της ενσωμάτωσης των οικονομιών στην παγκόσμια οικονομία. Πέρα από τις πρόσκαιρες ανησυχίες υπάρχουν και οι πιο θεμελιώδεις, αφού η κρίση απέδειξε ότι κάτω από ορισμένες συνθήκες το σύνολο των κερδών που προσμένει ένα κράτος από το άνοιγμά του στην παγκόσμια οικονομία κινδυνεύει να παραμείνει θεωρητικό. Δεν πρέπει να μας εκπλήττουν, λοιπόν, οι φόβοι που εκφράστηκαν στις αναπτυσσόμενες χώρες, καθώς και η αντίσταση που παρατηρείται εκ μέρους τους απέναντι στην κυρίαρχη ιδεολογική οικονομική αντίληψη των διεθνών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Η ανοικτή πλέον αντιπαράθεση μεταξύ υποστηρικτών και αντιπάλων της παγκοσμιοποίησης (βλ. Seattle, Πόρτο Αλέγκρε, Βρυξέλλες, Μπολόνια, Πράγα... κ.λπ.) μαρτυρά αυτού του είδους τις πεποιθήσεις.

2. Διφορούμενα οφέλη για τις αναπτυσσόμενες οικονομίες

Οι δυσκολίες που συναντούν οι αναπτυσσόμενες χώρες στην προσπάθειά τους, αφενός να ενταχθούν στην παγκόσμια οικονομία και, αφετέρου να αποσπάσουν τα όποια απορρέοντα οφέλη από αυτή την ενσωμάτωση, σε συνδυασμό με τους κινδύνους αστάθειας που συνοδεύουν την ελεύθερη λειτουργία των κεφαλαιακών αγορών, δημιουργούν σοβαρά ερωτηματικά για το αν η διαδικασία αυτή είναι όντως επωφελής για τις οικονομίες εκτός ΟΟΣΑ.

Στόχος είναι στη συνέχεια να αναλυθούν οι αιτίες που επιδρούν ανασταλτικά και αποστερούν από τα κράτη αυτά τα όποια οφέλη. Πρόκειται για μια προσέγγιση των ρίσκων και του κόστους που καλούνται να επωμισθούν οι χώρες αυτές, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τις ανησυχίες τους απέναντι στο εγχείρημα της παγκοσμιοποίησης.

2.1. Το εμπορικό άνοιγμα και το κόστος προσαρμογής

Το κυριότερο κίνητρο της παγκόσμιας οικονομικής ολοκλήρωσης είναι αδιαμφισβήτητο το διεθνές εμπόριο. Έγκριτες μελέτες απέδειξαν ότι οι στρατηγικές αυτοκεντρικής ανάπτυξης (*développement autocentré*), που στόχευαν αντιθέτως στο να κατευθύνουν την οικονομία προς την εσωτερική κυρίως αγορά μακριά από τα διεθνή εμπορικά δίκτυα, απέτυχαν, ενώ επιβάρυναν την ανάπτυξη με υπερβολικά υψηλό κόστος, τόσο στην Αφρική όσο και στη Λατινική Αμερική²². Πεπεισμένα από τη λογική ότι το εμπορικό άνοιγμα θα επέφερε θετικά για την ανάπτυξη αποτελέσματα, τα κράτη της Λατινικής Αμερικής προέβησαν στην κατάργηση των στρατηγικών αντικατάστασης των εισαγωγών, που πρωτοεμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1960²³, υιοθετώντας πολιτικές προώθησης των εξαγωγών. Παράλληλα, οι χώρες αυτές ξεπέρασαν την αντίληψη της περιφεριοποίησης, η οποία βασιζόταν στην εξάπλωση των στρατηγικών αντικατάστασης των εισαγωγών σε περιφερειακό επίπεδο, υιοθετώντας την υπο-περιφερειακή ολοκλήρωση, πιστεύοντας ότι με τον τρόπο αυτό θα μπορέσουν να ενσωματωθούν καλύτερα στην παγκόσμια οικονομία²⁴.

Θεωρητικά, υποστηρίζεται ότι το εμπορικό άνοιγμα μπορεί να ενισχύσει την ανάπτυξη, είτε επιτρέποντας την αύξηση των επενδύσεων είτε βελτιώνοντας την αποτελεσματικότητα της παραγωγής.

κής διαδικασίας. Επιπρόσθετα, ο περιορισμός των τελωνειακών φραγμών στις συναλλαγές μπορεί να έχει ιδιαίτερα θετικό αποτέλεσμα στις μικρού μεγέθους οικονομίες επιτρέποντας την πρόσβαση σε πιο διευρυμένες αγορές. Σε εμπειρικό επίπεδο διάφορες μελέτες επιβεβαιώνουν την ύπαρξη μιας θετικής σχέσης μεταξύ εμπορικού ανοίγματος και ανάπτυξης, ιδιαίτερα στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων κρατών²⁵. Ειδικότερα, χρειάζεται η διαφοροποίηση των εξαγωγών, ώστε η οικονομική απογείωση να επωφεληθεί του εμπορικού ανοίγματος. Αντιθέτως, η επιμονή στη λογική της παραδοσιακής κατανομής εργασίας μπορεί να αποβεί επιβλαβής για τη διαρκή ανάπτυξη.

Σε κάθε περίπτωση το εμπορικό άνοιγμα συνιστά μια σημαντική πρόκληση για τις χώρες που τολμούν να υιοθετήσουν παρόμοια στρατηγική. Τα διδάγματα της κλασικής θεωρίας του διεθνούς εμπορίου, που συνομολογούν υπέρ της άποψης ότι το εμπορικό άνοιγμα συνιστά θετική πρόκληση, δεν επιβεβαιώνονται πάντοτε, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα, ούτε και για όλους τους τομείς της οικονομίας²⁶. Πράγματι, η εξειδίκευση που συνοδεύει κάθε εμπορικό άνοιγμα μπορεί να αποδειχθεί δαπανηρή στο μέτρο που επιβάλλει αναδιαρθρώσεις και τροποποιήσεις στη διάθεση των κεφαλαίων. Στην ετήσια έκθεσή του για το 1998²⁷, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου συνιστά στα κράτη, που αντιμετωπίζουν προβλήματα προσαρμογής, να διευκολύνουν τη διαδικασία εισάγοντας μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας και κεφαλαίων.

Η τελευταία σύσταση μοιάζει αρκετά αφελής. Στις αναπτυσσόμενες οικονομίες η δυσλειτουργία των αγορών, που αποτελεί συχνό χαρακτηριστικό, μπορεί είτε να εμποδίσει το σχηματισμό κερδών προερχομένων από το εμπόριο (συναλλαγή) είτε να αυξήσει το κόστος προσαρμογής, τα οποία καλούνται να αντιμετωπίσουν οι Κυβερνήσεις. Αν η αγορά εργασίας π.χ. δεν είναι αρκετά αποτελεσματική, το εμπορικό άνοιγμα θα βλάψει την απασχόληση, χωρίς να δημιουργήσει αναγκαστικά νέες θέσεις εργασίας, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον. Το κόστος της εμπορικής διάνοιξης αυξάνεται σημαντικά ανάλογα με το κατά πόσο το κράτος είναι εξοπλισμένο να αντισταθμίσει τις ενδεχόμενες αναταραχές ή και απώλειες που προκαλούνται. Ας μη μας διαφεύγει το γεγονός ότι βρισκόμαστε σ' έναν αναπτυσσόμενο κόσμο, όπου η ανισότητα στην εσωτερική κατανομή των κερδών προερχομένων από την παγκοσμιοποίηση είναι άκρως προβληματική στο μέτρο που η ίδια η διαδικασία μπορεί να εντείνει τις ήδη περιορισμένες ικανότητες ανακατανομής του πλούτου στα κράτη του ανωτέρω γεωχώρου.

Να προσθέσουμε ότι το πλήρες άνοιγμα μπορεί να εκθέσει ακόμη και ένα αναπτυγμένο κράτος σ' ένα μεγαλύτερο ρίσκο, που προέρχεται από εξωγενείς κραδασμούς, πόσο μάλιστα ένα αναπτυσσόμενο κράτος που δε διαθέτει τους απαραίτητους μηχανισμούς αντιμετώπισης παρόμοιων φαινομένων. Το σύνολο των προεκτάσεων αυτών καθιστά τη συμμετοχή των χωρών του Τρίτου Κόσμου στην παγκοσμιοποίηση επισφαλή. Το κόστος προσαρμογής είναι αναμφίβολα ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες αντίστασης στις διεθνείς συναλλαγές. Ωστόσο, δεν πρέπει να οδηγηθούμε εκ του ασφαλούς στο συμπέρασμα του αποκλεισμού ενός κράτους από το διεθνές εμπόριο, αλλά στο δί-δαγμα ότι πρέπει να πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, που θα επιτρέψουν στα αναπτυσσόμενα κράτη να αντιμετωπίσουν το κόστος και τους κλυδωνισμούς.

Έρχονται στη συνέχεια να προστεθούν και άλλοι παράγοντες που τροφοδοτούν την εντύπωση δημιουργίας άνισων κερδών στο ενδεχόμενο προσάρτησης μιας εθνικής οικονομίας στην παγκόσμια οικονομία. Καταρχάς, το εμπορικό άνοιγμα δύναται να εισκομίσει σοβαρά προβλήματα στον κρατικό προϋπολογισμό προερχόμενα πρωτίστως από τη σημαντική πτώση των τελωνειακών εσόδων, που αντιπροσωπεύουν πολύ συχνά ένα μεγάλο μέρος των κρατικών εσόδων των αναπτυσσόμενων κρατών. Δευτερευόντως, έχει παρατηρηθεί ότι η εμπορική διάνοιξη πραγματώνεται τις περισσότερες φορές όχι κάτω από μια διττή και αμοιβαία διαδικασία, αλλά με ασύμμετρο τρόπο υπό την πίεση που ασκούν οι χώρες του Βορρά στις αντίστοιχες του Νότου για άνοιγμα των αγορών τους και διευκόλυνση στην πρόσβαση των βιομηχανικών τους προϊόντων. Τέλος, με την ξέφρενη προαγωγή των εξαγωγών ελλοχεύει ο κίνδυνος για την ισορροπία της οικονομίας και της κοινωνίας γενικότερα. Ενδέχεται ένα τέτοιο φαινόμενο να οδηγήσει στην υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων. Το ίδιο φαινόμενο μπορεί επίσης, να επηρεάσει την αγορά εργασίας (παράνομη απασχόληση ανηλίκων και γυναικών). Μπορεί, τέλος, να οδηγήσει στη ρήξη του περιβαλλοντικού ιστού και στη μείωση των περιβαλλοντικών πόρων. Από αυτή, βέβαια, την άποψη η παγκοσμιοποίηση δε φαίνεται να είναι συμβατή με τους στόχους της διαρκούς και βιώσιμης ανάπτυξης.

2.2. Διεθνείς κεφαλαιακές ροές και αστάθεια

Η συμμετοχή στη χρηματοπιστωτική παγκοσμιοποίηση, που με-

ταφράζεται με μια θεαματική άνοδο των κεφαλαιακών ροών προς τις αναπτυσσόμενες χώρες, μπορεί να καταστεί πηγή ανάπτυξης στο μέτρο που επιτρέπει μια πιο αποτελεσματική διάθεση της αποταμίευσης και των επενδύσεων σε παγκόσμιο επίπεδο. Εκτός, λοιπόν, της εμπορικής παγκοσμιοποίησης, η χρηματοπιστωτική ολοκλήρωση δείχνει να ασκεί μια πραγματική επιρροή στο ποσοστό ανάπτυξης μιας οικονομίας, όπως απέδειξαν πρόσφατες έρευνες²⁸. Το θεωρητικό επιχείρημα παρόμοιων συμπερασμάτων συνδέεται με την ικανότητα του χρηματοπιστωτικού τομέα να αυξήσει την μακροοικονομική αποτελεσματικότητα μέσω της ενεργοποίησης της αποταμίευσης και τη βελτίωση του τρόπου διοχέτευσής της προς επενδυτικές δραστηριότητες. Σε ένα περιβάλλον έντονης διεθνούς κεφαλαιακής κινητικότητας, τα αναπτυσσόμενα κράτη έχουν κάθε λόγο να επωφεληθούν στο μέτρο που η αποταμιευτική τους ικανότητα είναι κατ' αναλογία κατώτερη των αναγκών τους σε επενδύσεις. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, οι συστάσεις υπέρ της ελεύθερης κίνησης των κεφαλαίων και του ανοίγματος των αναπτυσσόμενων οικονομιών προς τα ξένα κεφάλαια δείχνουν να επιβάλλονται.

Αν η παγκοσμιοποίηση μπορεί να αποτελέσει σ' ορισμένες περιπτώσεις προνομιακό εργαλείο μέσω του οποίου η ροή των κεφαλαίων τροφοδοτεί την ανάπτυξη, τότε ενδυναμώνει την πειθαρχία των αγορών και τη στερεότητα του χρηματοπιστωτικού τομέα. Ο συνειρμός αυτός, όμως, δε λειτουργεί αυτομάτως, πράγμα που σημαίνει ότι τα οφέλη που απορρέουν από τη συμμετοχή μιας οικονομίας στην ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων δεν είναι δεδομένα. Καταρχάς, δεν έχει αποδειχθεί με βεβαιότητα ότι η κατάργηση των ελέγχων στις κεφαλαιακές ροές επιτρέπει την αύξηση του ποσοστού ανάπτυξης. Το αντίθετο μάλλον συμπεραίνουν οι εμπειρικές έρευνες, αφού αυξάνονται οι κίνδυνοι νομισματικής αστάθειας μετά την απελευθέρωση στις κινήσεις κεφαλαίων²⁹. Οι αναταράξεις αυτές είναι μικρής διάρκειας και δε διακυβεύουν μακροπρόθεσμα την ανάπτυξη. Ωστόσο, το άμεσο κόστος που προκαλούν δημιουργεί προβλήματα. Περισσότεροι λόγοι συμβάλλουν στο να μετατρέψουν τη διαχείριση της χρηματοπιστωτικής παγκοσμιοποίησης σε επισφαλή για τις αναπτυσσόμενες οικονομίες.

Πρώτον, η αύξηση των μικτών κεφαλαιακών ροών συνοδεύεται αναγκαστικά από ένα υψηλό ρίσκο μαζικής και ξαφνικής αντιστροφής αυτών των κεφαλαίων, κυρίως δε, όταν τα τελευταία είναι κατά μεγάλη αναλογία ιδιωτικής φύσης.

Δεύτερον, η διαχείριση των κεφαλαιακών ροών μπορεί να

αποδειχθεί ευαίσθητη υπόθεση σε μακροοικονομικό επίπεδο, λόγω των κινδύνων υπερθέρμανσης που γεννούν, αλλά, επίσης, και λόγω των δυσκολιών που μπορούν να προκύψουν από την καλή ή κακή τους χρήση. Επί του τελευταίου σημείου, η ασιατική κρίση σημείωσε μια αναμφισβήτητη καμπή κάνοντας εμφανείς τους κινδύνους που μπορούν να συνοδεύσουν την χρηματοπιστωτική παγκοσμιοποίηση και τις ακραίες καταστάσεις στις οποίες μπορεί να οδηγήσει.

Ούτως ή άλλως βρισκόμαστε σε μια παγκόσμια οικονομία όπου οι δομές αλληλεξάρτησης πολλαπλασιάζονται ολοένα και περισσότερο, οι κεφαλαιακές αγορές είναι όλο και περισσότερο αφομοιωμένες, η μετάδοση των κρίσεων καθίσταται, επίσης πιο εύκολη υπόθεση, κάτι που εκθέτει τα μετέχοντα κράτη σε σημαντικότερες εντάσεις. Το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από συχνή αστάθεια, πράγμα που επιβαρύνει πρωτίστως τις ασθενέστερες οικονομίες και δη αυτές των αναπτυσσόμενων κρατών. Αυτό το δίδαγμα προκύπτει από τις εμπειρίες των λεγόμενων αναδυόμενων οικονομιών (Μεξικό, Τουρκία, χώρες της Ανατολικής Ασίας), που υπήρξαν θύματα των καταχρήσεων των αγορών³⁰. Συνεπώς, η πειθαρχία έχει πρωτεύουσα σημασία στην μακροοικονομική διαχείριση, αν και η πρόσφατη ιστορία απέδειξε ότι η παγκοσμιοποίηση μπορεί να ενέχει πολλούς κινδύνους για τις αναπτυσσόμενες οικονομίες, ακόμη και όταν δεν υπάρχουν μείζονες μακροοικονομικές ανισορροπίες. Ειδικότερα για τις αναδυόμενες οικονομίες της νοτιοανατολικής Ασίας, η αναντιστοιχία μεταξύ του ρυθμού της χρηματοπιστωτικής απελευθέρωσης και του βαθμού ωριμότητας του ντόπιου χρηματοπιστωτικού συστήματος αποδείχθηκε ιδιαίτερα επικίνδυνη. Οι οικονομίες επλήγησαν από την κρίση του 1997-1998 από το γεγονός ότι ορισμένοι συντελεστές βρέθηκαν σε ευάλωτη θέση δίνοντας στους κερδοσκόπους ερεθίσματα-ερείσματα να εξαπολύσουν επιθέσεις στα εθνικά νομίσματα.

Σε αυτό το περιβάλλον υψηλής αλληλεξάρτησης στο οποίο βρισκόμαστε και στο οποίο πληροφορίες και κεφάλαια κυκλοφορούν με γρήγορο ρυθμό από οικονομία σε οικονομία, περιορίζονται αισθητά τα περιθώρια κινήσεων των οικονομικών παραγόντων. Στον τομέα ειδικότερα της συναλλαγματικής πολιτικής οι οικονομικοί ιθύνοντες, λόγω της στενής διασύνδεσης με τα διεθνή χρηματοπιστωτικά δίκτυα, είναι εξαναγκασμένοι να εισκομίσουν μια πιο ευέλικτη πολιτική. Δεν είναι όμως ο μόνος τομέας στον οποίο η παγκοσμιοποίηση εμποδίζει την ελευθερία των κινήσεων

των αρχών. Η πειθαρχία που ασκείται από τις αντιδράσεις των κεφαλαιακών αγορών μπορεί να αποδειχθεί δίκιοπο μαχαίρι. Αν η παγκοσμιοποίηση δείχνει επωφελής στο μέτρο που περιορίζει τις δυνατότητες εφαρμογής οικονομικών πολιτικών που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε δημοσιονομικά ελλείμματα και πληθωριστικές τάσεις, οι οποίες άλλωστε γρήγορα τιμωρούνται από τους διεθνείς επενδυτές, η ίδια διαδικασία μπορεί, επίσης, να περιορίσει την ικανότητα των οικονομικών παραγόντων να εφαρμόσουν αντικυκλικές πολιτικές, χρήσιμες κάτω από ορισμένες συγκυρίες³¹.

2.3. Η επιστροφή στην εξάρτηση μέσω της τεχνολογίας

Η παγκοσμιοποίηση δείχνει ως το κατεξοχήν διάνυσμα της επιτάχυνσης του ρυθμού της τεχνικής προόδου. Η συμμετοχή σε δίκτυα διεθνούς παραγωγής, ειδικότερα μέσω των ΑΞΕπ. διευκολύνει την πρόσβαση σε μια μεγάλη ποικιλία γνώσεων, εμπειριών, συμβάλλοντας λογικά στη γρήγορη ανάπτυξη της παραγωγής και του πλούτου. Αυτό, άλλωστε, επιβεβαιώνουν ορισμένες εμπειρικές μελέτες προβάλλοντας ως σημαντικό συντελεστή στην όλη διαδικασία τη θετική επίδραση των ΑΞΕπ. στην ανάπτυξη, συμπληρωματικό των εθνικών επενδύσεων. Βέβαια, οι θετικές επιπτώσεις δεν επιβεβαιώνονται αυτομάτως για όλες τις περιπτώσεις.

Μια πρόσφατη μελέτη (2000), που καλύπτει τη χρονική περίοδο 1970-1996, έδειξε ότι η επίδραση των ΑΞΕπ. στις εγχώριες επενδύσεις υπήρξε θετική για την Ασία, λιγότερο θετική για την Αφρική, ενώ στη Λατινική Αμερική κυριάρχησε το φαινόμενο του «Crowding out», δηλαδή της απομάκρυνσης³². Η παρουσία των πολυεθνικών εταιρειών δεν αποτελεί εγγύηση από μόνη της για συστηματική μεταφορά τεχνολογίας. Αρκετά συχνά οι πολυεθνικές δείχνουν επιφυλακτικές στη μεταφορά της τελευταίας. Εξάλλου, η διασφάλιση της απορρόφησης εισαγόμενης τεχνολογίας προϋποθέτει και την αντίστοιχη γνώση και κατάρτιση, σε επίπεδο τεχνολογικών ικανοτήτων, του εγχώριου ανθρώπινου δυναμικού. Ένα σχετικό επίπεδο παρεμβατισμού καθίσταται αναγκαίο για να διασφαλιστούν οι συνθήκες μεγιστοποίησης των κερδών και να ελαχιστοποιηθεί το κόστος της παγκοσμιοποίησης. Οι παρεμβάσεις αυτές, μπορεί να στοχεύουν στη δημιουργία αναγκαίων υποδομών, στην επιμόρφωση των ανθρώπινων πόρων, είναι όμως απαραίτητες προϋποθέσεις στην προσπάθεια αφομοίωσης των εισαγόμενων τεχνολογιών. Τέλος, τα αποτελέσματα ποικίλλουν ανάλογα με τους τομείς δραστηριοποίησης των πολυεθνικών. Στις εξορμητικές

βιομηχανίες σπανίζουν π.χ. οι θετικές επιπτώσεις επί του τοπικού βιομηχανικού ιστού λόγω της αδυναμίας δημιουργίας σχέσεων γραμμικής αλληλεξάρτησης με άλλους βιομηχανικούς κλάδους.

Παράλληλα, δεν απουσιάζουν οι φόβοι που εκδηλώνονται κατά περιόδους και που συνδέονται με την παρουσία των πολυεθνικών. Η νέα κατανομή διεθνούς εργασίας, βασισμένη στον τεμαχισμό και απεντοπισμό της παραγωγικής διαδικασίας, συμβάλλει στη διατήρηση της κυριαρχίας των πολυεθνικών, ενώ ταυτόχρονα περιορίζει τους οικονομικούς εταίρους των αναπτυσσόμενων κρατών σε ρόλο υπεργολάβου και συνεπώς σε μια διαρκή κατάσταση εξάρτησης³³.

Η απουσία αυτόματων θετικών επιπτώσεων των ΑΞΕπ ενισχύει σε ορισμένες περιστάσεις τα προηγούμενα επιχειρήματα. Στο θέμα της μετάδοσης της τεχνολογίας, η μεγιστοποίηση του οφέλους από τη συμμετοχή στην παγκοσμιοποίηση εξασφαλίζεται, επίσης, με τη λήψη συνοδευτικών μέτρων και τη στενότερη συνεργασία μεταξύ βιομηχανικών και αναπτυσσόμενων οικονομιών.

3. Προς μια καλύτερη ένταξη των αναπτυσσόμενων κρατών στην παγκοσμιοποίηση

Οι έντονες επικρίσεις που εκτοξεύονται συχνά κατά της παγκοσμιοποίησης την καθιστούν ως τη γενεσιουργό αιτία διεύρυνσης των ανισοτήτων σε διεθνές επίπεδο μεταξύ πλούσιων και φτωχών κρατών, στο μέτρο που το εμπορικό σύστημα και η διαδικασία εμποδίζουν ορισμένα αναπτυσσόμενα κράτη να ενταχθούν στη διεθνή οικονομία, και συμβάλλουν στην επιβάρυνση των ανισοτήτων σε επίπεδο εισοδημάτων³⁴. Ορισμένοι μάλιστα οικονομικοί αναλυτές, υποστηρίζουν ότι τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής του ΔΝΤ συνέβαλαν στη δημιουργία καταστάσεων εξάρτησης³⁵ «παγώνοντας» τις δομές της επιχειρηματικής εξειδίκευσης. Κάτω από αυτή τη σκοπιά, δηλαδή την κανονιστική διάσταση της παγκοσμιοποίησης, δημιουργούνται διεστραμμένα αποτελέσματα, ιδιαίτερα στις χώρες της μαύρης ηπείρου, όπου παρατηρήθηκε όξυνση των διαρθρωτικών αδυναμιών³⁶.

Μπορεί ορισμένες από τις κατηγορίες αυτές να αμφισβητηθούν, γεγονός είναι πάντως ότι η ένταξη των αναπτυσσόμενων κρατών στο γενικότερο κίνημα της παγκοσμιοποίησης δεν είναι διόλου εύκολη υπόθεση. Ένας σημαντικός αριθμός ενδογενών και

εξωγενών εμποδίων υπονομεύει την ομαλή της εξέλιξη. Τα κράτη, λοιπόν, που κατόρθωσαν να ενταχθούν στο κίνημα αυτό (οι αναδυόμενες οικονομίες), πρέπει να βοηθηθούν στη διαχείριση της ένταξής τους, κάτι που θα επιτρέψει να την ελέγχουν καλύτερα και ταυτόχρονα να περιορίσουν τους κινδύνους που επικαλεστήκαμε προηγουμένως.

3.1. Διευκολύνσεις της ένταξης: ο ρόλος των βιομηχανικών κρατών

Πέρα από τις προσπάθειες που πρέπει να καταβάλουν τα αναπτυσσόμενα κράτη σε εθνικό επίπεδο, τα βιομηχανικά κράτη πρέπει επίσης, να προβούν στη λήψη μέτρων για τη δημιουργία ευνοϊκότερων συνθηκών για την ένταξη των πρώτων στην παγκόσμια οικονομία. Η ένταξη, ωστόσο, προσκρούει σε εξωγενείς αντιστάσεις, κυρίως στον εμπορικό τομέα. Αν και αληθεύει το γεγονός ότι το γενικό επίπεδο των τελωνειακών δασμών μειώθηκε αισθητά στις βιομηχανικές χώρες, τα εμπόδια ωστόσο, στις εισαγωγές αγαθών με προέλευση το Νότο δεν είναι προϊόν επιστημονικής φαντασίας. Το επιβεβαιώνουν, άλλωστε, και οι αριθμοί. Τελευταίο παράδειγμα αδιάλλακτης πολιτικής εκ μέρους των βιομηχανικών κρατών συνιστούν οι Συμφωνίες του κύκλου της Ουρουγουάης. Οι δεσμεύσεις των βιομηχανικών κρατών είτε υλοποιήθηκαν με καθυστέρηση είτε αναβλήθηκαν για αργότερα. Πιο συγκεκριμένα, στον αγροτικό τομέα και στον τομέα της υφαντουργίας, τα βιομηχανικά κράτη τάχθηκαν υπέρ της αναβολής των δεσμεύσεών τους μεταθέτοντας τις δασμολογικές ελαφρύνσεις για το έτος 2005.

Τελικά, η εφαρμογή των μέτρων φιλελευθεροποίησης παραμένει άκρως περιορισμένη έως σήμερα. Ένα διαφωτιστικό παράδειγμα αποτελεί το δασμολογικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το 1997 οι τελωνειακοί δασμοί που είχε επιβάλει ανέρχονταν στο 15% περίπου για τις εισαγωγές μη μεταποιημένων γεωργικών προϊόντων και στο 25% για τα μεταποιημένα γεωργικά προϊόντα, έναντι 4% για τα λοιπά προϊόντα εκτός των υφαντουργικών. Ανάλογα, λοιπόν, με τις περιπτώσεις, οι τελωνειακοί φραγμοί μπορούν να ξεπεράσουν ακόμη και το 350%, ειδικότερα σε ορισμένα γεωργικά προϊόντα, στα υφαντουργικά και στα ενδύματα. Σε αντίθεση με τις επίσημες διακηρύξεις, τα βιομηχανικά κράτη δείχνουν να αντιστέκονται στην ισόρροπη φιλελευθεροποίηση των εμπορικών συναλλαγών. Αυτό εξηγείται από το φόβο του ανταγωνισμού που θα προκύψει από μια τέτοια διαδικασία, τη στιγμή μάλιστα

που το κόστος των προϊόντων του Νότου είναι συγκριτικά μικρότερο λόγω των χαμηλών μισθολογίων.

Στο σύνολο των προβλημάτων που έχουν να αντιμετωπίσουν οι αναπτυσσόμενες χώρες, ορισμένα δεν μπορούν να επιλυθούν σε επίπεδο εθνικών οικονομικών διαρθρωτικών αλλαγών. Ευθεία αναφορά κάνουμε στη διάσταση του εξωτερικού χρέους, το οποίο στραγγαλίζει την όποια ευγενή και φιλότιμη προσπάθεια των Κυβερνήσεων.

3.2. Καλύτερη προσέγγιση των ενδογενών πλημμελημάτων: οι εθνικές στρατηγικές

Σε εθνικό επίπεδο τα κράτη οφείλουν να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα που θα διορθώσουν ορισμένες εσωτερικές παραλείψεις. Η εμπειρία των κρατών της νοτιοανατολικής Ασίας έδειξε ότι η επιτυχία των εθνικών στρατηγικών ανάπτυξης αποτέλεσε τον κύριο συντελεστή συμμετοχής των οικονομιών τους στην παγκοσμιοποίηση. Στην περίπτωση της Αφρικής π. χ. μόνο η αύξηση της παραγωγικής ικανότητας των οικονομιών μπορεί να επιτρέψει την είσοδό τους στις διεθνείς συναλλαγές. Αυτό σημαίνει ότι παραμένουν πρωταρχικές οι προσπάθειες εξυγίανσης του μακροοικονομικού περιβάλλοντος. Συνιστούν μια αναγκαία, αν και όχι αρκετή, προϋπόθεση για την οικονομική επιτυχία και ένταξή τους στην παγκοσμιοποίηση. Πέρα από την οικονομική σφαίρα, οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να αγγίζουν το πολιτικό και θεσμικό περιβάλλον. Τα δύο τελευταία στοιχεία αποτελούν παράγοντες πρωταρχικής σημασίας, η έλλειψη των οποίων απωθεί τους δυνητικούς επενδυτές προς άλλες περιοχές του πλανήτη.

Ένα άλλο στοιχείο εξίσου σημαντικό στη διαχείριση της παγκοσμιοποίησης, όπως απέδειξε η ασιατική εμπειρία, είναι η προνοητικότητα. Η φιλελευθεροποίηση των κεφαλαιακών ροών δεν πρέπει να γίνει κατά τρόπο εσπευσμένο. Στον τομέα της διαχείρισης των κινδύνων της χρηματοπιστωτικής παγκοσμιοποίησης ισχύουν δύο προσεγγίσεις. Η πρώτη προετοιμάζει, σε εθνικό επίπεδο, την ένταξη στα διεθνή χρηματοπιστωτικά δίκτυα ενδυναμώνοντας το κανονιστικό-θεσμικό πλαίσιο του τραπεζικού τομέα και θέτοντας σε λειτουργία ένα σύνολο συνοδευτικών μέτρων ικανών να περιορίσουν τους ενδεχόμενους κινδύνους, που μπορεί να προέλθουν από την αστάθεια των εισροών των μεσοπρόθεσμων κεφαλαίων. Η δεύτερη προσέγγιση υποβάλλει τη χρηματοπιστωτική φιλελευθεροποίηση σε διεθνείς κανονισμούς ικανούς να μει-

ώσουν την ενδογενή αστάθεια του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος. Οι δύο αυτές προσεγγίσεις πρέπει να αλληλοσυμπληρώνονται. Πάντως, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πρώτη μέθοδος είναι πιο εύκολο να εφαρμοσθεί, ενώ η εγκαθίδρυση ενός κανονιστικού πλαισίου, που θα διέπει τις κεφαλαιακές ροές σε διεθνές επίπεδο, έχει πολύ λιγότερες πιθανότητες να πραγματοποιηθεί.

Στο κεφάλαιο του εμπορικού ανοίγματος και προώθησης των εξαγωγών οι εθνικές στρατηγικές πρέπει να συνοδεύονται από ειδικά μέτρα. Αυτό συνεπάγεται δραστικές κρατικές παρεμβάσεις, κάτι που αντιβαίνει βέβαια στις συστάσεις των Διεθνών Χρηματοπιστωτικών Οργανισμών. Στο σημείο αυτό είναι επιτακτικό να ξεκινήσει ένας διάλογος με τις κυβερνήσεις των ενδιαφερόμενων κρατών και να αναδυθεί μια νέα συναίνεση γύρω από τις κατευθύνσεις στον τομέα της οικονομικής πολιτικής, που θα λαμβάνουν καλύτερα υπόψη τις πραγματικές ανάγκες των οικονομιών τους.

3.3. Οι αναπτυσσόμενες χώρες και οι Διεθνείς Οργανισμοί

Το γεγονός ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες οφείλουν πρώτες να αναλάβουν πρωτοβουλίες και να υπολογίσουν το κόστος της ένταξης, δε σημαίνει ότι δε θα πρέπει να αναληφθεί κανένας ρόλος από τους Διεθνείς Οργανισμούς. Αντιθέτως, σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον συναλλαγών και κεφαλαιακών ροών, ο ρόλος τους αναδεικνύεται πιο σημαντικός από ποτέ. Κατά τη διετία 1997-1999, οι μέχρι πρόσφατα εμφανιζόμενες ως ανερχόμενες ασιατικές οικονομίες και ως επιτυχημένα υποδείγματα ανάπτυξης, ως το νέο κέντρο της παγκόσμιας οικονομίας, ως η βιτρίνα των νεοφιλελεύθερων και νομισματικών συνταγών της εποχής, υπέστησαν σοβαρό πλήγμα με επικίνδυνες προεκτάσεις και παρενέργειες απειλώντας ένα μεγάλο μέρος του παγκόσμιου συστήματος. Από την κρίση δημιουργήθηκαν εύλογα ερωτηματικά, αφενός για την ανάγκη θέσπισης ενός κανονιστικού πλαισίου, και αφετέρου για τις αρετές του ασιατικού υποδείγματος, που, υπενθυμίζουμε, συνδύαζε δυναμικές βιομηχανικές εξαγωγές με χαμηλό εργατικό κόστος, υψηλή αποταμίευση και επενδυτική ικανότητα, αυξημένα δημοσιονομικά πλεονάσματα.

Εξάλλου, σε ό,τι αφορά στη φιλελευθεροποίηση των συναλλαγών και την παγκοσμιοποίηση της παραγωγής, τα συμφέροντα των αναπτυσσόμενων χωρών θα προστατεύονταν καλύτερα, αν οι τελευταίες αποκτούσαν μεγαλύτερο βάρος στον προσδιορισμό

των ημερήσιων διατάξεων στο πλαίσιο των Διεθνών Οργανισμών. Σε αντίθετη περίπτωση, οι κανόνες του παιχνιδιού της παγκοσμιοποίησης είναι καταδικασμένοι να παραμείνουν για αρκετό καιρό ασύμμετροι και οι χώρες του Νότου να βλέπουν την αυτονομία τους όλο και περισσότερο μειωμένη στον τομέα χάραξης των οικονομικών τους πολιτικών.

Το έλλειμμα αντιπροσώπευσης των χωρών του Νότου, στο πλαίσιο των Διεθνών Χρηματοπιστωτικών Οργανισμών, συνιστά ένα μείζον πρόβλημα και εξηγεί μερικώς τη δυσπιστία που τρέφουν οι πολιτικοί τους υπεύθυνοι απέναντι στις αποφάσεις που λαμβάνονται από τους Οργανισμούς αυτούς. Η ημερήσια διάταξη του κύκλου της Ουρουγουάης ήταν π.χ. σαφώς ευνοϊκότερη απέναντι στα συμφέροντα των βιομηχανικών κρατών παρά σε αυτά των αναπτυσσόμενων. Στον προσεχή κύκλο των διαπραγματεύσεων τα τελευταία πρέπει να επιδιώξουν να τα εντάξουν στις συζητήσεις για τομείς ζωτικής σημασίας, όπως: οι θαλάσσιες μεταφορές, οι κατασκευαστικές εταιρείες, τα κλωστοϋφαντουργικά, η τυποποίηση των αγροτικών προϊόντων κ.λπ.

Η επίτευξη ενός ειδικού «κύκλου για την ανάπτυξη» δεν είναι εύκολη υπόθεση. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζουν σήμερα οι χώρες του Νότου είναι η έλλειψη συγκρότησης ενός ενιαίου μετώπου. Αυτό έδειξε η 10η Γενική Συνέλευση του Οργανισμού του ΟΗΕ για το Εμπόριο και την Ανάπτυξη, που πραγματοποιήθηκε στην Μπανγκόκ το Φεβρουάριο του 2000. Χρειάζονται συγκεκριμένα οργανωτικά μέτρα, για να αμβλυνθούν αυτά τα προβλήματα. Ο συντομότερος δρόμος είναι η συμμετοχή των χωρών αυτών στη λήψη αποφάσεων με πιο ισότιμο τρόπο. Κάτι τέτοιο θα ενέτεινε το συναίσθημα μιας πιο ενεργούς και δυναμικής παρουσίας στη διαχείριση της παγκοσμιοποίησης.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται, βέβαια, μια επανεξέταση της λειτουργίας των Διεθνών Οργανισμών. Στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου οι κανόνες είναι ευνοϊκότεροι για τα κράτη του Τρίτου Κόσμου απ' ό,τι στην Παγκόσμια Τράπεζα ή το Δ.Ν.Τ. Το σύστημα ψηφοφορίας με συναίνεση ευνοεί τα κράτη που είναι σε θέση να διατηρούν μια διαρκή παρουσία στον Οργανισμό. Διαπιστώνεται, δυστυχώς, ότι δεκαεννέα από τα σαράντα δύο κράτη της Αφρικής μέλη στον Π.Ο.Ε. δε διαθέτουν εμπορικό αντιπρόσωπο στην έδρα του Οργανισμού στη Γενεύη. Η απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής να χρηματοδοτήσει ένα Γραφείο Αντιπροσώπευσης των κρατών της Αφρικής, του Ειρηνικού και της Καραϊβικής στη Γενεύη, αποτελεί ένα θετικό βήμα, που μπορεί να

διευκολύνει τη συμμετοχή τους στις μελλοντικές εμπορικές διαπραγματεύσεις.

3.4. Ο ρόλος των περιφερειακών παρεμβάσεων

Το περιφερειακό επίπεδο αποδεικνύεται ως ένα τρίτο αναγκαίο επίπεδο παρέμβασης. Η περιφερειακή συνεργασία θεωρείται ιδιαίτερα χρήσιμη, για να μπορέσουν οι αναπτυσσόμενες χώρες να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης π.χ. στον χρηματοπιστωτικό τομέα. Έτσι, μια περιφερειακή απάντηση απέναντι σε «σοκ» που προκαλούνται από την «πητικότητα» (εξασθένιση) των χρηματοπιστωτικών και συναλλαγματικών αγορών θα ήταν αναμφίβολα πιο αποτελεσματική από τις εθνικές αποσπασματικές απαντήσεις. Στην νοτιοανατολική Ασία η χρηματοπιστωτική ολοκλήρωση, που εκδηλώθηκε με την αύξηση της κίνησης των ξένων κεφαλαίων ανάμεσα στις διάφορες νομισματικές αγορές και αγορές κεφαλαίων, δε συνοδεύτηκε από μια δομημένη και βουλευσικρατική χρηματοπιστωτική συνεργασία. Σαφώς και υπάρχουν διάφορα φόρα συζητήσεων σε επίπεδο Διοικητών των κεντρικών τραπεζών της νοτιοανατολικής Ασίας. Δε διαθέτουν όμως τα απαραίτητα εργαλεία παρέμβασης σε περίπτωση δυσκολιών, όπως απέδειξε, εξάλλου, η κρίση του 1997-1998. Έκτοτε αναλήφθηκαν διάφορες πρωτοβουλίες που ενίσχυσαν τη συνεργασία στον τομέα μακροοικονομικών και χρηματοπιστωτικών πολιτικών.

Οι στρατηγικές περιφερειακής συνεργασίας μπορούν, επίσης, να διευκολύνουν την αφομοίωση των αναπτυσσόμενων κρατών στην παγκοσμιοποίηση επιτρέποντάς τους να πραγματοποιούν οικονομίες κλίμακας και συνεπώς κέρδη σε τομείς με ανταγωνιστικό προφίλ και συγκριτικό πλεονέκτημα. Η περιφερειοποίηση, ως μέσον καλύτερης αντιμετώπισης του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, χρησιμοποιήθηκε ως στρατηγική από τις χώρες της Λατινικής Αμερικής στο πλαίσιο της Mercosur αλλά και πιο πρόσφατα από τις οικονομίες της νοτιοανατολικής Ασίας την επαύριο της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 1997-1998. Τέλος, η σύσταση περιφερειακών Οργανισμών ενισχύει το βάρος των κρατών μελών τους στο πλαίσιο εκπροσώπησης στους Διεθνείς Οργανισμούς.

Σε κάθε περίπτωση στο μέτρο που ενέχει οικονομικό και κοινωνικό κόστος, η παγκοσμιοποίηση προκαλεί προβλήματα προσαρμογής σε όλες τις οικονομίες. Βέβαια, το πρόβλημα είναι οξύτερο για τις αναπτυσσόμενες χώρες και σε πολλές περιπτώ-

σεις, μάλιστα, ακατόρθωτο να λυθεί. Συγκριτικό πλεονέκτημα διατηρούν πάντοτε τα αναπτυσσόμενα κράτη που ελέγχουν τους διεθνείς χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς πράγμα που τα φέρνει σε ευνοϊκότερη θέση. Αν και οι αντιδράσεις στις αναπτυσσόμενες χώρες απέναντι στο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης είναι σχεδόν αρνητικές³⁷, η οικονομική ιστορία των τελευταίων δεκαετιών, ειδικότερα η εντυπωσιακή επιτυχία των δυναμικών πολιτικών της νοτιοανατολικής Ασίας, επιβεβαιώνει ότι η συμμετοχή στην παγκοσμιοποίηση εμπεριέχει κέρδη παρόλο το κόστος και τους εξαναγκασμούς που επιβάλλει.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, οι φτωχές χώρες στην πλειοψηφία τους, βλέπουν τη θέση τους να επιδεινώνεται με την επιβολή της διεθνούς διάνοιξης του εμπορίου και της απελευθέρωσης των συναλλαγών, εντείνοντας τις ασυμμετρίες ανάμεσα σε χώρες που είναι σε θέση να επωφεληθούν (νοτιοανατολικής Ασίας, ορισμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής), και σε αυτές που δεν είναι. Όχι μόνο οι τελευταίες δεν κατόρθωσαν να επιταχύνουν τη διαδικασία εκβιομηχάνισής τους, αλλά επιπλέον και σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις (π.χ. Αφρική), απώλεσαν μερίδια της παγκόσμιας αγοράς για τις παραδοσιακές εξαγωγές τους. Το άνοιγμα συνεπώς, στην παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί αναγκαστικά διαβατήριο προς την οικονομική ανάπτυξη και, ακόμη λιγότερο προς την ισόρροπη ανάπτυξη.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι προς το παρόν ένας πολύ μικρός αριθμός αναπτυσσόμενων οικονομιών είναι, ίσως, σε θέση να συνεχίσει την αναπτυξιακή του διαδικασία. Πρόκειται για χώρες που διαθέτουν ορισμένα ισχυρά συγκριτικά πλεονεκτήματα έναντι των υπολοίπων: μαζική δυτική βοήθεια (κυρίως αμερικανική), υψηλό ποσοστό ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, ικανοποιητική βασική εκπαίδευση κ.λπ. Και εδώ ακριβώς υπεισέρχεται ο πολιτικός παράγοντας. Πέρα από τον ανταγωνισμό της αγοράς επιβάλλεται η πολιτική συνεργασία. Αυτό που απουσιάζει από το σύνθετο όρο της παγκοσμιοποίησης είναι η πολιτική της διάσταση. Μια θεωρία της αγοράς που ξεκινά από την ιδέα ότι οι αγορές είναι αβέβαιες και ατελείς, αν αυτό νομιμοποιεί αφενός τις κερδοσκοπίες, μπορεί να δικαιολογήσει αφετέρου την κρατική παρέμ-

βαση ως μέσο περιορισμού των αβεβαιοτήτων. Το θεμελιώδες πρόβλημα είναι αυτό του διαχωρισμού ανάμεσα σε μια παγκόσμια οικονομία, που τείνει να λειτουργεί όλο και περισσότερο στη βάση κοινών κανόνων και λογικών, και σε κυβερνήσεις που δρουν μεμονωμένα. Η λύση θα ήταν η αναγωγή του πολιτικού συστήματος όχι στην υπηρεσία της παγκόσμιας αγοράς, αλλά στον προσδιορισμό του επιχειρησιακού-λειτουργικού πλαισίου της τελευταίας. Τελικά, αυτό που προκύπτει από τις κριτικές κατά της παγκοσμιοποίησης είναι μια εννοιολογική και πολιτική αντίθεση μεταξύ αυτών που αντιλαμβάνονται την οικονομία ως διαδικασία σώρευσης υλικών αποθεμάτων και, αυτών που, αντιθέτως, τη βλέπουν ως μια κυκλοφορία άυλων ροών, βλέπε δυναμικών.

Σημειώσεις

1. Καμία άλλη έννοια δε γνώρισε τόση μεγάλη επιτυχία, δεν είχε τόση μεγάλη απήχηση στον ΧΧο αιώνα όσο αυτή του Τρίτου Κόσμου. Ο πρώτος που θα την επικαλεσθεί είναι ο Γάλλος γεωγράφος Alfred Sauvy. Παραφράζοντας την περίφημη έννοια της Τρίτης Τάξης του καθολικού ιερέα Siégès, παραμονές της γαλλικής επανάστασης του 1789, ο Sauvy έγραφε στο άρθρο του δημοσιευμένο στο περιοδικό *France Observateur* το 1952: «Επικαλούμαστε εύκολα τους δύο κόσμους (δυτικό, ανατολικό), αγνοώντας συχνά την ύπαρξη ενός τρίτου, του πιο σπουδαίου... Είναι το σύνολο που στο γλωσσάρι του ΟΗΕ ονομάζουμε υπανάπτυκτες χώρες... Ο Τρίτος Κόσμος, αγνοούμενος, εκμεταλλεζόμενος ως διακύβευση των μεγάλων δυνάμεων, όπως η Τρίτη Τάξη στην προεπαναστατική Γαλλία, επιδιώκει να επιβεβαιώσει την ύπαρξη του». Μετά τις αλλαγές των κοσμοϊστορικών γεγονότων του 1989-1999 και την κατάρρευση του κομμουνιστικού προτύπου επισημοποιήθηκε μια νέα ονομασία που αντικαθιστούσε την κλασική χρήση του όρου. Έτσι, διείσδυσε σταδιακά ο όρος «Χώρες του Νότου», που ορίζει το σύνολο των ανεπαρκώς ανεπτυγμένων χωρών. Μια παρόμοια αλλαγή ορολογίας δεν καθιέρωνε μόνο το τέλος του διαχωριστικού τείχους σε δύο ανταγωνιστικά στρατόπεδα. Ενώ ο όρος «Τρίτος Κόσμος» προσδιόριζε μια πολιτική οντότητα και κοσμούσε μια ιδεολογική επιλογή, αντιθέτως, η έκφραση «χώρες του Νότου» αντικατοπτρίζει ουσιαστικά την υπανάπτυξη, τη φτώχεια, δηλαδή τις οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους. Ενώ η έννοια «Τρίτος Κόσμος» διαφοροποιούνταν από τις χώρες του Βορρά εξερευνώντας ένα τρίτο δρόμο, το δρόμο της «αυτοδύναμης ανάπτυξης», η ιδιότητα να ανήκει κάποιος στο Νότο σημαίνει εφεξής ότι τα κράτη που τον αποτελούν δεν πληρούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις ένταξης στο στενό κύκλο των βιομηχανικών και ανεπτυγμένων χωρών. Για περισσότερες λε-

ππομέρειες γύρω από τις έννοιες αυτές, βλ. Γ. Σπυρόπουλος, «Εννοιολογική προσέγγιση και ερμηνευτικός προσδιορισμός του Τρίτου Κόσμου: εμφάνιση - εξέλιξη - σημερινά δεδομένα», *Αγορά Χωρίς Σύνορα* 3, τόμος 8, 2003, σελ. 204-223.

2. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Συνωμοτική «Παγκοσμιοποίηση»*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001, σελ. 431.

3. *Rapport annuel du F.M.I.*, Washington, 1997, σελ. 56.

4. Π. Ρουμελιώτης, «Η Οικονομική Διπλωματία. Η περίπτωση των σχέσεων Ευρωπαϊκής Ένωσης - Χωρών Αφρικής, Καραϊβικής και Ειρηνικού», επιμ. Γ. Σπυρόπουλος, *Συνεδριακές Εκδηλώσεις ΕΚΕΜ*, Αθήνα, 1999.

5. Π. Ρουμελιώτης, *όπ. παρ.*, σελ. 29.

6. *Rapport annuel de l' Organisation Mondiale du Commerce*, Genève, 1998.

7. Π. Ρουμελιώτης, *όπ. παρ.*, σελ. 30.

8. Fonds Monétaire International, *Perspectives de l' économie mondiale*, FMI, Washington DC, 1998.

9. Π. Ρουμελιώτης, *όπ. παρ.*, σελ. 30.

10. Fonds Monétaire International, *Perspectives de l' économie mondiale*, FMI, *όπ. παρ.*, 1998, σελ. 35.

11. M. Agosin, M. Ricardo, «Foreign Investment in Developing Countries - Does it Crowd in Domestic Investment?» *UNCTAD Discussion Papers* 146, 2000.

12. M. Agosin, M. Ricardo, *όπ. παρ.*, σελ. 55.

13. «La fin de l' aide au développement?», *Rapport Annuel Mondial sur le Système Économique et les Stratégies*, Institut Français des Relations Internationales, 1998, σελ. 67.

14. Η κατηγορία αυτή αριθμούσε το 2002 49 κράτη, ο πληθυσμός των οποίων έφθανε τα 630 εκ. ανθρώπους. Τα κριτήρια που χρησιμοποιεί ο ΟΗΕ, για να κατατάξει τα κράτη στην κατηγορία των «Λιγότερο Αναπτυγμένων κρατών», είναι τρία:

- Χαμηλό εισόδημα που βασίζεται στη μεσαία εκτίμηση του Ακαθάριστου Εσωτερικού Προϊόντος ανά κάτοικο για μια τριετία (κατώτερο των 900 δολαρίων για την ένταξη ενός κράτους στην κατηγορία και ανώτερο των 1.035 δολαρίων για την έξοδο από την κατηγορία).
- Καθυστερήση στην ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου (δείκτες αναφορικά με το προσδόκιμο ζωής, το ποσοστό σχολικής φοίτησης, ποσοστό αναλφαβητισμού ενηλίκων).
- Τέλος, το κριτήριο οικονομικής ευαισθησίας που υπολογίζεται με βάση την αστάθεια της γεωργικής παραγωγής, των εξαγωγών, αγαθών και υπηρεσιών, την οικονομική σημασία των μη παραδοσιακών δραστηριοτήτων κ.λπ.

Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τα «Λιγότερα Αναπτυγμένα κράτη» βλ. *Rapport de la Conférence des Nations Unies sur le Commerce et le Développement*, «Les pays les moins avancés», Nations Unies, Genève, 2000.

15. Βλ. «La fin de l' aide au développement?», Institut Français des Rela-

tions internationales, *όπ. παρ.*, Ramses, 1998, και Θ. Πελαγίδης, *Πόσο έχει προχωρήσει η παγκοσμιοποίηση;*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001, σελ. 36.

16. Π. Ρουμελιώτης, *όπ. παρ.*, σελ. 30.

17. Dossier, «Mondialisation et développement», *Le Courrier* 164, 1997, σελ. 63.

18. «Dossiers et Documents, Les ravages du sous-développement», *Le Monde*, septembre 2003.

19. Nayyar Deepak, «Mondialisation et stratégies de développement», *Table ronde sur le commerce et le développement* (Xe CNUCED), février 2000.

20. Υπάρχει, βέβαια και η αντίθετη άποψη η οποία υποστηρίζει ότι η επιτυχία των «δρακόντων» της νοτιοανατολικής Ασίας δεν οφείλεται τόσο στο οικονομικό τους άνοιγμα αλλά στη μαζική αμερικανική βοήθεια, στον απόλυτο προστατευτισμό των εθνικών οικονομιών, στο διευθυνόμενο εμπόριο και στην πανταχού οικονομική παρουσία του κράτους. Βλ. Dossier, «Mondialisation et développement», *Le Courrier*, *όπ. παρ.*, σελ. 72.

21. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη Χίμαιρα*, εκδ. Νέα Σύνορα, Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1999, σελ. 199 και συν.

22. P. Collier and J.W. Gunning, «Explaining African Economic Performance», *Journal of Economic Literature* 37 (1), 1999.

23. L. Tubiana, «La fin des modèles économiques», *La fin du Tiers Monde?*, *La Découverte*, 1996, σελ. 29-30.

24. Κυριότερες εκφάνσεις αυτής της στρατηγικής αποτελούν: η Λατινο-αμερικανική Ένωση Ελευθέρου Εμπορίου (ALALC), η Βορειο-αμερικανική Συμφωνία Ελευθέρων Συναλλαγών (ALENA), η Mercosur, η Κοινή Κεντροαμερικανική Αγορά, η Ομάδα των τριών, η Ομάδα των Άνδεων. Γύρω από τα ζητήματα αυτά βλ. *Amérique Latine Tournant De Siècle, La découverte*, *Les dossiers de l' état du Monde*, Paris, 1997 και Π. Νάσκου-Περράκη, *Το Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών: Η θεσμική διάσταση*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2002.

25. Ειδικότερα, R. Levine and D. Renelt, «A Sensitive Analysis of Cross-Country Growth Regressions», *American Economic Review*, vol. 82, september 1992.

26. F. Nicolas, «Vingt ans de développement: les avatars de néolibéralisme», *Politique étrangère*, no 3, automne 1999, σελ. 136.

27. Rapport annuel de l' Organisation Mondiale du Commerce, Genève, 1998, σελ. 82.

28. R. King and R. Levine, «Finance, Entrepreneurship and Growth: Theory and Evidence», *Journal of Monetary Economics* 32, December, 1993.

29. G. Kaminsky, C. Reinhart, «The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of-Payment Problems», *American Economic Review*, vol. 89, 1999.

30. Z. Onis, A.F. Aysan, «Neoliberal Globalization: The Nation-State and Financial Crises In The Semi-periphery: A Comparative Analysis», *Third World Quarterly* 21 (1), 1999.

31. A. Solimano, *Globalization and National Development at the End of the 20th Century: Tensions and Challenges*, mimeo, 1999.

32. M. Agosin and R. Mayer, «Foreign Investment in Developing Countries - Does it Crowd in Domestic Investment?», *UNCTAD Discussion Papers*, no 146, 2000.

33. D. Hochraich, *L'Asie du miracle à la crise, Complexe*, Bruxelles, 1999, σελ. 45.

34. *Rapport annuel de l'Organisation Mondiale du Commerce*, Genève, 1998, όπ. παρ., σελ. 118.

35. L. Tubiana, «La fin des modèles économiques» *La fin du Tiers Monde?*, όπ. παρ., σελ. 28.

36. H. Stein, «Globalization, Adjustment and the Structural Transformation of African Economies? The Role of International Financial Institutions», *CSGR Working Paper*, no 32 (99), 1999.

37. Μια από τις σοβαρότερες κριτικές που δέχεται η παγκοσμιοποίηση είναι αυτή των ανισοτήτων που δημιουργεί. Το αμερικανικό περιοδικό *Foreign Policy* (1995-1996) παρατηρεί ότι μόνο δέκα κράτη του Νότου καταφέρνουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της, ενώ πάνω από εκατό βρίσκονται αποκλεισμένα από την ανάπτυξη. Επίσης, το 45% της ανθρωπότητας ζει στις φτωχές χώρες, το 20%, δηλαδή οι μεσαίες τάξεις των αναδυόμενων κρατών, αποκτά προοδευτικά την ιδιότητα πλούσιων καταναλωτών και, τέλος, το υπόλοιπο 35%, οι εργαζόμενοι των χωρών του Βορρά, βλέπει τις κοινωνικές διαφορές να διευρύνονται. Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί η έκθεση του PNUD (Πρόγραμμα του ΟΗΕ για την ανάπτυξη) του 1997, η οποία προειδοποιεί αυστηρά για τα αρνητικά αποτελέσματα που προκαλεί η παγκοσμιοποίηση επί των φτωχών πληθυσμών, η οποία οδηγείται «χωρίς σχέδιο και πυξίδα». Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Dossier, «Alternatives ou critiques de la mondialisation?», *Le Courrier*, όπ. παρ., σελ. 65.

Αγροτικός κόσμος και ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου

Βασίλης Πατρώνης,
Κωνσταντίνος Μαυρέας***

Περίληψη

Κατά την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης την περίοδο του μεσοπολέμου διαπιστώθηκε στην Ελλάδα μία διεύρυνση του αγροτικού χώρου με κύριο αντίκτυπο στην αύξηση της καλλιεργήσιμης γης, της αγροτικής παραγωγής και του γεωργικού πληθυσμού. Παράλληλα, όμως, αναδείχθηκαν σημαντικά προβλήματα, όπως η ανεπάρκεια πλέον του γεωργικού εδάφους σε συνδυασμό με τη γεωργική κρίση, που εμφανίστηκε στα μέσα περιόδου της μεσοπολεμικής περιόδου.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στις σημαντικότερες θέσεις που διατυπώθηκαν κατά τη μεσοπολεμική περίοδο με επίκεντρο την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης, την αγροτική ανάπτυξη και κυρίως, την πρωτεύουσα θέση του αγρότη μέσα στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Εισαγωγή

Είναι κοινός τόπος ότι έως τις αρχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η εθνική παραγωγή στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του αγροτικού τομέα. Είναι ο τομέας που απασχολούσε την πλειοψηφία του παραγωγικού πληθυσμού και απέ-

* Επίκουρος καθηγητής του Πανεπιστημίου Πατρών στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών.

** Αναπληρωτής καθηγητής του ΤΕΙ Καλαμάτας.

διδε το μεγαλύτερο μέρος του εθνικού εισοδήματος, ενώ τα γεωργικά εξαγωγικά προϊόντα αποτελούσαν την προσφορότερη πηγή συναλλάγματος. Είναι ενδεικτικό ότι στην αρχή της μεσοπολεμικής περιόδου η αξία των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων ανερχόταν στο 77,7% της συνολικής αξίας της εθνικής παραγωγής ενώ, κατά την ίδια περίοδο, το μερίδιο της βιομηχανικής παραγωγής ήταν μόλις 15,4%¹. Η πρωτεύουσα θέση του αγροτικού τομέα όχι μόνο διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου, αλλά και ενισχύθηκε με την άφιξη των προσφύγων από την Μικρά Ασία. Οι χιλιάδες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον αγροτικό χώρο, συνέβαλαν στην αύξηση του αγροτικού πληθυσμού, αποτέλεσαν τη καλύτερη εγγύηση για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και τη γεωργική ανάπτυξη της χώρας και ήταν η σημαντικότερη αιτία για την επιτάχυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης μετά το 1922. Στο διάστημα 1922-1932 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις παρουσίασαν ποσοστιαία αύξηση 55% κατά μέσο όρο, ενώ στις περιοχές, όπου εγκαταστάθηκε μεγάλο μέρος των προσφύγων, όπως η Μακεδονία και η Θράκη, η αύξηση έφθασε έως και το 100%².

Η έλευση των προσφύγων έδωσε επίσης στην Ελλάδα τη δυνατότητα να ομογενοποιήσει τον πληθυσμό της, ιδιαίτερα σε εκείνες τις περιοχές, όπου, σε σύγκριση με τον ελληνικό πληθυσμό, το ξένο εθνικό στοιχείο παρουσίαζε ισχυρή αναλογία. Η εγκατάσταση σημαντικού αριθμού προσφύγων στη Μακεδονία συνέβαλε, μεταξύ άλλων, στην ολοκλήρωση της εθνικής ενοποίησης και απέτρεψε την προβολή αξιώσεων σχετικών με τις βόρειες ελληνικές επαρχίες³. Το μεγαλύτερο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, που εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία, απορροφήθηκε από τον αγροτικό τομέα. Αν και οι προερχόμενοι από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο πρόσφυγες δεν ήταν αγροτικής προέλευσης, αλλά έμποροι και μεταπράτες (και γι' αυτό το λόγο κάποιοι εγκατέλειψαν σταδιακά την ύπαιθρο μεταναστεύοντας προς τα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα), σημαντικός αριθμός τους παρέμεινε στην ύπαιθρο απασχολούμενος στη γεωργία ή στρεφόμενος προς «εκμεταλλευτικά» επαγγέλματα⁴. Παρ' ότι το κράτος δεν έπαυσε να ενδιαφέρεται για την εκβιομηχάνιση της χώρας, σε ολόκληρη τη μεσοπολεμική περίοδο, η προσπάθεια για τη γεωργική αποκατάσταση γηγενών και προσφύγων απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος της κρατικής μέριμνας⁵.

Κατά το μεσοπόλεμο σημειώθηκαν όμως και άλλες σημαντικές αλλαγές στην αγροτική παραγωγή, οι οποίες κατέδειξαν μία συ-

νολική διεύρυνση του αγροτικού χώρου και απέδειξαν ότι η ελληνική οικονομία διατήρησε κατά το διάστημα αυτό το γεωργικό της χαρακτήρα: αύξηση της καλλιεργήσιμης γης με την εκμετάλλευση πρώην χέρσων και ακαλλιέργητων εκτάσεων, αύξηση της αγροτικής παραγωγής και εμφάνιση νέων καλλιεργειών, επέκταση της γεωργίας σε βάρος της κτηνοτροφίας, αύξηση του γεωργικού πληθυσμού. Η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και η εμπορευματοποίηση ενός μεγαλύτερου, συγκριτικά με το παρελθόν, μέρους του αγροτικού προϊόντος συνδέθηκαν περισσότερο με ποιοτικές και λιγότερο με ποσοτικές βελτιώσεις της ελληνικής γεωργίας. Οι απασχολούμενοι στην αγροτική παραγωγή αυξήθηκαν με γοργούς ρυθμούς τα πρώτα χρόνια μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με αποτέλεσμα το 1928 η γεωργία να απασχολεί 1.293.000 άτομα. Η αύξηση αυτή ακολούθησε τη γενικότερη αύξηση στον ενεργό πληθυσμό. Ο ενεργός πληθυσμός αποτελούσε το 1920 το 30% περίπου του συνολικού πληθυσμού, ενώ κατά το 1928 το σχετικό ποσοστό ανήλθε στο 39%. Η γεωργία κατείχε το 58,5% του ενεργού πληθυσμού το 1920, ενώ κατά το 1928 το ποσοστό αυτό ξεπερνούσε το 61%⁶. Η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού οφειλόταν κατά κύριο, αν όχι αποκλειστικό, λόγο στην αγροτική μεταρρύθμιση, στην αύξηση του γυναικείου ενεργού πληθυσμού και στην έλευση των προσφύγων.

Η αγροτική μεταρρύθμιση ανέδειξε επίσης την ενδυνάμωση του ρόλου του κράτους και την παρέμβασή του στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Ο κρατικός παρεμβατισμός δεν πρωτοεμφανίστηκε, βέβαια, με την απόπειρα επίλυσης του αγροτικού ζητήματος. Είναι ένα ευρύτερης τάξεως φαινόμενο που συνδέεται με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και άλλα συνολικότερα ζητήματα. Εντούτοις, η κρατική παρέμβαση στην εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης είναι σημαντική σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, εκδηλώθηκε δε, μεταξύ άλλων, με τη δημιουργία της τεράστιας υπηρεσίας στέγασης των προσφύγων, με τον έλεγχο που ασκούσε το κράτος στη διανομή της αγροτικής γης και με την ανάμειξή του στις διαδικασίες παραγωγής και διακίνησης των αγροτικών προϊόντων. Είναι άξιο προσοχής, ότι η «φιλαγροτική» πολιτική του ελληνικού κράτους υιοθετήθηκε από όλες τις μεσοπολεμικές κυβερνήσεις ανεξαρτήτως των ιδεολογικών τους θέσεων ή των στρατηγικών τους στοχεύσεων με αποκορύφωμα το νομοθέτημα 677/1937 «περί ρυθμίσεων χρεών» του μεταξικού καθεστώτος, το οποίο απάλλασε τους αγρότες από μέρος των ήδη συσσωρευμένων χρεών τους.

Εντούτοις, η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα στο μεσοπόλεμο συμβαδίζει με πληθώρα προβλημάτων, εκ των οποίων δύο είναι τα σημαντικότερα. Κατ' αρχήν, η ανεπάρκεια του γεωργικού εδάφους, ζήτημα που προσέλαβε ανησυχητικές διαστάσεις μετά την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Προς την κατεύθυνση αυτή το κράτος ανέλαβε σημαντικές πρωτοβουλίες ή επιτάχυνε άλλες που είχαν ξεκινήσει πριν από το 1922, με στόχο τη βελτίωση και επέκταση του καλλιεργήσιμου εδάφους, την προστασία των υπάρχοντων εδαφών από πλημμύρες και την πρόσκτηση νέων. Στην εξυπηρέτηση αυτού του στόχου αποσκοπούσαν τα μεγάλα παραγωγικά έργα, όπως η αποξήρανση της Κωπαϊδας (έργο το οποίο είχε ξεκινήσει ήδη από τον 19ο αιώνα) και τα υδραυλικά έργα της Μακεδονίας. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου αποξηράνθηκαν και αποδόθηκαν προς καλλιέργεια 850.000 στρέμματα και προστατεύθηκαν από πλημμύρες άλλα 2 εκατομμύρια περίπου⁷. Δεύτερον, η γεωργική κρίση που εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '20 συνοδευόμενη από πτώση της παραγωγής και σημαντική μείωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων⁸. Ως αποτέλεσμα της γενικευμένης και παρατεταμένης αυτής κρίσης, της εξασθένησης του διεθνούς εμπορίου, αλλά και υπό την επιρροή της υιοθέτησης ανάλογων πολιτικών από άλλες χώρες, εφαρμόστηκε μία πολιτική προστασίας της παραγωγής και του αγροτικού εισοδήματος. Πρόκειται για την πολιτική της αυτάρκειας, μία πολιτική που δεν περιορίστηκε αποκλειστικά και μόνο στον αγροτικό χώρο και συνέβαλε, ώστε στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η χώρα να έχει επιτύχει επάρκεια σε βασικά αγροτικά προϊόντα εσωτερικής κατανάλωσης⁹. Τα δύο αυτά προβλήματα συνδέονται τόσο με τη γενικότερη ανάπτυξη του παρεμβατικού κράτους, όσο και με την ίδια την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης, η οποία, με στόχο τη μεγαλύτερη εμπορευματοποίηση, τον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας και την εντατικοποίηση της αγροτικής εργασίας, καθιέρωνε ως παραγωγική βάση το μικρό γεωργικό κλήρο και την οικογενειακή μορφή καλλιέργειας. Όλα αυτά τα ζητήματα παρέμειναν στην επικαιρότητα κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου, συνδέονται δε τόσο με τη διαμόρφωση του νεοελληνικού εθνικού κράτους μετά το 1923 όσο και με τις γενικότερες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της συγκυρίας. Μέσα σ' αυτό το κλίμα δεν ήταν λίγοι οι διανοούμενοι και οι πολιτικοί που επιχειρήσαν να προτείνουν λύσεις συνδέοντας όλα τα παραπάνω.

Κατά το μεσοπόλεμο αναπτύχθηκαν έντονοι προβληματισμοί

γύρω από τους τρόπους συγκρότησης του νεοελληνικού εθνικού κράτους. Σημαντικότεροι άξονες ήταν η πορεία του έθνους και οι συμμαχίες του, η οικονομική ανάπτυξη, ο παρεμβατικός ή όχι ρόλος του κράτους, η κοινωνική δικαιοσύνη και ασφάλεια. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, αρκετοί διανοούμενοι συνέδεσαν τα παραπάνω ερωτήματα με την ίδια την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης και έθεσαν στο επίκεντρο των ιδεολογικών τους αναζητήσεων την επιβίωση του Έλληνα αγρότη αναπτύσσοντας μία σειρά από σκέψεις, ιδέες και προτάσεις, που στόχευαν στη διατύπωση ενός προτύπου κοινωνικής οργάνωσης για τη χώρα, όπου ο αγρότης θα είχε τον πρώτο ρόλο. Το πρότυπο αυτό, στις ποικίλες παραλλαγές του, επαγγέλθηκε την κοινωνική αρμονία σε συνδυασμό με την οικονομική αποτελεσματικότητα. Τέτοιες σκέψεις εκφράστηκαν μέσα από όλα σχεδόν τα ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα της εποχής, αναζωογονήθηκαν δε μετά το 1922, όταν το ζήτημα της στενότητας της γεωργικής γης προσέλαβε ευρύτερες διαστάσεις. Η παρούσα μελέτη δε σκοπεύει να εμβαθύνει συνολικά στα ερωτήματα της ταυτότητας, της παράδοσης και της ελληνικότητας, που κατηύθυναν τις ιδεολογικές αναζητήσεις στην Ελλάδα κατά τον μεσοπόλεμο, αλλά περιορίζεται στην ανάλυση των σημαντικότερων θέσεων που διατυπώθηκαν και των πρωτοβουλιών που αναλήφθηκαν την περίοδο αυτή με επίκεντρο την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης, την αγροτική ανάπτυξη και κυρίως, την πρωτεύουσα θέση του αγρότη μέσα στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Η θεώρηση του αγρότη έως το 1922

Το πρόβλημα της ανεπάρκειας της ελληνικής γεωργικής γης εμφανίστηκε για πρώτη φορά τον 19ο αιώνα συχνά σε συνδυασμό με την αντίθεση στην πρωτοβουλία εκβιομηχάνισης της χώρας¹⁰. Η οικονομική πρόοδος είχε τότε συνδεθεί κατά κύριο λόγο με τη γεωργία, το εμπόριο και τη ναυτιλία. Οι υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου που φάνηκε να επικρατούν, είχαν αμφισβητήσει την ικανότητα επιβίωσης της ελληνικής βιομηχανίας και είχαν αντιταχθεί στην ανάπτυξη και την προστασία των βιομηχανικών επιχειρήσεων¹¹.

Κατά το διάστημα 1907-1909 μέσα από το περιοδικό Ο Νουμάς αναπτύχθηκε διάλογος με αφορμή την έκδοση του έργου του

Γ. Σκληρού *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*. Ο Μ. Τσιριμώκος (με το ψευδώνυμο Στ. Ραμάς), εκ των επικριτών του έργου, προκειμένου να αντικρούσει τις σοσιαλιστικές διακηρύξεις του Σκληρού, υποστήριξε ότι η Ελλάδα δεν έπρεπε να αναπτύξει βιομηχανία, διότι κάτι τέτοιο θα επέφερε προβλήματα, όπως η ανάπτυξη εργατικής τάξης και η υψηλή συγκέντρωση πληθυσμών στα αστικά κέντρα. Απεναντίας, φρονούσε ότι θα έπρεπε να οργανωθεί η μετεγκατάσταση πληθυσμών «από τις πόλεις στους αγρούς», ώστε να τονωθεί το ανθρώπινο δυναμικό της υπαίθρου. Όπως σημείωνε, η γεωργία και η κτηνοτροφία όφειλαν να παραμείνουν εσαεί «ο πρώτος πλουτοπαραγωγικός παράγοντας στην Ελλάδα»¹². Η θέση αυτή συνιστά πρώιμη εκδήλωση φόβου για την επικείμενη ανάπτυξη του σοσιαλιστικού και του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, τον οποίο ο Τσιριμώκος επιχειρούσε να ξορκίσει απορρίπτοντας την εκβιομηχάνιση, ως ασύμφορη επιλογή για το μέλλον της χώρας. Παράλληλα, στον αντιβιομηχανικό και φυσιοκρατικό λόγο του αποτυπώνεται και μία δόση αντιδυτικισμού, συναίσθημα που συναντάται συχνά στο χώρο του ελληνικού δημοτικιστικού κινήματος.

Σε γενικές γραμμές, μπορεί να υποστηριχθεί, ότι στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα ήταν αρκετά δημοφιλείς στους κύκλους των διανοουμένων και των πολιτικών ιδέες με αντιβιομηχανικές ή αντιδυτικές αιχμές, οι οποίες τόνιζαν τα ιδιότυπα, «ενδογενή» στοιχεία του «ελληνισμού» και του «ελληνικού βίου» και έφταναν έως το σημείο να θεωρούν ασύμβατη την «ελληνικότητα» με το βιομηχανικό πολιτισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο βιομήχανος Επ. Χαρίλαος, διερευνώντας «το ζήτημα της βιομηχανίας» στη χώρα την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, διαπίστωνε πως εξακολουθούσαν να υπάρχουν αντιστάσεις και δυσπιστίες του πολιτικού κόσμου απέναντι στην εκβιομηχάνιση¹³. Κατά τον Χαρίλαο, το μέλλον της Ελλάδας βρισκόταν στη βιομηχανική ανάπτυξη. Για την επίτευξή της πρότεινε οι πολιτικοί να άρουν τις επιφυλάξεις τους, οι βιομήχανοι να εγκαταλείψουν το συντηρητισμό που τους διακατείχε, οι εργάτες να κατανοήσουν ότι η βελτίωση της θέσης τους θα γινόταν πράξη μέσω της συμφιλίωσής τους με το κεφάλαιο και της ταξικής ειρήνης, ενώ οι άνθρωποι της επιστήμης να συμβάλουν στην εκπόνηση προγραμμάτων ανάπτυξης και μόρφωσης¹⁴.

Η συμπεριφορά του πολιτικού κόσμου, ή μερίδας του, που περιέγραφε ο Χαρίλαος στα 1919, πιθανόν να συνιστούσε την άμυνα των πλέον παραδοσιακά δικτυωμένων πολιτευτών μπροστά

στον κίνδυνο που εγκυμονούσε γι' αυτούς η διάρρηξη των κατεστημένων δομών εκπροσώπησης. Δηλαδή, επρόκειτο ίσως για διαφορετική περίπτωση από εκείνη του Τσιριμώκου, η οποία, εντούτοις, φαίνεται πως εκδηλωνόταν με τη χρήση κοινής ορολογίας: την αρνητική εικόνα για τις παθογένειες που επιφέρει γενικά στις κοινωνικές δομές η βιομηχανική ανάπτυξη και η πληθυσμιακή υπερσυγκέντρωση στις πόλεις. Είναι γεγονός πάντως, πως στα χρόνια που ακολούθησαν τις παρατηρήσεις του Χαρίλαου, τα γενικότερα προβλήματα της εκβιομηχάνισης αναγνωρίστηκαν από τους Έλληνες πολιτικούς ή διανοούμενους. Οι όποιες αντιδράσεις στα αρνητικά αποτελέσματα του καπιταλιστικού συστήματος, καθώς και οι λύσεις που προτάθηκαν για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης συνέτειναν στην «εκπόνηση» μικροϊδιοκτησιακών ή συντεχνιακοκρατικών σχημάτων εξισορρόπησης με πολλαπλούς στόχους: εκπλήρωση των «πεπερωμένων» της «φυλής», προσαρμογή της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στις επιταγές της «ελληνικής παράδοσης», αποτροπή του «μπολσεβικισμού». Τα προαναφερθέντα σχήματα αναφέρονταν στο ρόλο της μικρής ιδιοκτησίας, ή ειδικότερα της μικρής αγροτικής παραγωγής, σε αρμονική διασύνδεση με τη βιομηχανία και φυσικά, με όλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις που ο κάθε διανοούμενος εξέφραζε.

Ο υπερπληθυσμός της υπαίθρου και ορισμένες διάσπαρτες αντιδράσεις μετά το 1922

Οι «αγροτικές ιδέες» αναζωογονήθηκαν με τη έλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, οπότε, σε συνδυασμό με εγγενή και δομικά προβλήματα του ελληνικού αγροτικού χώρου (κατακερματισμός ιδιοκτησίας, χαμηλή παραγωγικότητα, κ.λπ.) ή άλλα (δυσμενής συγκυρία κ.λπ.), το ζήτημα της ανεπάρκειας της γεωργικής γης έγινε επιτακτικότερο. Είναι γεγονός, ότι με την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα ο συνολικός πληθυσμός της αυξήθηκε σημαντικά. Όμως, η υπερτροφία των πόλεων δε φαίνεται να προκάλεσε εξασθένιση της υπαίθρου, όπως στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης¹⁵. Σχετικός υπερπληθυσμός παρατηρείται αυτή την περίοδο τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στις πόλεις, όπου, καθώς η εκβιομηχάνιση αδυνατούσε να απορροφήσει μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού, αυξήθηκε ο αριθμός των απασχολόμε-

ων στο εμπόριο και οξύνθηκαν οι οικονομικοί ανταγωνισμοί. Το πρόβλημα εντοπιζόταν κυρίως στη δυσαναλογία ανάμεσα σε έναν πλεονάζοντα σχετικό γεωργικό υπερπληθυσμό, από τη μία πλευρά και τη στενότητα της διαθέσιμης γης από την άλλη¹⁶. Η στενότητα γεωργικής γης οφειλόταν βέβαια σε μεγάλο βαθμό στη διαδοχική έλευση των προσφύγων το 1908, το 1912-1913 και το 1922, επιδεινώθηκε όμως σταδιακά κατά τη μεσοπολεμική περίοδο λόγω της σημαντικής δημογραφικής αύξησης του πληθυσμού. Η αύξηση αυτή στην ύπαιθρο ήταν αρκετά μεγαλύτερη με αποτέλεσμα η συντριπτική πλειοψηφία των αγροτών να βρίσκεται με ανεπαρκή ή μικρή ιδιοκτησία¹⁷. Στα τέλη της δεκαετίας του '30 η Ελλάδα ήταν από γεωργική άποψη η πλέον πυκνοκατοικημένη χώρα της Ευρώπης.

Σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιοχές, η πληθυσμιακή στενότητα ήταν εντονότερη στα αστικά κέντρα της Μακεδονίας. Για το λόγο αυτό ορισμένοι πρότειναν τη μετανάστευση μέρους του πληθυσμού τους στην ύπαιθρο, προκειμένου να αποκατασταθεί η «οικονομική ισορροπία»¹⁸. Άλλοι υποστήριξαν τη συμπύκνωση των αγροτικών πληθυσμών συνδυάζοντας την πρότασή τους με την ανάγκη ομογενοποίησης του πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας και την αποτροπή των επεκτατικών διαθέσεων των βορείων γειτόνων της χώρας¹⁹. Η εδαφική στενότητα και ο υπερπληθυσμός συνδυάστηκαν, επίσης, με την οικονομική κρίση, ακόμη δε και με τους Άγγλους πιστωτές της χώρας²⁰.

Από την πλευρά του, ο σοσιαλιστής Πλάτων Δρακούλης θεώρησε αναγκαία την ίδρυση και οργάνωση των Αγροπόλεων, οι οποίες, όπως πίστευε, θα συνέβαλαν ως πρότυποι οικισμοί στη λύση του αγροτικού και του στεγαστικού προβλήματος της χώρας. Οι Αγροπόλεις θα διέφεραν τόσο από το καπιταλιστικό σύστημα όσο και από τον κρατικό σοσιαλισμό, διότι θα θεμελιώνονταν στην αδέσμευτη ατομική πρωτοβουλία, στην αλληλοβοήθεια και στο συνεταιριστικό πνεύμα των κατοίκων τους. Η γη θα ανήκε αποκλειστικά στους δήμους, στις κοινότητες ή στο κράτος και θα καλλιεργείτο από εκείνους, οι οποίοι θα είχαν όφελος από τη δραστηριότητα αυτή²¹. Ωστόσο, η πρόταση του Δρακούλη στόχευε περισσότερο στη χωροταξική διευθέτηση των βιομηχανιών, προκειμένου οι εργαζόμενοι να μην είναι αναγκασμένοι να ζουν δίπλα στον υποβαθμισμένο περιβάλλοντα χώρο της εργασίας τους²². Μέσα από τις Αγροπόλεις ο Δρακούλης αναζητούσε τις προϋποθέσεις για την ανακοπή της αστυφιλίας και την αντικατάσταση του «αστικού πολιτισμού» και του καπιταλιστικού τρόπου

παραγωγής από έναν «αγροτικό πολιτισμό», δηλαδή ένα παραγωγικό σύστημα που θα συνέβαλε στην καλύτερη διανομή του παραγόμενου πλούτου²³.

Το διεθνές κίνημα των λεγόμενων «garden cities» ή «garden suburbs», απ' όπου αντλούσε κυρίως τις επιρροές του, είχε ρομαντική υφή και διακατεχόταν από νοσταλγία για την αρμονική σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, αλλά και με τα προϊόντα της εργασίας του, σχέσεις, οι οποίες εθεωρείτο ότι είχαν διαρραγεί από την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος. Ήταν κίνημα καλλιτεχνικής κυρίως υφής, μολονότι ενεπλάκησαν σ' αυτό πρόσωπα και ρεύματα με ουσιαστικό κοινωνικό οραματισμό, όπως ο Βρετανός ρομαντικός σοσιαλιστής του 19ου αιώνα Γουίλιαμ Μόρρις²⁴. Ο Δρακούλης έβλεπε το κίνημα των Αγροπόλεων όχι τόσο από αισθητική ή καλλιτεχνική άποψη, αλλά από κοινωνική. Ο Εμπενίτζερ Χάουαρντ, πρόεδρος εκείνη την εποχή της «International Federation for Town and Country Planning and Garden Cities», τις θέσεις του οποίου επικαλείτο συχνά ο Δρακούλης, ήταν ένας προοδευτικός αρχιτέκτονας, ο οποίος στόχευε στο συνδυασμό του ουτοπικού με το κοινωνικό και το καλλιτεχνικό στοιχείο²⁵.

Η θέση του Δρακούλη υπέρ των Αγροπόλεων συνδέθηκε με τις υπόλοιπες πτυχές των αντιλήψεών του και ιδιαίτερα με τις απόψεις του περί «διαιτητικής» και υγιεινής ζωής. Φαίνεται πως το κίνημα των «garden cities» του προσέφερε μία σανίδα σωτηρίας για το σοσιαλισμό που επαγγελλόταν και μάλιστα, σε μία εποχή που ήταν πλήρως παραγκωνισμένος. Από αυτή την άποψη, η καθαρά αγροτιστική προβληματική άλλων διανοουμένων και πολιτικών, ακόμα και αν τον επηρέασε στη διαμόρφωση του σχήματος των Αγροπόλεων, δεν εκφράστηκε σε ολοκληρωμένη μορφή. Άλλωστε, ο Δρακούλης δεν αναφερόταν σε κάποιο αρχέτυπο του αγρότη, ούτε στήριζε το πρόγραμμα των Αγροπόλεων στην πίστη πως η ύπαιθρος παρείχε ένα υπόδειγμα κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης. Απεναντίας, όσο και αν αυτό φαίνεται παράξενο, υπόδειγμα στο πρόγραμμά του ήταν το «άστυ» και όχι ο «αγρός»²⁶.

Ο κοινοτισμός και η γεωπολιτική θεωρία

Το πιο μεγαλεπήβολο αγροτιστικό σχήμα από όσα προβλήθηκαν στην Ελλάδα κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, υπήρξε ίσως ο «Κοινοτισμός» του Κ. Καραβίδα. Ξεκινώντας από την αφετηρία, ό-

τι δεν υπάρχει αστική τάξη και κατά συνέπεια, βιομηχανικό προλεταριάτο στην Ελλάδα, ο Καραβίδας αντιπρότεινε τον «Κοινοτισμό» ως στρατηγική άμυνας και επιβίωσης του ελληνικού μικροαστισμού, αλλά και ως ιδεολογία περισσότερο σύμφωνη προς τη μικροαστική σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας²⁷. Όπως υποστήριξε, η Ελλάδα ήταν μια χώρα με περιορισμένο εγχώριο βιομηχανικό κεφάλαιο και πενιχρή βιομηχανία, διέθετε όμως αγροτικά προϊόντα, τα οποία καθόριζαν τη μορφή οργάνωσης όχι μόνο της γεωργίας, αλλά και της ίδιας της βιομηχανίας και του εμπορίου της. Η αγροτική παραγωγή και η ύπαιθρος (τα ακρογιάλια και τα πυκνοκατοικημένα και σύνθετα, όπως σημείωνε, χωριά) ήταν γι' αυτόν καθοριστικά στοιχεία στον προσδιορισμό του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού²⁸. Απέναντι στον αστικό φιλελευθερισμό και στον μαρξισμό ο Καραβίδας αντιπρότεινε την αναβίωση της παραδοσιακής κοινότητας της Τουρκοκρατίας και στήριξε τη σύλληψή του στη μικρή αγροτική ιδιοκτησία και στη χωρική οικογένεια θεωρώντας ότι η συνεργατική ιδέα του κοινοτισμού «στο βάθος είναι το ίδιο πράγμα με το ιδανικό του σοσιαλισμού»²⁹.

Παρ' ότι δεν ήταν αντίθετος με την ανάπτυξη του μεγάλου κεφαλαίου, ο Καραβίδας ισχυρίστηκε, ότι στις αγροτικές περιοχές το «κοινοτικό» κύτταρο θα μπορούσε να αποτρέψει την υποδούλωση των χωρικών και να συμβάλει στην διατήρηση των θετικών, προσωπικών και ανθρώπινων λειτουργιών της αγροτικής κοινότητας. Για τις περιοχές που παρήγαγαν δημητριακά και κτηνοτροφικά προϊόντα, πρότεινε τη δημιουργία της «δημητριακής κοινότητας», μίας σύνθετης μονάδας με πολλαπλές λειτουργίες: παραγωγική, αποταμιευτική, χρηματοπιστωτική και ασφαλιστική. Από την άλλη πλευρά, για τις περιοχές που παρήγαγαν σταφίδα, καπνό και λάδι πρότεινε τη δημιουργία της «κλασικής αστοχωρικής ελληνικής κοινότητας», η οποία θα επέτρεπε στους χωρικούς να εκμεταλλεύονται οι ίδιοι τα προϊόντα, τα κεφάλαια και την ατομική τους εργασία³⁰. Θεωρούσε επίσης, σημαντικό το ρόλο του κράτους, το οποίο εκτιμούσε ότι θα μπορούσε να υποβοηθήσει το κοινοτικό του σχέδιο αλλάζοντας ταυτόχρονα προς αυτή την κατεύθυνση τη δομή, τη λειτουργία και τους μηχανισμούς του. Μάλιστα, για την εξυπηρέτηση αυτών των σκοπών, δεν απέριπτε ούτε τη χρήση της κρατικής βίας³¹.

Για τον Καραβίδα ζήτημα εξέχουσας σημασίας συνιστούσε η θωράκιση των κοινοτικών κυττάρων από τη «θύελλα των μεταρρυθμίσεων του λιμπεραλισμού»³². Γι' αυτό συνήθιζε να κρίνει με εξαιρετική αυστηρότητα την είσοδο της τραπεζικής πίστης στο γεωργικό χώρο, εκτιμώντας ότι αυτή θα δρούσε αποσαρθωτικά

στην «οικονομία του χωριού». Υποστήριξε ότι οι δανειοδοτικές παροχές προς τον αγροτικό τομέα δημιουργούσαν στους χωρικούς την απατηλή εντύπωση, ότι θα μπορούσαν εφεξής να ζήσουν όχι με την εντατική εργασία τους, αλλά ως επιχειρηματίες³³. Η αποδοχή του επιχειρηματικού πνεύματος από τους αγρότες θεωρούσε ότι θα υπονόμει τις παραδοσιακές συμπεριφορές των χωρικών και, εν ολίγοις, θα υπέσκαπτε τους πατροπαράδοτους όρους της εργασίας, της παραγωγής και της ζωής των χωρικών και γενικά, της παραδοσιακής κοινότητας.

Η γεωπολιτική θεωρία διατυπώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '30. Στηριζόταν στην ιδέα πως κάθε κοινωνικό σύνολο αποτελεί ένα φυσικό και ζωντανό οργανισμό, του οποίου η ανάπτυξη καθορίζεται από τις εκάστοτε φυσικές και γεωγραφικές συνθήκες. Στη βάση αυτής της σύλληψης, οι θεωρητικοί της γεωπολιτικής ισχυρίζονταν πως η μορφή διακυβέρνησης κάθε κοινωνίας όφειλε να αναζητηθεί σε συμφωνία με τις αντίστοιχες απαιτήσεις του περιβάλλοντος χώρου της³⁴. Χαρακτηριστικότερος εκπρόσωπός της στην Ελλάδα ήταν αναμφίβολα ο Κωνσταντίνος Σφυρής. Επηρεασμένος από τη γερμανική ιστορική σχολή και τη γερμανική οικονομική γεωγραφία για τη βιωσιμότητα, ο Σφυρής αναζήτησε λύσεις στα προβλήματα του υπερπληθυσμού και της παραγωγής και διακίνησης των ελληνικών προϊόντων αποδίδοντας την καθυστέρηση εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας στη «φύση της ελληνικής περιοχής», στις συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στη Μικρασιατική Καταστροφή και στην ανταλλαγή των πληθυσμών³⁵. Ο Σφυρής συνάρτησε τα κύρια προβλήματα της χώρας με τον αγροτικό τομέα, δηλαδή με τη μονομέρεια στην παραγωγή βασικών εξαγωγίμων προϊόντων (μονοκαλλιέργεια), με τις περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης της καλλιέργειας δημητριακών προϊόντων και της ανάπτυξης της κτηνοτροφίας και, επίσης, με την αδυναμία της γεωργίας να προσαρμοσθεί στα δεδομένα της παγκόσμιας αγοράς. Υποστήριξε πως η μονομέρεια αυτή συνιστούσε θεμελιώδες δυσμενές στοιχείο της διεθνούς ανταλλακτικής δύναμης της ελληνικής οικονομίας. Άλλωστε, συμπλήρωνε, οι ιδέες για γεωργική αυτάρκεια και γενικά για εθνική και οικονομική ανεξαρτησία δεν αποτελούν παρά μία «ολέθρια ουτοπία», διότι είναι αντίθετες προς τους όρους της περιορισμένης δυναμικότητας της ελληνικής γης και, επιπλέον, έρχονται σε σύγκρουση με τα συστατικά στοιχεία της αμφίβιας ελληνικής φύσης και ιδιοσυγκρασίας, εφόσον η Ελλάδα είναι χώρα αφενός μεσογειακή και αφετέρου βαλκανική, με διέξοδο προς την Κεντρική Ευρώπη.

Ο Σφυρής επικέντρωσε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του στο δημογραφικό ζήτημα, το οποίο, όπως σημείωνε, εμφανίσθηκε στην Ελλάδα ως «ωμότατο πρόβλημα υπερπληθυσμού». Με αφετηρία την πεποίθηση, ότι κανένα κράτος των Βαλκανίων δεν είναι «αυστηρά βαλκανικό» και πως κανένα δεν έχει αποκλειστικά συμφέροντα μέσα στο χώρο των Βαλκανίων, εναντιώθηκε στην ιδέα της συνεργασίας μεταξύ των χωρών του Αίμου. Ως εναλλακτική λύση, υποστήριξε ότι η Ελλάδα όφειλε να εκμεταλλευτεί τις νέες συνθήκες που προέκυψαν από τη διάλυση της Αυστροουγγαρίας, από την (όπως πίστευε) αποσύνθεση της Ρωσίας και από το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στη χάραξη της ενδεδειγμένης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, έπρεπε να υπολογιστεί η «αμφίβιος» θέση της χώρας, το γεγονός δηλαδή ότι διασταυρώνεται σε τρεις ηπείρους. Εξαιτίας της θέσης της αυτής, υποστήριξε ότι η Ελλάδα είχε συμφέρον να διευκολύνει με κάθε τρόπο τη σλαβική έξοδο στο Αιγαίο, να καλλιεργήσει στενές εμπορικές σχέσεις με τη Γερμανία, τις μεσογειακές χώρες, τη Μεγάλη Βρετανία, καθώς και τις «υπερωκεάνιες χώρες ή την Τουρκία»³⁶. Στη βάση αυτή ο Σφυρής πίστευε ότι η Ελλάδα θα έλυne και το πληθυσμιακό της πρόβλημα, καθόσον η πληθυσμιακή διέξοδος που αναζητούσε θα αναγόταν σε μία συνολική διευθέτηση του χώρου της Νότιας Ρωσίας, της Μεσογείου, καθώς και των ακτών του Αιγαίου³⁷.

Μέσα στο γεωπολιτικό ρεύμα κινήθηκαν, επίσης, οι Δημοσθένης Δανιηλίδης και Πάνος Παμπούκης. Σύμφωνα με τον πρώτο, «(η) ιστορία της Ελλάδας απ' τα πιο παλιά χρόνια ίσαμε σήμερα είναι γεμάτη από τυπικά φαινόμενα, που εξηγούνται αποκλειστικά ως προβλήματα γεωγραφικής θέσης»³⁸, με το κλίμα και τη θάλασσα να θεωρούνται ως παράγοντες εξαιρετικής βαρύτητας. Ο Δανιηλίδης δεν προέβαλε ιδιαίτερες θέσεις πάνω στο ζήτημα της εδαφικής στενότητας. Αρκέστηκε στη διαπίστωση, ότι η βασική αιτία όλων των μεταναστευτικών ρευμάτων από τη χώρα ήταν η «φυσική» της φτώχεια. Αντίθετα ο Π. Παμπούκης, υπήρξε πιο τυπικός όσον αφορά τη γεωπολιτική υφή των αναλύσεών του. Θεώρησε ως αιτία της ελληνικής διασποράς την ανεπάρκεια της γης και διακήρυξε πως η Ελλάδα έπρεπε να ακολουθήσει μία πολιτική με στόχο την εδαφική της ολοκλήρωση προς το βορρά και, ταυτόχρονα, την «πολιτική ένωση» με τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού³⁹.

Η έκφραση του Αγροτισμού από τις δυνάμεις της κεντροαριστεράς

Τα προβλήματα των αγροτών παρέμειναν στην επικαιρότητα σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Όλα τα ελληνικά πολιτικά κόμματα μέσα από τις διακηρύξεις και τα προγράμματά τους έκαναν ειδική αναφορά σ' αυτά και στήριξαν εκεί σημαντικό μέρος της τακτικής τους. Το γεγονός ότι μεγάλο μέρος από τα πολυπληθή μεσαία στρώματα των πόλεων είχε αγροτική προέλευση, υποχρέωνε, όποιους επιθυμούσαν την προσέγγισή τους, να προσεταιρισθούν προηγουμένως τον «αγροτικό» τους πυρήνα και να συνηγορήσουν υπέρ των οικονομικών συμφερόντων των αγροτών. Η ισχυροποίηση του αγροτικού κόσμου κατά το μεσοπόλεμο καταδεικνύεται επίσης μέσα από την ενίσχυση του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (ΑΚΕ), ενός κόμματος που ιδρύθηκε το 1923 με αποκλειστικούς στόχους την έκφραση των «αγροτικών συμφερόντων» και τη διεκδίκηση της πολιτικής εξουσίας προς όφελος της «αγροτικής τάξης». Ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1926-1932, το ΑΚΕ αύξησε αισθητά την εκλογική του δύναμη, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του '30 προσχώρησαν εκεί αρκετές προσωπικότητες μη προερχόμενες από τον αγροτικό χώρο. Στις βουλευτικές εκλογές του 1932 έφθασε στο ποσοστό του 6,17% και στις 11 έδρες. Σε αρκετές όμως εκλογικές περιφέρειες της υπαίθρου, όπως τα Ιωάννινα, η Λάρισα, τα Τρίκαλα, οι Σέρρες, το Ηράκλειο και η Δράμα, το κόμμα άγγιξε, ή και ξεπέρασε κατά πολύ το ποσοστό του 15%⁴⁰.

Από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του το ΑΚΕ διεκδίκησε τη διανομή της γης στους αγρότες και διακήρυξε ότι «η πολιτική εξουσία πρέπει να ανήκει εις την αγροτικήν τάξιν της χώρας, η οποία είναι αριθμητικώς η πολυπληθεστέρα και η μάλλον συμβάλουσα εις την οικονομικήν ζωήν αυτής»⁴¹. Οι βασικοί άξονες της αγροτιστικής προπαγάνδας στη μεσοπολεμική Ελλάδα ήταν η φιλολογία για τη «χρεοκοπία» των αστικών πολιτικών κομμάτων και η προβολή της ανάγκης των αγροτών για συσπείρωση, με κύριο στόχο να αναλάβουν τη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας⁴².

Σχετικά με το ζήτημα της στενότητας του γεωργικού εδάφους, οι απόψεις που διατυπώθηκαν από τους αγροτιστές, ήταν αρκετές. Ο μακεδόνας Σ. Ανθρακόπουλος υποστήριξε την ανάγκη διεύρυνσης της ελληνοτουρκικής συνεργασίας⁴³. Γι' αυτόν, η Ελλάδα θα καθίστατο οικονομικά «αποδοτική» μόνο εάν απομακρυνό-

ταν από τη Δύση και στρεφόταν προς την Ανατολή, διατηρώντας ταυτόχρονους δεσμούς με τη Ρωσία. Αυτή η προοπτική, εκτιμούσε ο Ανθρακόπουλος, θα έδινε διέξοδο στην ίδια την ύπαρξη της «ελληνικής φυλής», η οποία αδυνατούσε να συντηρηθεί μέσα στα υπάρχοντα μικρά και άγονα εδάφη της. Γι' αυτό, άλλωστε, υπέδειξε ως ενδεδειγμένο τρόπο στην αντιμετώπιση του προβλήματος, την ειρηνική μετεγκατάσταση του «πλεονάζοντος πληθυσμού» της ελληνικής υπαίθρου, αλλά και των πόλεων, στα παράλια της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Με τον παραπάνω συλλογισμό φαίνεται να συμφωνούσε και ο Ν. Ματούσης. Γι' αυτόν, το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδας θα μπορούσε να επιλυθεί μόνο μέσα σε ένα διεθνές πλαίσιο, ενώ η ανεπάρκεια της γης θα λυνόταν με την αραίωση του πληθυσμού. Κατά τη γνώμη του, η κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από το ΑΚΕ δεν συνιστούσε επαρκή συνθήκη, προκειμένου να δοθεί λύση στο εδαφικό πρόβλημα. Υποστήριζε πως το κόμμα όφειλε να επιζητήσει συνεργασία με τη Ρωσία, μία χώρα που, όπως υποστήριζε, ήταν σε θέση να δώσει ικανοποιητική λύση στα ελληνικά αδιέξοδα⁴⁴. Περισσότερο μετριοπαθής, ο Δ. Πουρνάρας επέμεινε στην ανάγκη υποβόηθησης των αγροτών από το κράτος, με απαλλαγή από τα χρέη, καθιέρωση ολοκληρωμένου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και ενίσχυση της αγροτικής πίστης⁴⁵.

Σχετικά με το ζήτημα αυτό, χαρακτηριστικότερη είναι ίσως η θέση του Ιωάννη Σοφιανόπουλου. Το κύριο ελληνικό αγροτικό πρόβλημα εντοπιζόταν για αυτόν στην ανεπάρκεια του γεωργικού κλήρου, καθώς μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, τόνιζε, δημιουργήθηκε εντός των εθνικών συνόρων υπερσυγκέντρωση πληθυσμού και δημογραφική ασφυξία, δηλαδή ένας «επαγγελματικός πληθωρισμός». Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει καν μικρή ιδιοκτησία, παρά «ιδιοκτησία-νάνος», καθώς επιπλέον, τα ελληνικά εδάφη είναι κατά τα πέντε έκτα τους πετρώδη⁴⁶. Έντονα επηρεασμένη από τον ιταλικό φασισμό, η συλλογιστική του Σοφιανόπουλου συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στο χαρακτηρισμό του ως «αγροτοφασίστα»⁴⁷. Είναι αμφίβολο εάν ο Σοφιανόπουλος εντάσσεται ή όχι στο γεωπολιτικό ρεύμα που άνθισε στο μεσοπόλεμο. Η απάντηση θα μπορούσε να είναι καταφατική στο βαθμό που και ο ίδιος συμμεριζόταν τις ίδιες αγωνίες με εκείνες των θεωρητικών της γεωπολιτικής θεωρίας: γεωγραφική φυσιογνωμία της χώρας, παραγόμενα προϊόντα, τρόποι διακίνησης των εμπορευμάτων στις ξένες αγορές.

Ιδιαίτερη σημασία στον αγροτικό χαρακτήρα της χώρας και τη

θέση του Έλληνα αγρότη απέδωσαν επίσης ο Αλ. Παπαναστασίου και οι σοσιαλιστές. Ο Παπαναστασίου υποστήριξε, ως μοναδική λύση για την επιβίωση των αγροτών, την εξατομικευμένη μικρή γαιοκτησία και (συνεπώς στις αρχές του «εξελικτικού σοσιαλισμού») την ανάγκη μετεξέλιξης της προς τη σοσιαλιστική μορφή ιδιοκτησίας. Τον Μάιο του 1929 μετονόμασε τη Δημοκρατική Ένωση σε «Αγροτο-Εργατικό Κόμμα» προκειμένου να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στον αγροτικό της χαρακτήρα, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '30 (όταν, εξαιτίας της κρίσης, η οικονομική κατάσταση των αγροτών έγινε δυσχερέστερη) προέβλεπε το αίτημα της έγκρισης της αναστολής στην πληρωμή των αγροτικών χρεών και της συνεργασίας των αριστερών εργατικών και αγροτικών οργανώσεων για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης⁴⁸. Από την πλευρά τους, οι σοσιαλιστές υποστήριξαν ότι το σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα δεν μπορούσε να έχει «αμιγή προλεταριακό χαρακτήρα» και ότι η εργατική τάξη ήταν αδύναμη να προχωρήσει σε ταξικές συγκρούσεις χωρίς τη βοήθεια των «πτωχών» αγροτών⁴⁹. Σε ανάλογο πλαίσιο κινήθηκε και το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΚΕ), το οποίο ήδη από το ιδρυτικό του Συνέδριο (1931) απέδωσε ιδιαίτερη σημασία στο σεβασμό της μικρής γαιοκτησίας⁵⁰. Το ΣΚΕ συνέδεσε το αγροτικό ζήτημα με «αδυναμίες» που δημιουργούνταν από το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και απαίτησε την κατοχύρωση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, την απαλλοτρίωση των πολύ μεγάλων γαιοκτησιών και τον εκσυγχρονισμό και τη συνεταιριστική οργάνωση της παραγωγής⁵¹. Είναι όμως γεγονός ότι σε κανένα σημείο των επίσημων θέσεων του δεν έκανε λόγο για επάρκεια ή ανεπάρκεια γεωργικής γης.

Μεγάλη προσοχή απέδωσε στο αγροτικό ζήτημα και το ΚΚΕ. Ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '30, ενώπιον της μεγάλης κοινωνικής κρίσης και του ορατού κινδύνου της επιβολής δικτατορικού καθεστώτος, το κόμμα εγκατέλειψε την αρχή της «κοινωνικής επανάστασης» και αναγνώρισε την αναγκαιότητα των «κοινωνικών μεταβολών». Η αρχή έγινε τον Ιανουάριο του 1934, όταν η 6η Ολομέλεια εκτίμησε, ότι η ιδιαιτερότητα της χώρας σχετιζόταν με την εξάρτησή της από το ξένο κεφάλαιο και επομένως, με τη μονόπλευρη και ασθενική ανάπτυξη της βιομηχανίας και γενικά των παραγωγικών δυνάμεων. Βάσει αυτών των διαπιστώσεων θεώρησε, ότι η «επανάσταση» στην Ελλάδα όφειλε να λάβει «αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα» και να επιδιώξει τη στήριξή της στα μεσαία, στα χαμηλά αστικά και αγροτικά στρώματα και στις

μειονότητες⁵². Το 5ο Συνέδριο που συνήλθε τον Μάρτιο του 1934, επιβεβαίωσε την ανάγκη συνεργασίας της εργατικής τάξης με τους αγρότες για τη δημιουργία ενός «ισχυρού αντιφασιστικού μετώπου», ενώ το 6ο Συνέδριο (Δεκέμβριος 1935) υιοθέτησε τις παραπάνω θέσεις και προχώρησε ακόμη περισσότερο αποφασίζοντας τη συγχώνευση σε ενιαίο αγροτικό κόμμα όλων των κομμουνιστικών αγροτικών οργανώσεων με τα υπάρχοντα αγροτικά κόμματα και τις υπόλοιπες αντιφασιστικές πολιτικές οργανώσεις στην ύπαιθρο⁵³. Η επιβολή της μεταξικής δικτατορίας στάθηκε εμπόδιο στην υλοποίηση αυτών των πολιτικών προθέσεων⁵⁴.

Αντιλήψεις και προτάσεις κατά τη δεκαετία του '30: η εθνικοσοσιαλιστική προσέγγιση

Στο εθνικοσοσιαλιστικό σχήμα η γη και ο αγροτικός χώρος παίζουν σπουδαίο ρόλο στην εξασφάλιση της κοινωνικής γαλήνης και στην αποτροπή του κοινωνικού εκφυλισμού. Η αναλογία γης-εργασίας θεωρείται καθοριστικό μέγεθος, διότι εκεί αποτυπώνεται η πληθυσμιακή πυκνότητα μιας χώρας. Η πυκνότητα αυτή δεν επιτρέπεται να ανέρχεται σε υψηλά επίπεδα, προκειμένου να μπορεί μία κοινωνία να αποφεύγει φαινόμενα, τα οποία θεωρείται ότι οδηγούν στον εκφυλισμό, όπως η πληθυσμιακή υπερσυγκέντρωση στα αστικά κέντρα⁵⁵. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το έδαφος αναγορεύεται στο «έσχατο κριτήριο» για την «πραγματική» ή φυσική οικονομική ζωή. Τα μέσα δε που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη ή διατήρηση της αναλογίας γης-εργασίας σε επιθυμητά επίπεδα (και κατ' επέκταση εκείνης ανάμεσα στον αγροτικό και στον αστικό πληθυσμό) ποικίλουν. Ξεκινούν από τη λεγόμενη «εσωτερική μετανάστευση» και ενδέχεται να φτάνουν έως και σε μία «οικονομία της ζωής και του θανάτου»⁵⁶. Το σχήμα αυτό δεν διάκειται εχθρικά απέναντι στη βιομηχανία, μολονότι στο πλαίσιο του διατυπώθηκαν και αντίθετες θέσεις. Η γεωργία γίνεται αντιληπτή με δυναμικό τρόπο, με στόχο την αφομοίωση και εφαρμογή των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Επιπλέον, είναι δυνατό να εκφράζει ένα λόγο αντιπλουτοκρατικό, δίχως να είναι ταυτόχρονα και αντιβιομηχανικός. Τόσο στο εθνικοσοσιαλιστικό, όσο και σε κάθε ανάλογο συγκλίνον ή αποκλίνον σχήμα εξισορρόπησης του ατομικού με το συλλογικό στοιχείο στην κοινωνία, ο αγρότης θεωρείται κοινωνικό πρότυπο. Αντίστοι-

χα, η ζωή και η καθημερινότητά του, καθώς και οι κοινωνικές σχέσεις που αυτός αναπτύσσει, εκλαμβάνονται ως υποδείγματα διαβίωσης, εργασίας και κοινωνικής συμπεριφοράς.

Η κρίση, μετά το 1929, και ιδιαίτερα η πτώχευση του 1932 επέφεραν «ένα ισχυρό πλήγμα» στις φιλελεύθερες συλλήψεις της οικονομικής ζωής, οι οποίες αναγκάστηκαν να ενσωματώσουν στη λογική τους στοιχεία παρεμβατικής πολιτικής. Από την άλλη πλευρά, οι πλέον εθνικιστικές αντιλήψεις (ήτοι εκείνες των οπαδών του ελληνοκεντρισμού, της κρατικής παρέμβασης κ.λπ.) κέρδισαν έδαφος. Την ίδια εποχή, οι ποικίλες προσεγγίσεις ή αναλύσεις της κρίσης από οικονομολόγους, τραπεζίτες και διανοουμένους, παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές στην αποτίμηση του φαινομένου, συνέκλιναν ως προς τα αρνητικά αποτελέσματα του υπερπληθυσμού, στηλίτευαν τον «υπερεπαγγελματισμό» και το μεταπρατισμό, επέκριναν την «παρασιτική λογική» του τραπεζικού κεφαλαίου και, φυσικά, υποστήριζαν την ενίσχυση της γεωργίας ως βασικό μοχλό για την εξυγίανση της εθνικής οικονομίας⁵⁷. Είναι γεγονός, ότι από τα τέλη της δεκαετίας του '20 παρατηρείται στην ελληνική κοινωνία μία αυξημένη προβολή των εθνικοσοσιαλιστικών και γενικότερα αυταρχικών ιδεών. Η κρίση της περιόδου 1929-1932 ώθησε πολλούς διανοουμένους να δουν θετικά (ή τουλάχιστον να καταστήσουν συζητήσιμα) τα «επιτεύγματα» της φασιστικής Ιταλίας και αργότερα, της ναζιστικής Γερμανίας.

Το καθεστώς της «4ης Αυγούστου», μη διαθέτοντας τις δυνατότητες άσκησης εξωτερικής πολιτικής κατά τα πρότυπα του Μουσολίνι και του Χίτλερ, επιχείρησε να συμβιβάσει το έθνος και το κράτος με τη νέα πραγματικότητα συμπιέζοντας τις δύο αυτές οντότητες κάτω από την έννοια του εθνικού κράτους⁵⁸. Στο νέο αυτό μοντέλο η φυλή και η γη θεωρήθηκαν κύριοι παράγοντες, που θα καθόριζαν την ιδιαιτερότητα της ελληνικής ψυχής και του ελληνικού πολιτισμού⁵⁹. Οι διανοούμενοι, που συνέδεσαν στον έναν ή άλλο βαθμό το όνομά τους με το μεταξικό καθεστώς, υποστήριξαν το αίτημα δημιουργίας ενός «τρίτου ελληνικού πολιτισμού», όπου ο Έλληνας αγρότης προβλεπόταν να κατέχει περίοπτη, αν όχι την πρώτη, θέση⁶⁰. Η οικονομική και κοινωνική κρίση, σε συνδυασμό με την επιθυμία αντιμετώπισης του κομμουνισμού ήταν δύο βασικοί παράγοντες για την ευνοϊκή, ολική ή μερική αποδοχή του εθνικοσοσιαλιστικού ή φασιστικού σχήματος εξισορρόπησης του ατομικού με το συλλογικό στοιχείο μέσα στην κοινωνία. Είναι ενδεικτικό πως στον ελληνικό τύπο εκείνης της περιόδου, αλλά και σε ακαδημαϊκά έντυπα, εμφανίσθηκαν αρκετά δημοσιεύματα, όπου ο

κομμουνισμός και ο φασισμός ή ο εθνικο-σοσιαλισμός συγκρίνονταν ως εναλλακτικές απαντήσεις στην κρίση του καπιταλιστικού συστήματος, του κοινοβουλευτισμού και του φιλελευθερισμού⁶¹.

Οι φοβίες των μικροαστικών στρωμάτων δεν καλλιεργήθηκαν μόνον όσον αφορά την πολιτική γενικά, δηλαδή στο επίπεδο της διακυβέρνησης και της εξουσίας, αλλά και στο άμεσα αναγνωρίσιμο περιβάλλον των λεγόμενων «little men». Όπως διαπιστώνεται, ο ελληνικός τύπος της εποχής προβάλλει την εικόνα μίας κοινωνίας σε σήψη και ηθική κατάπτωση⁶². Δευτερεύουσες ειδήσεις, όπως συζυγοκτονίες με θύτες γυναίκες, γίνονταν πρωτοσέλιδα επισκιάζοντας άλλα σοβαρότερα θέματα. Σε γενικές γραμμές, καλλιεργήθηκε έντεχνα η αντίσταση των μικροαστικών στρωμάτων έναντι μίας κοινωνίας, της οποίας οι παραδοσιακές αξίες απειλούνταν από τα εκφυλιστικά φαινόμενα που θεωρήθηκε, πως ακολουθούσαν τη βιομηχανική ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, κινήσεις, όπως η αναδίπλωση στο ασφαλές κύτταρο της οικογένειας ή η επιτροπή στις παραδόσεις, προτεινόνταν ως οι ενδεδειγμένες λύσεις στο κοινωνικό πρόβλημα. Οι λύσεις αυτές συμβάδιζαν, βέβαια, με την ανατροπή του κοινοβουλευτισμού, ο οποίος, θεωρήθηκε, ότι υποβοηθούσε τέτοια εκφυλιστικά φαινόμενα.

Ένα σχήμα εμπνεόμενο απευθείας από τον ιταλικό φασισμό και την ιδέα του «συντεχνιακού κράτους» άρθρωσε στην Ελλάδα του '30 ο Ιωάννης Τουρνάκης. Ο τελευταίος, καθώς και ένας στενός κύκλος διανοουμένων γύρω του (μεταξύ των οποίων και ο Καραβίδας), υποστήριξαν την αυτάρκεια, τον ελληνικό επεκτατισμό στην ανατολική πλευρά της Μεσογείου και την εξεύρεση ζωτικού χώρου⁶³. Στο σχήμα του, η αγροτική κοινότητα κατείχε σημαντικότερο ρόλο ως συστατικό στοιχείο του «συντεχνιακού κράτους» που ο ίδιος οραματίστηκε. Το υπόδειγμά του χαρακτηρίζεται από έντονο αντιδυτικισμό, αφού καταφέρεται βίαια κατά της εισαγωγής πολιτισμικών προτύπων από τη Δύση, τα οποία θεωρήθηκε ότι αλλοίωναν την ελληνική παράδοση. Επιπλέον, για τον Τουρνάκη και τους συνοδοιπόρους του, η εσωτερική μετανάστευση και η πληθυσμιακή εξισορρόπηση πόλης-υπαίθρου είναι ο βασικός μοχλός για την αποφυγή της οικονομικής και ηθικής κατάπτωσης της κοινωνίας. Η ενίσχυση του αγροτικού πληθυσμού και ο έλεγχος της μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα (προτεινόταν, μεταξύ άλλων, η μεταφορά της πρωτεύουσας κοντά στα Φάρσαλα) θα συντελούσαν στην αξιοποίηση των τεχνολογικών επιτευγμάτων από την οικονομία, δίχως η κοινωνία να κινδυνεύσει από τις «διαλυτικές επιπτώσεις» του τεχνολογικού πολιτισμού.

Αναφερόμενος στο οικονομικό πρόβλημα της χώρας κατά τη κρίση του 1929, υπέρ μιας δικτατορικής διακυβέρνησης τάχθηκε και ο οικονομολόγος Κ. Μαλαματιανός. Σε σχετική μελέτη του τότε, μεταξύ άλλων, πως έπρεπε να ανασυνταχτεί η οικονομική πολιτική του κράτους και να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη γεωργία, σε συνδυασμό με την ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανίας, η οποία θα επεξεργαζόταν τα αγροτικά προϊόντα. Η βιομηχανία στην Ελλάδα πίστευε ότι δεν είχε μέλλον και μόνο ο κλάδος της επεξεργασίας των προϊόντων της αγροτικής παραγωγής θα μπορούσε να αποδώσει ικανοποιητικά. Για τον Μαλαματιανό, η λύση για την ελληνική οικονομική δυσπραγία εντοπιζόταν στην ενίσχυση της γεωργίας και στην ανάπτυξη μίας βιομηχανίας, η οποία θα είχε επιβοηθητικό ρόλο στον αγροτικό τομέα. Ο Μαλαματιανός προσέγγισε τη σχέση γεωργίας-βιομηχανίας με τεχνικούς όρους, δεν αποδέχθηκε όμως τις θέσεις περί αστυφιλίας και υπερεπαγγελματισμού ως αίτια του «οικονομικού προβλήματος» της χώρας⁶⁴. Τέλος, ως πολιτική σκέψη της οικονομικής επιλογής του, φρονούσε πως δεν μπορούσε να είναι ο φιλελευθερισμός και ο κοινοβουλευτισμός, αλλά η δικτατορία.

Το εθνικοσοσιαλιστικό υπόδειγμα κοινωνικής εξισορρόπησης συνάντησε στη μεσοπολεμική Ελλάδα την πληρέστερη ίσως έκφρασή του στο πρόσωπο του Δημοσθένη Στεφανίδη. Αναγνωρίζοντας τη δεδομένη και μη αναστρέψιμη κυριαρχία της βιομηχανίας, ο Στεφανίδης αναζήτησε την «χρυσήν μέσην οδόν» μεταξύ γεωργίας και βιομηχανίας. Ο Έλληνας αγρότης ήταν, κατ' αυτόν, το ηθικό θεμέλιο της κοινωνικής συγκρότησης. Λόγω δε της συντηρητικής φύσης του, ο αγροτικός κόσμος συνιστούσε το αντιστάθμισμα στα εκφυλιστικά φαινόμενα που συνδέονταν με την ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων, δηλαδή των «μεγάλων βιομηχανικών κέντρων». Γι' αυτόν, ως «στρατιώτης» σωματικά και ψυχικά υγιής, ο αγρότης αποτελούσε υπόδειγμα πολίτη και βασικό στοιχείο για την άμυνα της χώρας από τους εξωτερικούς εχθρούς της. Βάσει αυτών των παραδοχών, κατέληγε στη θέση πως η γεωργία και η βιομηχανία όφειλαν να συνυπάρξουν, ώστε η παραγωγική διαδικασία να συντελείται απρόσκοπτα και, ταυτόχρονα, να διασφαλίζεται η κοινωνία από τη διαφθορά και τον εκπεσμό⁶⁵.

Συμπεράσματα

Οι σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην ελληνική αγροτική παραγωγή κατά το μεσοπόλεμο, μαρτυρούν μία συνολική διεύρυνση του αγροτικού χώρου. Παράλληλα με τις διεργασίες της εκβιομηχάνισης, η οποία επίσης εξελίχθηκε με γοργούς ρυθμούς κατά το διάστημα αυτό, αναπτύχθηκε και μία διαδικασία επέκτασης του αγροτικού χώρου, διεύρυνσης της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας και μεγαλύτερης (σε σύγκριση με τη βιομηχανία) παρέμβασης του κράτους στον αγροτικό χώρο. Η διαδικασία αυτή εκφράστηκε σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο και είχε σημαντικές επιπτώσεις: α) παρεμπόδισε, ως ένα βαθμό, την εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση καταλήγοντας να επιδιώκει τη διαιώνιση των παραδοσιακών αγροτικών δομών και επομένως, να λειτουργεί αντιεκσυγχρονιστικά για τη γενικότερη οικονομική και κοινωνική εξέλιξη, β) επέφερε σειρά αντηχήσεων στην πολιτική εξέλιξη της χώρας, οι οποίες αποτυπώθηκαν στην αύξηση της επιρροής του αγροτικού κόμματος αλλά και στην αντίστοιχη προσαρμογή των προγραμμάτων όλων σχεδόν των υπολοίπων πολιτικών κομμάτων με την ενσωμάτωση της επίλυσης του αγροτικού ζητήματος στις διεκδικήσεις τους, γ) επηρέασε τις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις καθώς, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '30, υποστηρίχθηκε και από πολιτικά κόμματα που είχαν ως πρότυπο αυταρχικά καθεστώτα και προέβαλαν ολοκληρωτικές ιδέες για την οικονομία και την κοινωνία, δ) σε ιδεολογικό επίπεδο συνέβαλε στην αναζωογόνηση των αγροτικών ιδεών και στην κυριαρχία επιχειρημάτων σύμφωνα με τα οποία οι αγρότες αποτελούσαν τον θεμέλιο λίθο της ελληνικής κοινωνίας. Αρκετοί διανοούμενοι και πολιτικοί ανέπτυξαν σειρά συλλογισμών και προγραμματικών σχημάτων ρομαντικής, αγροτικοκεντρικής ή μικρο-ιδιοκτησιακής υφής, με στόχο την διατύπωση προτύπων κοινωνικής οργάνωσης, τα οποία, στις ποικίλες παραλλαγές τους, επαγγέλονται την ουτοπία της κοινωνικής αρμονίας σε συνδυασμό με την οικονομική αποτελεσματικότητα. Τα πρότυπα αυτά συνδυάστηκαν, μεταξύ άλλων, με θεωρίες, όπως η Γεωπολιτική και ο Κοινοτισμός, βρήκαν δε προνομιακό χώρο αποδοχής ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης των αξιών, όπως εκείνη της δεκαετίας του '30.

Σε μία συγκυρία, η οποία, στη δεκαετία του '20, χαρακτηρίζεται από τη Μικρασιατική καταστροφή, την έλευση των προσφύγων, την κατάρρευση των επεκτατικών ονείρων και τη διάψευση

των προσδοκιών για ταχεία εκβιομηχάνιση μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και, στη δεκαετία του '30, από την παγκόσμια οικονομική κρίση και την ενίσχυση αυταρχικών προτάσεων στη διαχείριση της κοινωνίας και της οικονομίας, διατυπώθηκαν ποικίλα σχήματα εξισορρόπησης του ατομικού με το συλλογικό κοινωνικό στοιχείο. Ο κόσμος του αγρότη και εν γένει του μικροπαραγωγού συγκέντρωσε το ενδιαφέρον ικανής μερίδας διανοουμένων και πολιτικών, γεγονός αναμενόμενο για μία χώρα αγροτική στο μεγαλύτερο μέρος της, όπως η μεσοπολεμική Ελλάδα. Μέσα σ' αυτό το κλίμα δεν ήταν λίγοι εκείνοι, οι οποίοι, παρ' ότι ξεκινούσαν από διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές αφετηρίες, επιχείρησαν να συνδέσουν τα πεπρωμένα του έθνους με την αγροτική παράδοση της χώρας και την επίλυση των σημαντικότερων προβλημάτων, όπως η ανεπάρκεια του γεωργικού εδάφους και η αύξηση του αγροτικού εισοδήματος.

Τα σχήματα πρότυπης κοινωνικής οργάνωσης που προτάθηκαν, εμφάνιζαν κατά κανόνα ένα διττό χαρακτήρα. Από τη μια πλευρά υπήρχαν οι «ελληνικές ιδιαιτερότητες», όπως ο ιδιαίτερα αυξημένος αγροτικός πληθυσμός, η στενότητα της γεωργικής γης, οι καθυστερήσεις και τα προσκόμματα που παρουσιάζονταν στην εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης και η αγροτική, κοινοτική και λαϊκή παράδοση της χώρας. Από την άλλη, υπήρχαν οι «εξωτερικοί παράγοντες», οι επιρροές από ρεύματα σκέψης προερχόμενα κυρίως από τη δυτική Ευρώπη. Τα ρεύματα αυτά, μολονότι ήταν προϊόντα των βιομηχανικά αναπτυσσόμενων κοινωνιών, ήταν διαποτισμένα στην πλειοψηφία τους από μία ηρωϊκή θεώρηση του αγρότη ή του μικροϊδιοκτήτη και, κατ' επέκταση, από μία ηθική πρόσληψη της οικονομικής ζωής. Κύρια αναλυτικά στοιχεία των σχημάτων εξισορρόπησης, που διατυπώθηκαν, υπήρξαν η γη, η πληθυσμιακή πυκνότητα και ο αγροτικός εποικισμός, ακόμα και αλλότριων εδαφών. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως πρόκειται περισσότερο για μια υπολειμματική μορφή του μεγαλοϊδεατισμού ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, για την έκφραση ενός αγροτικού ρομαντισμού. Δεν έλειψαν βέβαια και οι «αριστερές» λεγόμενες αγροτιστικές συλλήψεις, προσαρμογές ως επί το πλείστον του προλεταριακού σοσιαλισμού στα δεδομένα της αγροτικής και μικροαστικής Ελλάδας. Οι συλλήψεις αυτές, συχνά φορείς μίας έντονα ηθικής αντιμετώπισης των πραγμάτων, παλινδρομούσαν ανάμεσα σε πραγματιστικές αναγνώσεις της ελληνικής κοινωνίας και σε ιδεοληπτικές, πάνω στη βάση του κοινωνικού προτύπου του αγρότη-μικροπαραγωγού.

Ορισμένα από τα σχήματα εξισορρόπησης υπήρξαν αποκάλυπτα φασιστικού και ολοκληρωτικού χαρακτήρα, ενώ άλλα εξέφρασαν υποβόσκοντα φιλομοναρχισμό. Αν και είχαν διαφορετικό στίγμα, αυτά τα τελευταία υποβοήθησαν στη διάχυση μέσα στη κοινωνία φασιστικών ή αυταρχικών θέσεων, καθώς εκφράζονταν με ένα επιφανειακά κοινό, συγγενές σοσιαλ-μικροαστικό και αντιπλουτοκρατικό λεξιλόγιο. Τα περισσότερα από τα σχήματα αυτά προσπάθησαν μάλλον να διανοίξουν ένα δικό τους ενδιάμεσο δρόμο στο δίλημμα «φασισμός ή κομμουνισμός». Δηλαδή, να τηρήσουν ίσες αποστάσεις στο ερώτημα που την εποχή εκείνη απασχόλησε ολόκληρη την Ευρώπη σχετικά με το εάν ο προσφορότερος τρόπος για να ξεπεραστούν τα αδιέξοδα στα οποία είχε οδηγήσει ο φιλελευθερισμός και ο κοινοβουλευτισμός, ήταν ο φασισμός, ο εθνικοσοσιαλισμός και γενικά ο πολιτικός αυταρχισμός ή η αριστερή διαχειριστική πρόταση, δηλαδή ο «μπολσεβικισμός» και η σοσιαλδημοκρατία.

Η αποτυχία πολιτικής οργάνωσης του ελληνικού Αγροτισμού οφείλεται στην ετερογένεια που χαρακτηρίζει το χώρο κατά το μεσοπόλεμο. Κατ' αρχήν, ετερογένεια κοινωνική, καθώς η ίδια η διαδικασία της αγροτικής μεταρρύθμισης αποδυνάμωσε τη συγκρότηση του αγροτικού πολιτικού χώρου διαιρώντας τους αγρότες σε «νότιους» και «βόρειους». Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα ήταν μία μακρόχρονη διαδικασία που ξεκίνησε το 19ο αιώνα και συνέβαλε στην αποκατάσταση των αγροτών της λεγόμενης «Παλαιάς Ελλάδας» και τη μετατροπή τους σε μικροϊδιοκτήτες πολύ πριν το μεσοπόλεμο. Έτσι, την περίοδο αυτή για τους αγρότες της νότιας Ελλάδας δεν υπήρχε θέμα διανομής της γης, αλλά επίλυσης των σοβαρών οικονομικών και τεχνικών προβλημάτων που απέρρεαν από τη μορφή της μικρής ατομικής αγροτικής ιδιοκτησίας. Αντίθετα, για τους αγρότες των «νέων χωρών», όπου συμπεριλαμβάνονται και οι πρόσφυγες, τίθεται κατά το μεσοπόλεμο ζήτημα επιτάχυνσης της μεταρρύθμισης, οργάνωσης της ιδιοκτησίας και παροχής μεγαλύτερης βοήθειας από το κράτος. Σε περιοχές, όπως η Θεσσαλία και η Μακεδονία, οι αγρότες είχαν χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο και εμφάνιζαν συγκριτικά πιο ανεπτυγμένη ταξική συνείδηση. Ετερογένεια πολιτική στη συνέχεια, καθώς το ΑΚΕ του 1923 ουδέποτε υποστηρίχθηκε από ανάλογο κίνημα, είχε δε ως κύριο στόχο του την υπεράσπιση της αγροτικής μικροϊδιοκτησίας, ένα στόχο που ήταν κοινός τόσο με τα κόμματα εξουσίας, όπως το Λαϊκό Κόμμα και το Κόμμα Φιλελευθέρων, όσο και με κόμματα της Αριστεράς, όπως το ΣΚΕ, το Α-

γροτικό-Εργατικό Κόμμα και το ΚΚΕ. Τέλος, ετερογένεια ιδεολογική, η οποία παρατηρείται τόσο εντός όσο και εκτός του Αγροτισμού. Η ιδεολογική ετερογένεια των στελεχών και της κοινωνικής βάσης του ΑΚΕ οδήγησε το κόμμα σε αλληπάλληλες διασπάσεις και το καθήλωσε σε χαμηλά εκλογικά ποσοστά. Η ετερογένεια είναι όμως μεγαλύτερη εκτός του αγροτικού χώρου, καθώς, όπως ήδη αναπτύχθηκε, η επίλυση των «αγροτικών συμφερόντων» υποστηρίχθηκε από διανοομένους και πολιτικούς που ανήκουν σε ένα ευρύτατο ιδεολογικοπολιτικό φάσμα, το οποίο ξεκινά από την άκρα δεξιά και καταλήγει στις δυνάμεις αντιπολίτευσης του ΚΚΕ. Άμεσο αποτέλεσμα ήταν η στροφή της πλειοψηφίας των αγροτών προς τα κόμματα εξουσίας και η εκεί εναπόθεση των όποιων ελπίδων για την επίλυση των προβλημάτων τους.

Σημειώσεις

1. Alivisatos B., *La réforme agraire en Grèce*, Librairie du Recueil Sirey, Παρίσι, 1932, σελ. 4-5.

2. Στη Μακεδονία οι καλλιεργούμενες εκτάσεις από τα 2.749.129 στρέμματα που ήταν το 1922 ανήλθαν στα 5.504.622 το 1931, ενώ στη Δυτική Θράκη από τα 721.959 στρέμματα έφθασαν στα 1.478.956. Την ίδια περίοδο στη Στερεά Ελλάδα παρατηρείται αύξηση κατά 27%, ενώ στην Πελοπόννησο κατά 42%. Αιγίδης Ι.Α., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα, 1934, σελ. 93.

3. Ήδη μετά τους βαλκανικούς πολέμους η εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας είχε αρχίσει να μεταβάλλεται. Αρκετοί μουσουλμάνοι επέστρεψαν στη Τουρκία, έγιναν δε πολύ περισσότεροι μετά τη Συμφωνία της Λωζάνης (1923) για την ανταλλαγή των πληθυσμών. Πριν το 1923 αντίστοιχη συμφωνία υπήρξε επίσης μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας. Έτσι, ενώ πριν το 1922 σε συνολικό πληθυσμό 1.205.000 κατοίκων συναντάμε στη Μακεδονία ποσοστό 42,6% Ελλήνων, 39,3% μουσουλμάνων, 9,9% Βουλγάρων και 8,2% διαφόρων άλλων εθνοτήτων, μετά το 1930 στο συνολικό πληθυσμό (ο οποίος εν τω μεταξύ είχε ανέλθει σε 1.412.477 κατοίκους) το ποσοστό των Ελλήνων ήταν 87,7%, των Βουλγάρων 4,6% των μουσουλμάνων 1,3%, ενώ το υπόλοιπο 6,4% ήταν διάφορες άλλες εθνότητες, όπως οι Εβραίοι, οι Αρμένιοι, οι Ρουμάνοι κ.ά. Μαυρογορδάτος Μ.Ι. και Χαμουδόπουλος Α.Χ., *Η Μακεδονία: Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη, 1931, σελ. 12-16, Pallis A.A., «Les effets de la guerre sur la population de la Grèce», στο Andréadès A. (επιμ.), *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce*, PUF, Yale University Press, Παρίσι, Νιού Χέιβεν, 1926, σελ. 138-139 και Alivisatos B., *La réforme...*, όπ. παρ., σελ. 309-310.

4. Όπως σημειώνουν οι Μαυρογορδάτος και Χαμουδόπουλος «... εξ αυτού δε εξάγεται ο μέγας αριθμός παντοπωλείων και καφενείων, που συναντάται εις κάθε προσφυγικόν συνοικισμόν». Μαυρογορδάτος Μ.Ι. και Χαμουδόπουλος Α.Χ., *Η Μακεδονία...*, όπ. παρ., σελ. 19.

5. *Όπ. παρ.*, σελ. 152.

6. Σύμφωνα με την απογραφή του 1907, η ποσοστιαία κατανομή του πληθυσμού άνω των 10 ετών κατά τομέα απασχόλησης ήταν 47,2% για τον πρωτογενή, 17% για τον δευτερογενή και 35,95% για τον τριτογενή τομέα. Κατά την απογραφή του 1920, οι αντίστοιχες αναλογίες ήταν 58,5%, 18,21% και 23,74%, ενώ σύμφωνα με εκείνη του 1928 οι αντίστοιχες αναλογίες ήταν 61,37%, 17,8% και 20,63%. Βλ. *Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος*, Επετηρίς Στατιστική του 1930, Αθήνα, 1931.

7. Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα, 1991, σελ. 96-98.

8. Για την κρίση της περιόδου 1929-1932, βλ. Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987, σελ. 50 κ.εξ., και του ίδιου, «Ο Κ. Καραβίδας και η "ανακάλυψη" των χωρικών στην μεσοπολεμική Ελλάδα», στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1990, σελ. 69-92.

9. Ευελπίδης, Χρ., *Η αγροτική πολιτική*, Αθήνα, 1956, σελ. 171.

10. «Ο μικρός λοιπόν πληθυσμός μας μάλλον ή η στενότης των ορίων μας είναι η αληθής αιτία της δυστυχίας μας», υποστήριξε ο Σπ. Τρικούπης στην Εθνοσυνέλευση της Γ' Σεπτεμβρίου (βλ. *Η της Γ' Σεπτεμβρίου Εθνική Συνέλευσις - Πρακτικά*, Συνεδρίαση της 6ης Μαρτίου 1844, σελ. 597). Με την επικράτηση ιδεολογημάτων του μεγαλοϊδεατισμού, το επιχείρημα αυτό αργότερα υπέστη τροποποιήσεις. Έτσι, κατά τον Μανσόλα, το πρόβλημα εντοπιζόταν στον ανεπαρκή πληθυσμό και την μικρή μονοπυρηνική οικογένεια, παράγοντες δηλαδή που, γι' αυτόν, οφείλονταν στη στενότητα των συνόρων. Βλ. Α. Mansolas, *La Grèce à l' exposition universelle de Paris en 1878*, Αθήνα, 1878, σελ. 18-19. Επίσης, στο Χρ. Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και τον ρόλο της βιομηχανίας», περιοδ. *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 31, Οκτώβριος 1987, σελ. 25.

11. Χατζηιωσήφ Χρ., *όπ. παρ.*, σελ. 24.

12. Ραμάς Στ., «Οι δημοτικιστές και το Κοινωνικόν μας ζήτημα», περιοδ. *Ο Νουμάς*, τεύχ. 263, 30 Σεπτεμβρίου 1907, σελ. 3-5. Επίσης, Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1976, σελ. 24-25.

13. Χαρίλαος Επ., «Το ζήτημα της βιομηχανίας εν Ελλάδι», περιοδ. *Το Μέλλον*, τεύχ. 3, Ιανουάριος 1919, σελ. 188. Ας σημειωθεί επίσης, ότι παρόμοια αντιβιομηχανικά και αντιπλουτοκρατικά αισθήματα, συνδυασμένα με «άκραιο εθνικισμό» και «πολιτικό λαϊκισμό», είχαν με ένταση εκφραστεί από τα πλέον ευάλωτα μικροαστικά στρώματα και στα τέλη του 19ου αιώνα υπό τη σκιά της δημοσιονομικής κρίσης. Βλ. Χατζηιωσήφ Χρ., *Η γηραιά σελήνη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σελ. 333-334.

14. Χαρίλαος Επ., «Το ζήτημα...», *όπ. παρ.*, σελ. 196-197.

15. Polyzos N., *Essai sur l'émigration grecque*, Librairie du Recueil Sirey, Παρίσι, 1947, σελ. 88.

16. Κατά την απογραφή του 1940, ο ελληνικός πληθυσμός ανερχόταν σε 7.335.675 άτομα, δηλαδή σε 56,4 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Αν υπολογισθεί όμως, το σχετικά μικρό ποσοστό της ελληνικής γης που αποτελείται από αγρούς, λειμώνες και δενδρώδεις καλλιέργειες, είναι φανερό, ότι αναλογούσαν ελάχιστα στρέμματα γεωργικής γης ανά κάτοικο. Η αναλογία των γεωργικών και καλλιεργούμενων εκτάσεων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού για το 61% του ενεργού πληθυσμού, που την περίοδο αυτή είχε στραφεί στη γεωργία και την κτηνοτροφία, αναλογούσαν 26.839 τετραγωνικά χιλιόμετρα από τα οποία τα 19.600 ήταν αγροί, χωρίς να υπολογίζονται οι αγραναπαύσεις και η φυσικά κατώτερη γονιμότητα των ελληνικών εδαφών. Αυτό σημαίνει ότι σε 1.000 στρέμματα αντιστοιχούσαν 157 άτομα γεωργικού πληθυσμού, αριθμός που είναι ο μεγαλύτερος σε σύγκριση με τις υπόλοιπες βαλκανικές ή ευρωπαϊκές χώρες. Όπως σημειώνει ο Ευελπίδης, η αναλογία αυτή ήταν στη Βουλγαρία 118 άτομα, στην Γιουγκοσλαβία 114, στη Ρουμανία 97, στην Ιταλία 90, ενώ στις ΗΠΑ 17 και τον Καναδά 11. Ευελπίδης Χρ., *Η γεωργία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1944, σελ. 20-21.

17. Σύμφωνα με τη γεωργική απογραφή του 1929, το 36,96% των αγροτών βρισκόταν με ανεπαρκή ιδιοκτησία 1-10 στρεμμάτων, το 35,09% διέθετε πολύ μικρή ιδιοκτησία 10-30 στρεμμάτων, το 23,45% είχε μικρή ιδιοκτησία 30-100 στρεμμάτων, το 3,87% βρισκόταν με μέση ιδιοκτησία 100-1.000 στρεμμάτων και μόλις το 0,15% κατείχε ιδιοκτησία μεγαλύτερη των 1.000 στρεμμάτων. *Όπ. παρ.*, σελ. 25.

18. Μαυρογορδάτος Μ.Ι. και Χαμουδόπουλος Α.Χ., *Η Μακεδονία...*, όπ. παρ., σελ. 167.

19. Άμαντος Κ., Καραβίδας Κ.Δ. και Αναγνωστόπουλος Ν.Η., *Η πύκνωση των αγροτικών μας πληθυσμών και τα μέσα της επιτυχίας αυτής*, Αθήνα, 1927 και Άμαντος Κ., *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος*, Αθήνα, 1923. Βλ. επίσης, Χρ. Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα...», όπ. παρ., σελ. 26 και του ιδίου, *Η γηραιά...*, όπ. παρ., σελ. 338.

20. Φιλάρετος Δ., *Δια του καπνού η σταθεροποίηση των ελληνικών οικονομικών*, Αθήνα, 1932, σελ. 15-16.

21. Δρακούλης Π., *Έκθεσις σταλείσα εις το Υπουργείον των Εξωτερικών*, Αθήνα, 1924.

22. Δρακούλης Π., «Γένεσις αγροπόλεων», περιοδ. *Νέα Εποχή*, τεύχ. 65, 20 Δεκεμβρίου 1925, σελ. 379-381.

23. Καραφύλλης Γρ., *Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία: Όψεις των ευρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική σκέψη τέλη 19ου - αρχές 20ου αιώνα*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 132-135.

24. Hobsbawm E., *The Age of Empire, 1875-1914*, Vintage Books, Λονδίνο, 1989 (επανεκδ.), σελ. 228-229.

25. *Όπ. παρ.*, σελ. 229.

26. Δρακούλης Π., «Γένεσις...», όπ. παρ., σελ. 381.

27. Μαυρογορδάτος Γ., «Ο Καραβίδας, θεωρητικός και ιδεολόγος του μικροαστισμού», στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα...*, όπ. παρ., σελ. 92-98.
28. Καραβίδας Κ.Δ., *Σοσιαλισμός και κοινοτισμός*, Αθήνα, 1930, σελ. 26.
29. Καραβίδας, Κ.Δ. «Προσωπικό κεφάλαιο και κοινοτισμός» (επιστολή), περιοδ. *Σοσιαλιστική Ζωή*, τεύχ. 33, Ιούλιος 1931, σελ. 326.
30. Καραβίδας Κ.Δ., *Σοσιαλισμός...*, όπ. παρ., σελ. 13.
31. Όπως εξηγούσε, «(...) (να) κινητοποιήσουμε τα προσωπικά μικροαστικά κεφάλαια και την υπερεργασία των ελλήνων, έστω και δικτατορικά (μορφή προσωρινή, νόμιμη κάθε ολοκληρωτικής νέας προσπάθειας) και να σχηματίσουμε ισχυρό κοινοτικό κεφάλαιο σ' όλους τους προσφόρους κλάδους και περιοχές της παραγωγής μας, πράγμα που θα διαστείλει και θ' αφήσει ελεύθερα προς εκκαπιταλισμόν (και εκσοσιαλισμόν συνεπώς) όλα τα άλλα πρόσφορα τυχόν προς τούτο πεδία της παραγωγής παρ' ημίν». Κ.Δ. Καραβίδας, «Προσωπικό κεφάλαιο...», *όπ. παρ.*, σελ. 326.
32. Καραβίδας Κ.Δ., «Ζητήματα γεωργικής πολιτικής», περιοδ. *Πειθαρχία*, τεύχ. 28, 27 Απριλίου 1930, σελ. 28.
33. Καραβίδας Κ.Δ., «Η δημητριακή κοινότης», περιοδ. *Πειθαρχία*, τεύχ. 32, 25 Μαΐου 1930, σελ. 11.
34. Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1978, σελ. 141-142.
35. Σφυρής Κ., «Υπό ποίας προϋποθέσεις η Ελλάς είναι βιώσιμος», έκδ. του περιοδ. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, 1931, σελ. 15-16.
36. *Όπ. παρ.*, σελ. 63-67.
37. *Όπ. παρ.*, σελ. 69-70.
38. Δανιηλίδης Δ., *Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, εκδ. Σαμαρόπουλος, Αθήνα, 1934, σελ. 18 (:20).
39. Παμπούκης Π., «Γεωπολιτική θεώρηση του νέου ελληνισμού», περιοδ. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 19, Ιανουάριος - Μάρτιος 1939, σελ. 21.
40. Μαυρέας Κ., «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1993, σελ. 119-147.
41. Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (ΑΚΕ), «Οι θεμελιώδεις αρχές του ΑΚΕ», εφημ. *Αγροτική Σημαία*, 27 Μαΐου 1923.
42. Πουρνάρας Δημ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1931, σελ. 8-9.
43. Ανθρακόπουλος Σ., «Διατί ιδρύθη και τι επιδιώκει πολιτικώς το Αγροτικόν Κόμμα», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 1, Μάρτιος 1932, σελ. 17-19. Επίσης, του ιδίου, «Το ζήτημα του πληθυσμού και το σύγχρονο ελληνικό πρόβλημα», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 4, Ιούνιος 1932, σελ. 13-14.
44. Ματούσης Ν., «Θα σωθή πράγματι η Ελλάς εάν στραφώμεν προς την γην;», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 5, Ιούλιος 1932, σελ. 26-27.

45. Πουρνάρας Δημ., «Το κοινωνικόν ζήτημα εν Ελλάδι», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 9, Δεκέμβριος 1932, σελ. 1-5. Ο Δ. Πουρνάρας, άλλοτε μέλος του ΣΕΚΕ, πρέσβευε μία προσαρμογή του μαρξιστικού σοσιαλισμού στα αγροτικά δεδομένα της χώρας προβάλλοντας ως ηγετικό τον ρόλο των αγροτών στη διεκδίκηση της «κοινωνικής αναμόρφωσης» και του σοσιαλισμού.

46. Σοφιανόπουλος Ι., «Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 13, 1933, σελ. 6-7.

47. Ανάλογοι χαρακτηρισμοί αποδόθηκαν αυτή την εποχή και σε άλλα στελέχη του ΑΚΕ, όπως οι Ανθρακόπουλος, Ματούσης και Παγκούτσος, οι οποίοι υποστήριξαν την εισδοχή του Σοφιανόπουλου στο κόμμα και την εκμέρους του ανάληψη της ηγεσίας του. Οι επονομαζόμενοι «αγροτοφασίστες» στιγματίστηκαν ως τέτοιοι όχι μόνον από τους σύγχρονούς τους κομμουνιστές, που εκτόξευαν πολεμικές αιχμές κάτω από τις ρητορείες του «σοσιαλφασισμού» και του «αγροτοφασισμού», αλλά και από ορισμένους σοσιαλιστές ή και από τους λεγόμενους «αριστερούς» αγροτιστές. Ο Αθ. Τανούλας, παραδείγματος χάριν, ηγετικό στέλεχος του ΑΚΕ, υποστήριζε ότι το πρόγραμμα του Σοφιανόπουλου περί εθνικοποιήσεων και αγροτικών εποικισμών αντέγραφε τις θέσεις των Γερμανών εθνικοσοσιαλιστών. Βλ. μεταξύ άλλων, Δημ. Πουρνάρα, «Αγροτισμός και αγροτοφασισμός», παράρτημα περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, Αθήνα, 1932, Ι.Π. Μελά, «Ο ελληνικός αγροτισμός», περιοδ. *Πολιτικά Φύλλα*, Απρίλιος 1931, σελ. 1-3 και Αθ. Τανούλα, *Το Αγροτικόν Κόμμα και η αποσχισθείσα ομάς*, Θεσσαλονίκη, 1932 αντίστοιχα.

48. Βλ. αντίστοιχα την αγόρευση του στη Βουλή της 24 Φεβρουαρίου 1932, στο Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες, λόγοι, άρθρα*, β' εκδ., τόμ. 2, Αθήνα, 1988, σελ. 713, και του ίδιου, «Η συσσωμάτωση των αριστερών οργανώσεων», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 15, Ιούνιος 1933, σελ. 81-82.

49. Πρόκειται για τη θέση που διατύπωσε ο Αρ. Σίδερης λίγο μετά την απομάκρυνσή του από το ΚΚΕ (1924) εκφράζοντας όλους εκείνους που απομακρύνθηκαν από το κόμμα διαφωνώντας με την «μπολσεβικοποίησή» του. Βλ. το περίφημο άρθρο του «Περί κρίσεως», περιοδ. *Νέα Εποχή*, τεύχ. 5, Μάρτιος 1924, σελ. 7.

50. Εκφράζοντας τις θέσεις του ΣΚΕ, ο Στρ. Σωμερίτης, στέλεχος στο κόμμα εκείνη την περίοδο, υποστήριξε πως, όταν το ΣΚΕ καταλάμβανε την εξουσία, δεν θα καταργούσε τη μικρή γαιοκτησία, διότι αυτή, σύμφωνα με τον επιστημονικό σοσιαλισμό, δεν αποτελούσε κεφάλαιο. Βλ. Σ. Σωμερίτη, «Το κόμμα απέναντι στο αγροτικό ζήτημα», εφημ. *Σοσιαλιστική Σημεία*, 9 Αυγούστου 1931.

51. Βλ. «Το εκλογικό πρόγραμμα του ΣΚΕ», περιοδ. *Σοσιαλιστικές Πληροφορίες*, τεύχ. 4-5, Ιούλιος - Αύγουστος 1932, σελ. 50-55. Επίσης, ΣΚΕ, *Τι είναι το Σοσιαλιστικό Κόμμα*, Αθήνα, 1935, σελ. 41-42.

52. Σχετικά με τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας, βλ. συλλ. ΚΚΕ, *Δέκα χρόνια αγώνες, 1935-1945*, Αθήνα, 1977 (επανάκδ.), σελ. 19 κ.εξ.

53. Αντίστοιχη πολιτική υιοθετήθηκε και για την κομμουνιστική νεολαία,

η οποία θα συγχωνευόταν με τις υπόλοιπες οργανώσεις αγροτικών νεολαιών με στόχο την ίδρυση «ευρύτατης αντιφασιστικής οργάνωσης» όλης της νεολαίας της υπαίθρου. Βλ. *όπ. παρ.*, σελ. 72-76.

54. Αντίθετα με το ΚΚΕ, αρκετοί εκτός του κόμματος κομμουνιστές αρκέστηκαν στη διαπίστωση, ότι η γεωργική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30 οφειλόταν στη «διδείσδυση» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη γεωργία, η οποία, όπως εκτιμούσαν, έπληττε το καθεστώς της μικρής γαιοκτησίας και οδηγούσε τον αγροτικό πληθυσμό στην προλεταριοποίηση. Βλ. χαρακτηριστικά, Σ. Μάξιμου, «Για μια ορθή πολιτική στο αγροτικό», περιοδ. Σπάρτακος, περ. β', αρ. 20-21, Φεβρ.-Μάρτ. 1932, σελ. 6-10.

55. Birken L., «The political economy of Adolf Hitler: power, plenty, and ideology», στο Cr.D. Goodwin (επιμ.), «Economics and National Economy», παράρτημα περιοδ. *History of Political Economy*, τεύχ. 23, 1991, σελ. 179 και 182.

56. *Όπ. παρ.*, σελ. 181-188.

57. Ψαλιδόπουλος Μ., *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας ΕΤΕ, Αθήνα, 1989, σελ. 351-361.

58. Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, σελ. 141.

59. *Όπ. παρ.*, σελ. 143.

60. Ο ίδιος ο Μεταξάς που το καλοκαίρι του 1937 ανακηρύχθηκε «πρώτος αγρότης της χώρας», υποτιμούσε την ανάγκη εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα. Πιστεύοντας ότι η ελληνική βιομηχανία επιβίωνε αποκλειστικά μέσω της επεξεργασίας των εγχώριων αγροτικών προϊόντων, ο Μεταξάς υποστήριζε ότι, μέσα από την εργασία του, ο Έλληνας αγρότης, «όχι μόνο βγάζει το ψωμί του, αλλά και παράγει το μεγαλύτερο μέρος του πλούτου που τρέφει το σύνολο του έθνους». Μεταξάς Ι., *Λόγοι και σκέψεις, 1936-1941*, Αθήνα, χ.χ., σελ. 221.

61. Βλ. Desmond Sh., «Μουσολίνι, Λένιν, Στάλιν», εφημ. *Έθνος*, 17 Απριλίου 1930 και Ludwig Em., «Η αδυναμία της εποχής μας άγει προς την Δικτατορίαν;», εφημ. *Έθνος*, 15 Νοεμβρίου 1932.

62. Χατζηιωσήφ Χρ., «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στο Γ. Μαυρογορδάτος και Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σελ. 455-456.

63. Ψαλιδόπουλος Μ., «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, 1936-1940», στο Η. Fleischer και Ν. Σβωρώνος (επιμ.), *Ελλάδα, 1936-1944: Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1989, σελ. 123-127.

64. Μαλαματιανός Κ., *Περί το οικονομικόν πρόβλημα της Ελλάδος*, Αθήνα, 1930, σελ. 8, 44-56 και 60-82.

65. Στεφανίδης Δ., *Η θέσις της βιομηχανίας εν τη κοινωνική μας οικονομία*, Θεσσαλονίκη, 1938, σελ. 5-12.

Μετακινήσεις πληθυσμών στον πόλεμο και την ειρήνη στην Ευρώπη του 20ού αιώνα: μία επισκόπηση

Θεόδωρος Καρβουναράκης*

Περίληψη

Εξετάζεται διαχρονικά το φαινόμενο της μετακίνησης πληθυσμών εντός και προς την Ευρωπαϊκή Ήπειρο, από την εποχή της εκβιομηχάνισης ως το τέλος του 20ού αιώνα. Επισημαίνονται τα διάφορα αίτια του φαινομένου, το εκούσιο ή ακούσιο και ο τρόπος της μετακίνησης. Ερευνάται επίσης η προέλευση των μετακινουμένων, το καθεστώς και η τύχη τους στις χώρες προορισμού. Αντικείμενο ιδιαίτερης μνείας αποτελεί η Ελλάδα, αρχικά ως χώρα προέλευσης και αργότερα ως χώρα προορισμού μεταναστών. Τέλος παρουσιάζονται οι επιπτώσεις από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην ανατολική Ευρώπη, καθώς και η στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θέματα εισόδου, εγκατάστασης και μετακίνησης αλλοδαπών στην επικράτεια των χωρών-μελών της. Το άρθρο καταλήγει ότι τα σημερινά σχετικά προβλήματα δεν αποτελούν παρά αναπόφευκτο «επεισόδιο μιας διαχρονικής διαδικασίας» που μπορούμε και πρέπει να αντιμετωπίσουμε «με τρόπο πολιτισμένο και συνολικά επωφελητή».

Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό επιδιώκει να διευρύνει με τη χρήση της ιστορικής προοπτικής την εικόνα ενός πολυσυζητημένου κοινω-

* Επίκουρος καθηγητής στο τμήμα Διεθνών Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

νικού φαινομένου, αυτού της μετακίνησης πληθυσμών εντός και προς την Ευρωπαϊκή Ήπειρο. Θα καταδειχτεί έτσι ότι η σημερινή σχετική εμπειρία μας που αποδίδεται στην κατάρρευση του κομμουνισμού, τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ φτωχών και πλουσίων χωρών ή την παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί παρά επεισόδιο μιας διαχρονικής διαδικασίας συνυφασμένης με την εξέλιξη της ανθρώπινης παρουσίας στην Ευρώπη. Ειδικότερα, χρησιμοποιώντας σαν αντικείμενο μελέτης τον 20ό αιώνα λόγω της πληρέστερης καταγραφής του αλλά και της μεγαλύτερης του συνάφειας με τη σύγχρονη εμπειρία από ό,τι παλαιότερες εποχές, θα αντιληφθούμε ότι οι μετακινήσεις πληθυσμών στην Ευρώπη αποτελούν ουσιαστικά τη φυσική των πραγμάτων κατάσταση που πρέπει και μπορεί να αντιμετωπιστεί με τρόπο πολιτισμένο και συνολικά επωφελητή.

Από το 19ο αιώνα μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Οι μετακινήσεις πληθυσμών είχαν πάντα ένα σημαντικό ρόλο στην ιστορία της ευρωπαϊκής ηπείρου. Καθ' όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας και του μεσαίωνα, πόλεμοι, η δημιουργία νέων κρατών, κατακτήσεις, η πληθυσμιακή αύξηση και η ανεπάρκεια των φυσικών πόρων οδήγησαν σε εκτεταμένες ανακατατάξεις πληθυσμών στην Ευρώπη, εκούσιες ή ακούσιες. Από το τέλος του μεσαίωνα ο αποικισμός του υπόλοιπου κόσμου από τα ευρωπαϊκά κράτη μεταμόρφωσε την ευρωπαϊκή μετανάστευση σε μια κατά κύριο λόγο διεθνή υπόθεση. Έτσι στην περίοδο από το 1500 ως το 1914, περίπου μεταξύ 60 και 65 εκατομμύρια Ευρωπαίοι συμμετείχαν σε εξωτερικές μεταναστεύσεις, κυρίως στην Αμερική¹, σε σύγκριση με 15 περίπου εκατομμύρια Αφρικανών και Ασιατών διηπειρωτικών μεταναστών. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι η μετανάστευση μέσα στην Ευρώπη κατά την ίδια περίοδο ήταν αμελητέα. Ιδιαίτερα κατά το 19ο αιώνα και μέχρι το 1914, η αύξηση του πληθυσμού και η βιομηχανική επανάσταση προκάλεσαν πολύ σημαντικές ενδοευρωπαϊκές μετακινήσεις πληθυσμών.

Για παράδειγμα, από τα 15 εκατομμύρια Ιταλών που μετανάστευσαν από την Ιταλία μεταξύ 1876 και 1920, περίπου οι μισοί πήγαν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Καθώς οι Δυτικοευρωπαίοι διάλεξαν την υπερπόντια μετανάστευση στην προσπάθειά τους να

αποφύγουν την προλεταριοποίηση, εργάτες από περιοχές της περιφέρειας όπως η Πολωνία, η Ιρλανδία και η Ιταλία, προσελκύνονταν σαν αντικαταστάτες για τις μεγάλης κλίμακας γεωργικές καλλιέργειες και τη βιομηχανία. Στη Βρετανία όπου, η φυσική αύξηση του πληθυσμού δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό των ταχύτατα αναπτυσσομένων βιομηχανιών, λύση αποτέλεσε η μαζική μετανάστευση απόρων Ιρλανδών εργατών και αγροτών, ιδιαίτερα μετά το μεγάλο λιμό της πατάτας των ετών 1846 ως 1847. Ως το 1851 υπήρχαν πάνω από 700.000 Ιρλανδοί στη Βρετανία που αποτελούσαν το 3% του πληθυσμού της Αγγλίας και της Ουαλίας και το 7% του πληθυσμού της Σκωτίας. Οι άνθρωποι αυτοί δούλευαν στις βιομηχανίες υφασμάτων της Βρετανίας, διάνοιγαν τα κανάλια της και κατασκεύαζαν το σιδηροδρομικό της δίκτυο, κάτω από άθλιες συνθήκες. Το επόμενο μεγάλο μεταναστευτικό κύμα έφτασε στην Αγγλία από τη Ρωσία, με τη μορφή 120.000 Εβραίων, θυμάτων των πογκρόμ μεταξύ 1875 και 1914. Οι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν αρχικά στο υποβαθμισμένο Ανατολικό Λονδίνο (East End) αλλά σύντομα κατάφεραν να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους, επιδεικνύοντας μια εξαιρετική ικανότητα κοινωνικής και οικονομικής ανόδου.

Σημαντικό ρόλο στην εκβιομηχάνιση και της Γερμανίας έπαιξαν οι ξένοι εργάτες. Εργάτες πολωνικής καταγωγής αλλά με πρωσική (και μετά τη γερμανική ενοποίηση το 1871, γερμανική) υπηκοότητα μετακινήθηκαν από τα μεγάλα αγροκτήματα της ανατολικής Πρωσίας στη βαριά βιομηχανία του Ρουρ, αναγκάζοντας τους Junkers (Πρώσους γαιοκτήμονες) να προσλάβουν «ξένους Πολωνούς» ή Ουκρανούς για να δουλέψουν στα κτήματά τους. Υπολογίζεται ότι το 1913 164.000 από τους 410.000 εργαζόμενους στα ορυχεία του Ρουρ ήταν πολωνικής καταγωγής. Υπήρχαν επίσης Ιταλοί στη νότια Γερμανία και μερικοί Βέλγοι και Ολλανδοί. Το 1907 υπήρχαν 950.000 αλλοδαποί εργαζόμενοι στη Γερμανική Αυτοκρατορία. Οι ξένοι εργαζόμενοι ελέγχονταν αυστηρά από το γερμανικό κράτος, με μέτρα όπως βίαιη επιστροφή, φυλάκιση ή απέλαση αν εγκατέλειπαν τον εργοδότη τους για καλύτερα αμειβόμενη εργασία. Οι αρχές έκαναν ό,τι μπορούσαν για να αποτρέψουν τη μετανάστευση των υπολοίπων μελών της οικογένειας των μεταναστών στη Γερμανία και τη μόνιμη εγκατάσταση, που όμως συνέβησαν αν και είναι άγνωστο σε ποια έκταση.

Διαφορετικές συνθήκες επικρατούσαν στη Γαλλία, που θεωρούσε τους ξένους εργάτες χρήσιμους όχι μόνο για την αντιμε-

τώπιση των αναγκών της βιομηχανικής εποχής αλλά και για την αύξηση του πληθυσμού. Ο δείκτης γεννήσεων έπεσε κατακόρυφα μετά το 1860, σε μια εποχή, που διήρκεσε μέχρι τη δεκαετία του 1970, κατά την οποία η ιδέα ότι η Γαλλία δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει μια σπουδαία χώρα χωρίς μεγάλο πληθυσμό κυριαρχούσε στη γαλλική πολιτική σκέψη. Ως εκ τούτου οι αλλοδαποί εργάτες που προέρχονταν κυρίως από γειτονικές χώρες όπως η Ιταλία, το Βέλγιο, η Γερμανία και αργότερα από την Ισπανία και την Πορτογαλία, είχαν το δικαίωμα να εγκατασταθούν στη Γαλλία. Σε αντάλλαγμα τους ζητούνταν να αφομοιωθούν, να αποδεχθούν δηλαδή τη γαλλική γλώσσα, τα γαλλικά ήθη και το γαλλικό πολιτισμό. Ο αριθμός των ξένων στην Γαλλία αυξήθηκε με ταχείς ρυθμούς από 1,1% του συνολικού πληθυσμού το 1851 σε 3% το 1911. Υπολογίζεται ότι χωρίς τη μετανάστευση, ο πληθυσμός της Γαλλίας θα ήταν σήμερα μόνο 35 εκατομμύρια αντί για πάνω από 50.

Με την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ο χαρακτήρας των πληθυσμιακών μετακινήσεων στην Ευρώπη άλλαξε ριζικά. Πολλοί μετανάστες γύρισαν στις πατρίδες τους για να καταταγούν στο στρατό ή για να ενταχθούν στην πολεμική βιομηχανία. Μερικές χώρες επέβαλαν αυστηρά περιοριστικά μέτρα στη μετανάστευση και στους ξένους υπηκόους, αν και η έλλειψη εργατικών χεριών εξαιτίας των μεγάλων απαιτήσεων του μετώπου σε ανθρώπινο δυναμικό σύντομα ανάγκασε τις εμπόλεμες χώρες να αναζητήσουν λύση στους ξένους εργαζόμενους. Οι Γερμανοί κάλυψαν τις ανάγκες τους στρατολογώντας με τη βία εργάτες από τις περιοχές της Ρωσίας και του Βελγίου που είχαν καταλάβει, δημιουργώντας έτσι ένα θλιβερό προηγούμενο για τις τακτικές των Ναζί, 25 χρόνια αργότερα. Οι Γάλλοι στρατολόγησαν εργάτες από τις αποικίες, υπό αυστηρά επιτήρηση και με γλίσχρο μισθό, καθώς και εργάτες από τις χώρες της νότιας Ευρώπης, όπως η Ισπανία, η Ιταλία και η Ελλάδα. Όλες οι εμπόλεμες χώρες επίσης έκαναν χρήση της καταναγκαστικής εργασίας των αιχμαλώτων πολέμου.

Τα χρόνια του Μεσοπολέμου και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Ο πόλεμος και τα επακόλουθά του είχαν σαν συνέπεια εκτεταμένες ακούσιες μετακινήσεις πληθυσμών. Δύο χαρακτηριστικές

περιπτώσεις στις οποίες κλήθηκε να παρέμβει, μετά το 1920, η Κοινωνία των Εθνών ήταν οι εκατοντάδες χιλιάδες αιχμαλώτων πολέμου στη Ρωσία οι οποίοι είχαν μεν απελευθερωθεί από τη νέα κομμουνιστική κυβέρνηση της χώρας αυτής, αλλά παρέμεναν εκεί ανήμποροι να συντηρηθούν ή να βρουν τρόπο να επιστρέψουν στις πατρίδες τους. Η και τα περίπου δύο εκατομμύρια Ρώσων προσφύγων που είχαν εγκαταλείψει τη χώρα τους σαν αποτέλεσμα της επανάστασης των μπολσεβίκων και του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε και είχαν βρει καταφύγιο κυρίως σε χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες όμως δυσκολεύονταν πολύ να τους συντηρήσουν².

Το φθινόπωρο του 1922 ένα άλλο κύμα προσφύγων δημιουργήθηκε, που έφευγαν για να γλιτώσουν από τον νικηφόρο και προελαύνοντα στρατό του Μουσταφά Κεμάλ. Τελικά πάνω από 1.000.000 άνθρωποι ελληνικής καταγωγής αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις προγονικές τους εστίες στην τελευταία πράξη της τραγωδίας στην οποία εξελίχθηκε η προσπάθεια της Ελλάδας να επεκταθεί στη Μικρά Ασία. Το 1923, η ελληνική κυβέρνηση με τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών ανέλαβε το έργο της επανεγκατάστασης αυτών των ανθρώπων στην ελληνική επικράτεια. Όταν το 1930 η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων ολοκλήρωσε το έργο της, περίπου 1.000.000 πρόσφυγες είχαν μετεγκατασταθεί, με κόστος για την οικονομικά εξαντλημένη Ελλάδα μεγαλύτερο των 388 εκατομμυρίων δολαρίων. «Καμία χώρα, με πιθανή εξαίρεση το σύγχρονο Ισραήλ, δεν πέτυχε τόσο όσο η Ελλάδα στην προσπάθειά της να απορροφήσει τόσα πολλά από τα ξεριζωμένα τέκνα της»³.

Καθώς η σκιά του ολοκληρωτισμού απλωνόταν πάνω στην Ευρώπη του μεσοπολέμου, οι ακούσιες μετακινήσεις πληθυσμών συνεχίστηκαν με αυξανόμενο ρυθμό. Στη Σοβιετική Ένωση, σύμφωνα με την «πολιτική των εθνοτήτων» του Στάλιν, δύο εκατομμύρια άνθρωποι μετεγκαταστάθηκαν δια της βίας στο Καζακστάν και στις Κεντροασιατικές δημοκρατίες, από τις προγονικές τους εστίες στη Ρωσία. Επιπλέον, δυόμισι εκατομμύρια κουλάκοι (ευκατάστατοι χωρικοί) στάλθηκαν σε αγροτικές κολεκτίβες στη βόρεια Ρωσία, τη Σιβηρία και τα Ουράλια. Οι Γερμανοί του Βόλγα και οι Τάταροι της Κριμαίας απελάθηκαν μαζικά γιατί θεωρήθηκαν ως φίλα προσκείμενοι στη ναζιστική Γερμανία. Όχι λιγότεροι από 25 εκατομμύρια Ρώσων μεταφέρθηκαν εκτός της γραμμής προελάσεως των γερμανικών στρατευμάτων, από τους οποίους πολλοί δεν μπόρεσαν να γυρίσουν στα σπίτια τους, όταν οι Γερμανοί υποχώ-

ρησαν. Μεταξύ 1933 και 1939 η πολιτική φυλετικών διακρίσεων των Ναζί ανάγκασε 360 έως 370 χιλιάδες Εβραίους να εγκαταλείψουν τη μείζονα Γερμανία (που περιλάμβανε την Αυστρία και την Τσεχοσλοβακία) κυρίως για τη δυτική Ευρώπη, τις ΗΠΑ και την Παλαιστίνη.

Κατά την περίοδο από το 1918 μέχρι το 1945, οι διεθνείς μετακινήσεις εργατικού δυναμικού, περιλαμβανομένων και των από και εντός της Ευρώπης, μειώθηκαν κατά πολύ. Αυτό συνέβη λόγω της οικονομικής στασιμότητας και κρίσης αλλά και εξαιτίας της αυξημένης εχθρότητας προς τους μετανάστες σε πολλές χώρες υποδοχής για οικονομικούς και φυλετικούς λόγους. Στην Ευρώπη, η Γαλλία ήταν η μόνη χώρα που δέχθηκε σημαντικό αριθμό μεταναστών στα χρόνια του μεσοπολέμου. Στους φόβους των Γάλλων ότι θα «έμεναν πίσω» εξαιτίας ενός «δημογραφικού ελλείμματος», οι οποίοι ενισχύθηκαν από την τεράστια απώλεια ζωής κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ήρθαν να προστεθούν και οι ανάγκες σε εργατικά χέρια για τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση και την βιομηχανική επέκταση της δεκαετίας του 1920. Από το 1920 ως το 1931 σχεδόν δύο εκατομμύρια, κυρίως Ευρωπαίοι, αλλοδαποί εργάτες, ήρθαν στη Γαλλία. Οι περισσότεροι ήταν Ιταλοί (808.000) και ακολουθούσαν οι Πολωνοί, οι Ισπανοί και οι Βέλγοι. Αυτή την εποχή εμφανίζεται επίσης μετανάστευση προς τη Γαλλία από τη Βόρεια Αφρική.

Κατά τη διάρκεια τη οικονομικής ύφεσης της δεκαετίας του 1930, η εχθρότητα εναντίων των ξένων αυξήθηκε, και ακολουθήθηκε μια πολιτική διακρίσεων προς όφελος των Γάλλων εργατών. Το 1936 ο αλλοδαπός πληθυσμός της Γαλλίας είχε μειωθεί κατά μισό εκατομμύριο. Εν τω μεταξύ η σκληρά δοκιμαζόμενη δημοκρατία της Βαϊμάρης στη Γερμανία (το όνομα του μεσοπολεμικού Γερμανικού πολιτεύματος) μικρή φαινόταν να έχει ανάγκη από ξένους εργάτες. Το 1932 οι ξένοι εργάτες δεν ξεπερνούσαν τις 100.000, είχαν δε περιορισμένα δικαιώματα και το καθεστώς παραμονής τους ρυθμιζόταν αυστηρά από την κυβέρνηση.

Η πιο σημαντική αιτία ακούσιας ενδοευρωπαϊκής μετακίνησης πληθυσμών υπήρξε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Εκατομμύρια ανθρώπων οδηγήθηκαν υπό κακές έως άθλιες συνθήκες σε διάφορα μέρη της Ευρώπης ως υπόχρεοι αναγκαστικής εργασίας, πρόσφυγες ή αιχμάλωτοι πολέμου. Είναι απαραίτητο να αναφερθούμε ειδικά στα θύματα του Εβραϊκού Ολοκαυτώματος, τη δολοφονία περίπου έξι εκατομμυρίων Εβραίων της Ευρώπης από τους Ναζί και τους συνεργάτες τους. Οι πιο πολλοί από αυτούς συνελήφθη-

σαν και μεταφέρθηκαν, υπό φρικώδεις συνθήκες, από όλη την κατεχόμενη ή συνεργαζόμενη Ευρώπη σε στρατόπεδα θανάτου που είχαν δημιουργηθεί στην Πολωνία, όπου εξαναγκάζονταν να εργαστούν μέχρι θανάτου ή εκτελούνταν σε θαλάμους αερίων.

Για την αντικατάσταση των 11 εκατομμυρίων Γερμανών εργαζομένων που είχαν κληθεί να υπηρετήσουν στο γερμανικό στρατό, το ναζιστικό καθεστώς στρατολόγησε τεράστιους αριθμούς ξένων εργατών. Βίαιη στρατολόγηση έγινε σε όλες τις χώρες που κατέλαβε η Γερμανία, ενώ ορισμένοι εργάτες ήρθαν με τη θέλησή τους από την Ιταλία, την Κροατία, την Ισπανία και άλλες «φιλικές ή ουδέτερες χώρες». Ένας από τους λόγους για την κατάληψη της Πολωνίας ήταν και οι γερμανικές ανάγκες σε εργατικό δυναμικό. Οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας αυτών των ανθρώπων ήταν, με λίγες εξαιρέσεις, απάνθρωπες και πολλοί πέθαναν από τις κακουχίες ή τις σκληρές τιμωρίες. Όταν ο πόλεμος τελείωσε, υπήρχαν στη Γερμανία επτάμισι εκατομμύρια ξένοι εργάτες εκ των οποίων τα 1,8 εκατομμύρια ήταν αιχμάλωτοι πολέμου. Η ναζιστική πολεμική μηχανή θα είχε καταρρεύσει πολύ νωρίτερα χωρίς τους ξένους εργάτες.

Η μαζικότερη ακούσια μετακίνηση πληθυσμών συνέβη στην Ανατολική Ευρώπη όπου, σύμφωνα με συντηρητικές εκτιμήσεις, περίπου 15,4 εκατομμύρια άνθρωποι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις χώρες όπου ζούσαν για λόγους που συνδέονταν απευθείας με το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τις συνέπειές του για τη μεταπολεμική Ευρώπη. Σ' αυτούς περιλαμβάνονταν αιχμάλωτοι πολέμου, επιζώντες των στρατοπέδων συγκεντρώσεως και εκτοπισμένα άτομα, ένας όρος που αρχικά αναφερόταν στον άμαχο πληθυσμό που είχε απομακρυνθεί από τις εστίες του στη διάρκεια του πολέμου και που χρειαζόταν βοήθεια για να γυρίσει στην πατρίδα του. Αργότερα όμως ο όρος διευρύνθηκε για να περιλάβει κι εκείνους που έφευγαν, γιατί δεν συμφωνούσαν με τα νέα κομμουνιστικά καθεστώτα. Όταν ο πόλεμος τελείωσε το 1945, υπήρχαν στη Γερμανία και την Αυστρία μόνο, 10,5 εκατομμύρια ακούσιοι μετανάστες εκ των οποίων περίπου 4,7 εκατομμύρια είχαν επαναπατριστεί μέχρι το 1947 στην Ανατολική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ. Αυτό σε πολλές περιπτώσεις έγινε παρά τη θέλησή τους, την οποία οι δυτικές δυνάμεις κατοχής που διοικούσαν τη Γερμανία δεν λάμβαναν υπόψη τους μέχρι το τέλος του 1946, οπότε και το χάσμα ανάμεσα στους κομμουνιστές και μη κομμουνιστές νικητές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έγινε αγεφύρωτο. Από τότε και έπειτα δόθηκε η δυνατότητα στους ανατολικοευρω-

παίους να μεταναστεύσουν σε μια τρίτη χώρα. Μεταξύ 1946 και 1951, με τη βοήθεια του ΟΗΕ, περισσότεροι από ένα εκατομμύριο άνθρωποι ακολούθησαν αυτό τον δρόμο. Ενώ το καθεστώς των ναζί κατέρρευε αλλά και κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1940, περισσότεροι από 12 εκατομμύρια πρόσφυγες γερμανικής καταγωγής είτε έφυγαν είτε εκδιώχθηκαν από τις ανατολικές περιοχές του πρώην μείζονος Ράιχ (που περιλάμβανε μέρος της Τσεχοσλοβακίας και της Πολωνίας) και από περιοχές που είχαν διατελέσει υπό γερμανική κατοχή ή είχαν κυβερνηθεί κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από σύμμαχα φασιστικά ή αυταρχικά καθεστώτα (Σλοβακία, Κροατία και Ουγγαρία). Άλλα δύο εκατομμύρια έχασαν τη ζωή τους σαν αποτέλεσμα αυτής της εθνοκάθαρσης. Πολλά επίσης μέλη άλλων εθνοτικών ομάδων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές τους εστίες, θύματα, με την έγκριση των συμμάχων, της μεταπολεμικής αναδιανομής εδαφών και της εθνοκάθαρσης που τη συνόδευσε για να εξασφαλιστεί η μονιμότητα των νέων συνόρων⁴.

Οι μετακινήσεις πληθυσμών και το μεταπολεμικό οικονομικό θαύμα 1947-1973

Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη ακολούθησε, ιδιαίτερα μετά την έναρξη του Σχεδίου Μάρσαλ το 1947, μεγάλη οικονομική ανάπτυξη και ευρείας κλίμακος ανασυγκρότηση. Έτσι άρχισε μια οικονομική στρατηγική που διήρκεσε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 και περιλάμβανε τη συγκέντρωση των επενδύσεων και αύξηση της παραγωγής στις ήδη πολύ ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Οι συνεχώς αυξανόμενες απαιτήσεις σε εργατικό δυναμικό που ήταν το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, αντιμετώπιστηκαν με την αξιοποίηση του πλεονάσματος στις αγορές εργασίας των φτωχότερων και λιγότερο εκβιομηχανισμένων χωρών της ευρωπαϊκής περιφέρειας: τις χώρες της Μεσογείου, την Ιρλανδία και τη Φινλανδία. Γι' αυτό το σκοπό όλες οι χώρες με υψηλό βαθμό εκβιομηχάνισης χρησιμοποίησαν την οργανωμένη στρατολόγηση εργατών με προσωρινή άδεια παραμονής και εργασίας, αν και η ανεξάρτητη μετακίνηση εργαζομένων έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο.

Η Γαλλία ίδρυσε το Εθνικό Γραφείο Μετανάστευσης (OMI) το

1945 για να οργανώσει την πρόσληψη αλλοδαπών εργατών από τη Νότια Ευρώπη. Οι εργοδότες έπρεπε να κάνουν αίτηση στο OMI για ξένους εργάτες και να πληρώσουν ένα κατά κεφαλήν ποσό. Η μετανάστευση θεωρούνταν ως λύση στο πρόβλημα της μεταπολεμικής έλλειψης εργατικών χειρών και αναμενόταν να είναι κυρίως προσωρινή, αν και κάποια μόνιμη εγκατάσταση είχε επίσης προβλεφθεί. Μέχρι το 1970 είχαν εισέλθει στη Γαλλία δύο εκατομμύρια ξένοι εργάτες και 690.000 εξαρτώμενα μέλη των οικογενειών τους.

Η Ελβετία ακολούθησε μια πολιτική μεγάλης κλίμακος εισαγωγής εργατικού δυναμικού από το 1945 ως το 1974. Οι αλλοδαποί εργάτες στρατολογούνταν στο εξωτερικό από εργοδότες, ενώ η άδεια εισόδου και παραμονής χορηγούνταν από την κυβέρνηση. Υπήρχαν σοβαροί περιοριστικοί όροι, όπως η απαγόρευση αλλαγής εργασίας, μόνιμης εγκατάστασης και εγκατάστασης εξαρτώμενων μελών. Στην αρχή της δεκαετίας του '70 οι ξένοι είχαν φθάσει να αποτελούν το ένα τρίτο του εργατικού δυναμικού της Ελβετίας. Τελικά ελβετικές αρχές έκαναν πιο επιεικείς τις ρυθμίσεις που αφορούσαν στη μόνιμη εγκατάσταση και στα εξαρτώμενα μέλη των οικογενειών των μεταναστών, πράγμα που επέτρεψε το σχηματισμό κοινοτήτων μεταναστών και μια προϊούσα πολιτιστική ποικιλία. Άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπως η Αγγλία, το Βέλγιο, η Ολλανδία, το Λουξεμβούργο και η Σουηδία χρησιμοποίησαν επίσης αλλοδαπούς εργάτες. Υπήρχαν διαφορές από χώρα σε χώρα αλλά το βασικό στοιχείο που προσδιόριζε το καθεστώς του μετανάστη εργαζόμενου στη χώρα υποδοχής ήταν κοινό παντού και συνίστατο στη νομική διάκριση ανάμεσα στον υπήκοο και τον αλλοδαπό ως κριτήριο για τη διεκδίκηση του δικαιώματος εργασίας, κοινωνικής ασφάλισης και διαμονής.

Η πιο εξελιγμένη μορφή στρατολόγησης και ελέγχου αλλοδαπών εργαζομένων ήταν το γερμανικό σύστημα των «προσκεκλημένων ή φιλοξενουμένων εργατών». Η γερμανική κυβέρνηση άρχισε τη στρατολόγηση ξένων εργατών στο τέλος της δεκαετίας του 1950. Οι εργοδότες πλήρωναν ένα ποσό στο BFA (Ομοσπονδιακό Γραφείο Εργασίας) το οποίο επέλεγε τους εργαζόμενους. Κατόπιν αυτοί μεταφέρονταν στη Γερμανία όπου οι εργοδότες ήταν υποχρεωμένοι να τους παράσχουν στέγη. Η επιλογή των εργαζομένων, οι συνθήκες εργασίας και η κοινωνική ασφάλιση καθορίζονταν με διμερείς συμφωνίες ανάμεσα στην Ομοσπονδιακή Γερμανία και τις χώρες προελεύσεως, την Ιταλία, την Ελλάδα, την Τουρκία, το Μαρόκο, την Πορτογαλία, την Τυνησία και την

Γιουγκοσλαβία. Ο αριθμός των ξένων εργατών στη δυτική Γερμανία, που περιλάμβανε και ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό γυναικών, έφθασε από 95.000 το 1956 σε 2,3 εκατομμύρια το 1973. Οι Γερμανοί ιθύνοντες έβλεπαν τους μετανάστες σαν προσωρινές μονάδες εργασίας που μπορούσαν να γίνουν δεκτές στη χώρα και μετά να σταλούν πίσω, ανάλογα με τις ανάγκες των εργοδοτών. Ειδικές άδειες εργασίας και παραμονής εκδίδονταν για τους μετανάστες, για περιορισμένες χρονικές περιόδους, που συχνά ίσχυαν μόνο για συγκεκριμένες δουλειές και περιοχές. Η μετανάστευση εξαρτωμένων μελών της οικογένειας των μεταναστών δεν ευνοούνταν. Οι άδειες μπορούσαν να ανακληθούν για διάφορους λόγους με αποτέλεσμα τη δυνατότητα απελάσεως. Στην πράξη όμως αποδείχθηκε δύσκολο να εφαρμοστούν τέτοια μέτρα. Οι περιορισμοί στην είσοδο εξαρτωμένων μελών έγιναν πιο ελαστικοί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60. Ολόκληρες οικογένειες εγκαταστάθηκαν στη Γερμανία και γεννήθηκαν παιδιά. Όταν η ομοσπονδιακή κυβέρνηση σταμάτησε να στρατολογεί ξένους εργάτες το Νοέμβριο του 1973, τα κίνητρα δεν ήταν μόνο η επερχόμενη πετρελαϊκή κρίση αλλά και η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι δεν ήταν πια απαραίτητοι, καθώς βρισκόταν σε εξέλιξη μόνιμη εγκατάσταση μεταναστών που κάλυπτε τις ανάγκες της χώρας.

Σε αναλογία με τον πληθυσμό της η συνεισφορά της Ελλάδας στη μετακίνηση πληθυσμών σε παγκόσμια κλίμακα από το 1945 έως το 1973 ήταν από τις μεγαλύτερες. Κατ' αυτό το χρονικό διάστημα, σχεδόν ένα εκατομμύριο Έλληνες άφησαν την πατρίδα τους για τη Βόρεια Αμερική, την Αυστραλία και τη Βόρεια Ευρώπη. Στη Γερμανία μόνο υπήρχαν 298.000 Έλληνες το 1980 με μικρότερες κοινότητες σε χώρες όπως το Βέλγιο, η Ελβετία και η Σουηδία. Αυτή η ανησυχητική έξοδος ικανών προς εργασία ανδρών και γυναικών ήταν κυρίως αποτέλεσμα της ανεργίας⁵ και του γεγονότος ότι οι μισθοί στο εξωτερικό ήταν τρεις με έξι φορές υψηλότεροι από ό,τι στην Ελλάδα. Εντούτοις, με την εντυπωσιακή αύξηση του ετήσιου ρυθμού ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας –από τους υψηλότερους του κόσμου– μεταξύ των ετών 1950 και 1973, οι συνθήκες στην Ελλάδα βελτιώθηκαν κατά πολύ. Έτσι σταδιακά η μετανάστευση μειώθηκε και από το 1974 οι επαναπατριζόμενοι ήταν πιο πολλοί από τους νέους μετανάστες.

Οι πρώην αποικιακές δυνάμεις μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιήσουν το εργατικό δυναμικό των πρώην αποικιών τους για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες τους. Η Βρετανία είχε μια καθαρή

εισροή 350.000 εργαζομένων από την Ιρλανδία ανάμεσα στο 1946 και το 1959. Πολλοί έφεραν μαζί τους και τις οικογένειές τους και εγκαταστάθηκαν μόνιμα. Οι Ιρλανδοί μόνιμοι κάτοικοι στη Βρετανία απολάμβαναν όλα τα πολιτικά και ατομικά δικαιώματα περιλαμβανομένου και του δικαιώματος ψήφου. Η μετανάστευση εργατών από τη Νέα Κοινοπολιτεία (πρώην Βρετανικές αποικίες στην Καραϊβική, την Ινδική υποήπειρο και την Αφρική) επίσης αυξήθηκε κατά τη δεκαετία του '50 αλλά σχεδόν έπαυσε μετά το 1962 εξαιτίας της εφαρμογής αυστηρών περιορισμών εισόδου και τις ιδιαίτερα πρώιμης οικονομικής ύφεσης που έπληξε την Αγγλία. Εντούτοις, με τη μετανάστευση εξαρτωμένων μελών, ο πληθυσμός της κοινοπολιτείας εξακολούθησε να αυξάνει φθάνοντας τα 1,5 εκατομμύρια το 1981. Αν και οι περισσότεροι από αυτούς τους ανθρώπους επισήμως είχαν Βρετανική υπηκοότητα και ως εκ τούτου δικαιούνταν λίγο πολύ την ίδια μεταχείριση με το γηγενή πληθυσμό, γίνονταν σε βάρος τους πολλές θεσμικές και άτυπες διακρίσεις. Κακής ποιότητας στέγη και παιδεία, δουλειές χαμηλής ειδίκευσης χωρίς προοπτικές εξέλιξης και η έλλειψη εμπιστοσύνης καθώς και η αδιαφορία της λευκής πλειοψηφίας, έκαναν τους μετανάστες να ξεχωρίζουν από τον υπόλοιπο πληθυσμό, ευνοώντας έτσι τη διατήρηση ξεχωριστών εθνοτικών ταυτοτήτων και την εμφάνιση μιας ιδιαίτερης κοινωνικής θέσης για τις εθνοτικές μειονότητες.

Και η Γαλλία επίσης γνώρισε ευρείας κλίμακος ανεξάρτητη μετανάστευση από τις πρώην αποικίες της αλλά και από την Νότια Ευρώπη. Κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τον αιματηρό πόλεμο για την ανεξαρτησία της Αλγερίας (1954-1962), περισσότεροι από ένα εκατομμύριο «μαυροπόδηδες», λευκοί κάτοικοι της Αλγερίας, μετεγκαταστάθηκαν στη Γαλλία. Το 1970 ζούσαν και εργάζονταν στη Γαλλία πάνω από 600.000 Αλγερινοί, 140.000 Μαροκινοί και 90.000 Τυνησιοί. Πολλοί μετανάστες ήρθαν επίσης από τις πρώην Δυτικό-αφρικανικές αποικίες καθώς και από τα υπερπόντια Γαλλικά διοικητικά διαμερίσματα στην Καραϊβική και τον Ινδικό ωκεανό. Η κατάσταση των μη Ευρωπαίων μεταναστών στη Γαλλία παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με εκείνη των μεταναστών της Νέας Κοινοπολιτείας στην Αγγλία και έκανε περισσότερη αίσθηση με την εμφάνιση παραγκουπόλεων (γνωστών ως bidonvilles) όπου μερικοί από αυτούς κατέληγαν να ζουν, καθώς και από χαρακτηριστικές περιπτώσεις ρατσιστικής βίας: το 1973 για παράδειγμα δολοφονήθηκαν 32 αλγερινοί.

Μεγάλη εισροή πρώην αποικιακών πληθυσμών επίσης σημειώ-

θηκε στην Ολλανδία. Ανάμεσα στο 1945 και τις αρχές της δεκαετίας του '60, 300.000 επαναπατρισθέντες από την Ινδονησία, κυρίως λευκοί ή μεικτής φυλετικής προελεύσεως μετεγκαταστάθηκαν στην Ολλανδία και φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να έχουν αφομοιωθεί. Μετά το 1965 όλο και περισσότεροι μαύροι εργάτες άρχισαν να φτάνουν στην Ολλανδία από το Σουρινάμ της Καραϊβικής, πρώην αποικία –Ολλανδική Γουιάνα– και ανεξάρτητη χώρα από το 1973.

Το 1973 αλλοδαποί εργάτες από τον αναπτυσσόμενο κόσμο αποτελούσαν πλέον ένα σημαντικό ποσοστό του ξένου εργατικού δυναμικού της Βόρειας Ευρώπης. Εκατοντάδες χιλιάδες είχαν στρατολογηθεί, τις πιο πολλές φορές βάσει διμερών συμφωνιών από χώρες όπως το Μαρόκο, η Αλγερία, η Τυνησία και η Τουρκία. Η συμμετοχή της Τουρκίας σ' αυτό το μεταναστευτικό ρεύμα είναι ιδιαίτερα σημαντική. Μόνο στη Γερμανία, τον πιο συνήθη αλλά όχι και μοναδικό προορισμό των Τούρκων εργατών, υπήρχαν το 1980 1.462.000 αλλοδαποί κάτοικοι Τουρκικής καταγωγής. Γενικά η αφομοίωση των ξένων εργατών στη Βόρεια Ευρώπη, ιδιαίτερα εκείνων από τον αναπτυσσόμενο κόσμο, ήταν περιορισμένη. Κατά κανόνα παρέμεναν στο περιθώριο της κοινωνίας, συχνά σαν μειονότητες που κατατράχονταν από ένα πλήθος κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων.

Μετά το 1973: οικονομική ύφεση και νέες συνθήκες

Στα μέσα της δεκαετίας του '70 οι κυβερνήσεις και οι εργοδότες της Δυτικής Ευρώπης αντέδρασαν στην οικονομική ύφεση που ακολούθησε το σοκ της πετρελαϊκής κρίσης του 1973 και στη συνακόλουθη μείωση της ικανότητας απορρόφησης των αγορών εργασίας⁶, με το σταμάτημα της στρατολόγησης αλλοδαπών εργατών και την επιβολή περιοριστικών όρων στη μετανάστευση κατοίκων των πρώην υπερπόντιων τους κτήσεων. Στόχος ήταν να σταματήσει οποιαδήποτε περαιτέρω μετανάστευση. Έγιναν επίσης κάποιες προσπάθειες για τον περιορισμό του υπάρχοντος αριθμού των ξένων εργαζομένων μέσω περιορισμών στις άδειες παραμονής και εργασίας ή με την πριμοδότηση του εκούσιου επαναπατρισμού. Αυτές οι πρακτικές όμως απλώς επιβράδυναν αντί να σταματήσουν τη μετανάστευση. Για παράδειγμα, αντί

να μειωθεί, όπως περίμεναν οι αρχές, ο συνολικός πληθυσμός των αλλοδαπών στην Δυτική Γερμανία παρέμεινε λίγο-πολύ σταθερός περίπου στα 4 εκατομμύρια στο τέλος της δεκαετίας του '70, ενώ ξεπέρασε τα 5 εκατομμύρια ως το 1990.

Εν τω μεταξύ τα κλειστά σύνορα και η αυξανόμενη πίεση από την επιδείνωση των συνθηκών και την ταχεία αύξηση του πληθυσμού στις χώρες του Νότου, είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των παρανόμων μεταναστών. Ακριβή στοιχεία για τους παράνομους μετανάστες είναι προφανώς δύσκολο να συγκεντρωθούν, αλλά ο αριθμός τους είναι μεγάλος και στην περίπτωση μερικών χωρών όπως η Ιταλία και η Ελλάδα, ξεπερνά ακόμη και εκείνο των μεταναστών με νόμιμη άδεια παραμονής. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι οι αλλοδαποί εργάτες που έφυγαν μετά το 1973 προέρχονταν κυρίως από τις πιο ανεπτυγμένες χώρες προέλευσης μεταναστών όπου υπήρχε κάποια προοπτική εργασίας γι' αυτούς που επέστρεφαν. Η Ιταλία και η Ελλάδα, για παράδειγμα, γνώρισαν θεαματική οικονομική ανάπτυξη, με την πρώτη να έχει γίνει η πέμπτη μεγαλύτερη οικονομική δύναμη στον κόσμο από το 1973. Στην πραγματικότητα, εκτός από την παλιννόστηση υπηκόων τους που είχαν μεταναστεύσει, η Ιταλία, η Ελλάδα, η Ισπανία, και η Πορτογαλία είχαν οι ίδιες γίνει μέχρι τη δεκαετία του '80 χώρες μετανάστευσης για τους Αφρικανούς και τους Ασιάτες. Αντιθέτως εργάτες από πιο μακρινές και υπανάπτυκτες περιοχές όπως η Βόρεια Αφρική και η Τουρκία παρέμειναν στη Βόρεια Ευρώπη. Η προσπάθεια λοιπόν να σταματήσει η μετανάστευση εργαζομένων συνέβαλε στην αύξηση του ποσοστού των μη Ευρωπαίων στους αλλοδαπούς πληθυσμούς.

Το 1991 ο πληθυσμός των νομίμως διαμενόντων αλλοδαπών στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν 13 εκατομμύρια. Από αυτούς τα 8 εκατομμύρια δεν ήταν πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με το ένα τέταρτο περίπου να προέρχεται από την Τουρκία και το άλλο τέταρτο από τη Βόρεια Αφρική. Μαζί με τους Βρετανούς πολίτες Ινδικής καταγωγής υπήρχαν τότε στη Δυτική Ευρώπη πέντε με πεντέμισι εκατομμύρια μουσουλμάνοι. Οι μη Ευρωπαίοι μετανάστες με τις ξεχωριστές εθνικές τους ταυτότητες συνέβαλαν πολύ στην πολιτιστική ποικιλομορφία των χωρών διαμονής τους. Δυστυχώς και αυτοί, όπως και οι εργάτες από τις αποικίες σε προηγούμενα χρόνια, υπήρξαν θύματα κοινωνικοοικονομικού αποκλεισμού εξαιτίας των διακρίσεων και του ρατσισμού⁷.

Μια άλλη κατηγορία μεταναστών με αποφασιστική επίδραση

στη διαμόρφωση του μεταναστευτικού ρεύματος προς τη Δυτική Ευρώπη τα τελευταία χρόνια είναι οι εν μέρει συμπίπτουσες κατηγορίες των προσφύγων και των αιτούμενων πολιτικό άσυλο. Μείζονες πολιτικές και οικονομικές αλλαγές στις φτωχές χώρες, που συχνά συνοδεύονταν από πολιτικές, εθνοτικές και θρησκευτικές διώξεις, είχαν σαν αποτέλεσμα τη δραματική αύξηση του αριθμού των προσφύγων παγκοσμίως, οι οποίοι έφτασαν τα 20 εκατομμύρια το 1992 από 8,2 εκατομμύρια το 1980. Το 1983 υπήρχαν μόλις 76.000 αιτούμενοι πολιτικό άσυλο στις 14 ευρωπαϊκές χώρες του ΟΟΣΑ. Το 1992 κάπου 680.000 άνθρωποι ζήτησαν άσυλο από τις χώρες της Ευρωπαϊκής ένωσης και της Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελευθέρων Συναλλαγών, εκ των οποίων οι 438.000 στις Γερμανία. Αυτό οφειλόταν σε ένα βαθμό στη μεγάλη αύξηση των αιτήσεων από υπηκόους των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού και τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, παράλληλα όμως και ο αριθμός αυτών που προέρχονταν από την Αφρική και την Ασία επίσης αυξήθηκε. Στην αρχή της δεκαετίας του '90, οι αιτούμενοι άσυλο είχαν γίνει η μεγαλύτερη κατηγορία εισερχομένων αλλοδαπών σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, περιλαμβανομένης και της Γερμανίας, όπου η ιδιαίτερα επιεικής νομοθεσία επέτρεπε όχι μόνο σε εκείνους στους οποίους παραχωρούνταν άσυλο αλλά και στους περισσότερους από όσους απορρίπτονταν να παραμείνουν σαν *de facto* πρόσφυγες⁸. Στη Δυτική Ευρώπη είναι πολύ διαδεδομένη η άποψη ότι πολλοί από όσους ζητούν άσυλο είναι στην πραγματικότητα οικονομικοί μετανάστες που ισχυρίζονται ότι διώκονται για να μπορούν να παρακάμψουν τους μεταναστευτικούς περιορισμούς. Αυτό έχει οδηγήσει στη διαμόρφωση αρνητικού κλίματος και σε εκστρατείες της άκρας δεξιάς κατά των αιτούμενων άσυλο. Πολλοί Ευρωπαίοι ζητούν τη λήψη σκληρότερων μέτρων και σε αρκετές χώρες οι ρυθμίσεις που αφορούν το άσυλο έχουν γίνει αυστηρότερες.

Δεν θεωρούνται όμως όλοι οι ξένοι προβληματικοί. Πράγματι υπάρχει μια ελίτ αλλοδαπών που περιλαμβάνει επιχειρηματίες, υπαλλήλους πολυεθνικών εταιριών και διεθνών οργανισμών, ερευνητές, φοιτητές και συνταξιούχους των οποίων η διαμονή στη χώρα υποδοχής είναι ευπρόσδεκτη. Δεν συναγωνίζονται για θέσεις εργασίας με τον ντόπιο πληθυσμό και δεν επιβαρύνουν τις υπηρεσίες του κράτους πρόνοιας με τις ανάγκες τους. Ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα αυτής της κατηγορίας είναι οι Ιάπωνες που έχουν έλθει να ζήσουν στην Ευρώπη μετά τις εκτεταμένες επενδύσεις που έκαναν Ιαπωνικές εταιρίες, ιδίως στην Αγγλία. Το

1996 ζούσαν εκεί περίπου 90.000, αποτελώντας την πιο πολυάριθμη Ιαπωνική κοινότητα της Ευρώπης.

Το εξ Ανατολών ρεύμα και η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού

Είναι ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι η πιο σημαντική μετακίνηση πληθυσμών μέσα στην Ευρώπη γίνεται με κατεύθυνση εξ Ανατολών προς Δυσμάς. Αυτό το ρεύμα επιβραδύνθηκε αλλά σε καμιά περίπτωση δεν σταμάτησε κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Παρά τους αυστηρούς ελέγχους στα σύνορα, περισσότεροι από 13 εκατομμύρια Ανατολικο-Ευρωπαίοι κατάφεραν να φύγουν από τις πατρίδες τους μεταξύ του 1950 και του 1992. Στις μεγαλύτερες κατηγορίες αυτών των φυγάδων περιλαμβάνονταν εθνικές μειονότητες όπως των Γερμανών και των Εβραίων, στους οποίους επιτράπη να μεταναστεύσουν για πολιτικούς λόγους ή ακόμη και με την προσφορά οικονομικών κινήτρων στις κομμουνιστικές χώρες. Μικρότερος αλλά σημαντικός αριθμός πολιτικών προσφύγων από την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία κατόρθωσαν να δραπετεύσουν από τις πατρίδες τους σε περιόδους πολιτικής αναστάτωσης. Μέσα σε δώδεκα χρόνια από τη δημιουργία των δύο Γερμανιών το 1949, 3,8 εκατομμύρια Ανατολικογερμανοί, βοηθούμενοι από την ουσιαστικά ανεμπόδιστη επικοινωνία μεταξύ Ανατολικού και Δυτικού Βερολίνου, μετανάστευσαν στην Ομοσπονδιακή Γερμανία, ενώ τετρακόσιες χιλιάδες Δυτικογερμανοί αποφάσισαν να εγκατασταθούν στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας. Ο ιδιαίτερα ανησυχητικός αυτός ρυθμός απώλειας πληθυσμού, ανάγκασε τις ανατολικογερμανικές αρχές να απαντήσουν με την ανέγερση, τον Αύγουστο του 1961, του Τείχους του Βερολίνου. Η μόνη κομμουνιστική χώρα της οποίας οι πολίτες είχαν, από το τέλος της δεκαετίας του '60, το δικαίωμα να μεταναστεύσουν ήταν η Γιουγκοσλαβία. Περίπου μισό εκατομμύριο Γιουγκοσλάβοι εργαζόμενοι, ακολουθούμενοι από έναν άγνωστο αριθμό εξαρτωμένων μελών, στρατολογήθηκαν από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και την Αυστρία. Η μετανάστευση όχι μόνο ενθαρρυνόταν από τη Γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, αλλά θεωρούνταν και ουσιώδης για την εξασφάλιση αναπτυξιακών κεφαλαίων.

Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων συνοδεύτηκε

από μία έξαρση στην εξ' ανατολών προς δυσμάς μετακίνηση πληθυσμών. Από το ενάμισι εκατομμύριο ανθρώπων που εγκατέλειψαν τη Σοβιετική Ένωση μεταξύ του 1950 και του 1991, οι 700.000 έφυγαν το 1990 και το 1991⁹. Πολλοί από αυτούς ήταν Γερμανικής καταγωγής που επωφελήθηκαν από το προνομιούχο νομικό τους καθεστώς στη Γερμανία, όπου, με βάση την καταγωγή τους, είχαν εξασφαλισμένη την άδεια εισόδου και την απόκτηση της υπηκοότητας. Αλλά και ευρύτερα, μεγάλος αριθμός μεταναστών Γερμανικής καταγωγής από διάφορες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης επιδίωξε να μετεγκατασταθεί στη Γερμανία, περίπου 377.000 το 1990 και άλλοι 357.000 το 1991. Μεταξύ 1989 και 1992, 1,2 εκατομμύρια άνθρωποι μετακινήθηκαν από την Ανατολική στη Δυτική Γερμανία, ενώ 230.000 επέστρεψαν στο ανατολικό τμήμα της χώρας. Οι πόλεμοι στην Κροατία και τη Βοσνία και η καταπίεση των εθνικών μειονοτήτων σε διάφορες περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας, είχε σαν αποτέλεσμα μια άλλη μεγάλη μετακίνηση πληθυσμών. Μεταξύ 1991 και 1993 περισσότεροι από πέντε εκατομμύρια υπήκοοι της πρώην Γιουγκοσλαβίας έγιναν πρόσφυγες ή εκτοπίστηκαν¹⁰. Από αυτούς 700.000 κατέφυγαν στη Δυτική Ευρώπη, εκ των οποίων οι μισοί στη Γερμανία. Το 1999 σχεδόν ένα εκατομμύριο άνθρωποι, κυρίως Αλβανικής καταγωγής, έφυγαν ή εκδιώχθηκαν δια της βίας από το Κόσοβο, όταν το ΝΑΤΟ παρενέβη για να σταματήσει τις διώξεις της Αλβανικής πλειοψηφίας του πληθυσμού από τις Σερβικές δυνάμεις ασφαλείας. Μέχρι το τέλος του χρόνου, οι πλειοψηφία αυτών των ανθρώπων είχε γυρίσει στους τόπους κατοικίας της. Εντούτοις και το 2000 περί τα δύο εκατομμύρια άνθρωποι παρέμεναν μακριά από τις εστίες τους σαν άμεσο επακόλουθο της μετακομμουνιστικής διάσπασης της Γιουγκοσλαβίας.

Μετά το 1991, εκατοντάδες χιλιάδες Αλβανοί μετακινήθηκαν από τη χώρα τους με προορισμό κυρίως την Ελλάδα και την Ιταλία. Οι πιο πολλοί θεωρούνταν ότι ήταν οικονομικοί πρόσφυγες παρά τα θύματα πολιτικών διώξεων. Στην Ιταλία, αν και στην αρχή έγιναν μάλλον ευνοϊκά δεκτοί, οι πιο πολλοί συστηματικά συλλαμβάνονταν και απελαύνονταν. Στην Ελλάδα, 800.000 Αλβανοί απελάθηκαν μεταξύ 1991 και 1994 αλλά πολλοί, βοηθούμενοι και από τα εκτεταμένα, δύσκολα στην φρούρηση, Ελληνοαλβανικά σύνορα επέστρεψαν και άλλοι εξακολουθούν να έρχονται. Σήμερα (2001) περίπου 600.000 Αλβανοί ζουν και εργάζονται, κυρίως παράνομα ή ημιπαράνομα στην Ελλάδα¹¹. Πρέπει κανείς επίσης να αναφέρει τη σημαντική μετακίνηση μουσουλμανικών πληθυσμών

από χώρες όπως η Βοσνία και η Βουλγαρία στην Τουρκία, καθώς κι εκείνη των Ρώσων που ζούσαν στις ανεξάρτητες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες στη Ρωσία¹².

Συμπέρασμα

Η μαζική έξοδος μέχρι και 25 εκατομμυρίων ανθρώπων από την Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Σοβιετική Ένωση προς τη Δύση, την οποία είχαν προβλέψει μερικοί αναλυτές, φαίνεται πλέον απίθανη. Οι μεταναστευτικές πιέσεις εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας και της οικονομικής δυσπραγίας θα εξακολουθούν να υπάρχουν αλλά δεν θα οδηγήσουν κατ' ανάγκη σε αύξηση της μετανάστευσης. Υπάρχουν ήδη αρκετά θετικά στοιχεία ενδεικτικά της προσαρμογής στη νέα παγκόσμια τάξη πραγμάτων σε χώρες όπως η Πολωνία, η Ουγγαρία και η Εσθονία¹³. Επιπλέον, από τις αρχές της δεκαετίας του '90, οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης έχουν υιοθετήσει αυστηρούς κανονισμούς για τον έλεγχο του ασύλου και της μετανάστευσης και έχουν δημιουργήσει μια «υγειονομική ζώνη» (*cordon sanitaire*) που τις χωρίζει από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η Πολωνία, η Τσεχία, η Σλοβακία, η Ουγγαρία, η Σλοβενία και η Κροατία έχουν υπογράψει τη Σύμβαση της Γενεύης για τους Πρόσφυγες και ως εκ τούτου θεωρούνται «ασφαλείς χώρες». Έτσι στην ουσία κανείς εξ' όσων έρχονται στη Δύση μέσω μιας από τις παραπάνω χώρες δεν θεωρείται ότι βρίσκεται σε κίνδυνο, με αποτέλεσμα να μην του χορηγείται άσυλο, οποιεσδήποτε κι αν είναι οι προσωπικές του περιστάσεις.

Αλλά ενώ κάθε δυνατή προσπάθεια καταβάλλεται για να περιοριστεί η εισροή των μεταναστών και των αιτουμένων άσυλο προς τις πιο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, η ελευθερία κινήσεως των πολιτών μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση όλο και περισσότερο διευκολύνεται. Η αρχική Συνθήκη της Ρώμης που επέτρεπε στους υπηκόους των κρατών-μελών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων την ελεύθερη μετακίνηση από το ένα κράτος-μέλος στο άλλο με βάση οικονομικά και επαγγελματικά κριτήρια, τροποποιήθηκε με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη το 1987 και με την Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση το 1992, ώστε τώρα οποιεσδήποτε υπήκοος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είτε οικονομικά ενεργός είτε όχι να μπορεί να κινείται ελεύθερα μέσα στην επι-

κράτεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να διαμένει επ' αόριστο σε όποια περιοχή της επιθυμεί. Εκατομμύρια άνθρωποι ασκούν αυτό το δικαίωμα με το να ζουν και να εργάζονται σε κάποια χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δεν είναι όμως εκείνη της οποίας είναι υπήκοοι. Έχει επίσης προταθεί, με αρκετή υποστήριξη από αξιωματούχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όλοι οι αλλοδαποί υπήκοοι χωρών εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης που διαμένουν μόνιμα σε κάποια χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης να μπορούν, μετά από ορισμένο χρονικό διάστημα διαμονής, να μετακινούνται μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση προς αναζήτηση εργασίας.

Η αυξανόμενη φιλελευθεροποίηση όσον αφορά το εσωτερικό και η αυστηρή επαγρύπνηση όσον αφορά το εξωτερικό, είναι το βασικό χαρακτηριστικό της μεταναστευτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα τελευταία χρόνια. Αν και βραχυπρόθεσμα μάλλον αποτελεσματική¹⁴ και πολιτικά αναπόφευκτη, μια τέτοια πολιτική δεν θα μπορέσει να επιβιώσει σαν μακροπρόθεσμη λύση. Οι σημερινές δυσκολίες στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Σοβιετική Ένωση δεν μπορεί παρά να περιορισθούν, δεν θα εκλείψουν τελείως όμως για μεγάλο χρονικό διάστημα. Μεγάλη επίσης είναι η πιθανότητα το μεταναστευτικό κύμα από τις απέναντι ακτές της Μεσογείου να ενταθεί. Με το να βασιζόμαστε μονίμως σε μια πολιτική υψηλών τειχών και ουσιαστικά αξεπέραστων τυπικών διαδικασιών θα οδηγηθούμε αναπόφευκτα σε μια επικίνδυνα μεγάλη αύξηση της παράνομης μετανάστευσης, σε ένταση με τον υπόλοιπο κόσμο, μεγαλύτερη δυστυχία και οργή στο Νότο αλλά και ηθικά διλήμματα για τους Ευρωπαίους πολίτες με την εντυπωσιακή τους ευημερία σε σχέση με τους περισσότερους λαούς της γης. Αυτό που χρειάζεται, είναι συντονισμός των μεταναστευτικών πολιτικών για την καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των δυνατοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σαν σύνολο και όχι σαν επιμέρους κράτη προς απορρόφηση νέων μεταναστών. Αυτό θα πρέπει να συνδυαστεί με γενναίες συνεισφορές σε αναπτυξιακά προγράμματα που στοχεύουν στη δημιουργία βιώσιμων οικονομιών σε διάφορες χώρες του κόσμου, ούτως ώστε οι τοπικοί πληθυσμοί να μην είναι αναγκασμένοι να μεταναστεύουν προς αναζήτηση μιας αξιοπρεπούς ζωής¹⁵. Παράλληλα πρέπει να αναγνωρισθεί η ύπαρξη παραγόντων, όπως οι παράνομοι μετανάστες που καλύπτουν τις ανάγκες συγκεκριμένων τομέων της οικονομίας εν γνώσει και ουσιαστικά με την ανοχή των αρχών και να προστεθούν στα υπό εκτίμηση δεδομένα. Όμως, οποιοδήποτε καθεστώς και αν προκύψει από μία πιο διορατική μεταναστευτική πολιτική είναι

ανάγκη να οριοθετηθεί, έτσι ώστε να μην επιβαρυνθούν ιδιαίτερα τα κράτη-αποδέκτες, με αναπόφευκτες αρνητικές συνέπειες και για τους ίδιους τους μετανάστες. Προς αυτή την κατεύθυνση, συγκεκριμένα μέτρα είναι ανάγκη να διατηρηθούν και άλλα πιο κατάλληλα είναι ανάγκη να τα συμπληρώσουν¹⁶.

Η σύντομη διαχρονική ανάλυση της μετακίνησης πληθυσμών που προηγήθηκε οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τέτοια φαινόμενα συνιστούσαν για τουλάχιστον πάνω από 100 χρόνια αναπόσπαστο μέρος της ζωής στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο, αποτέλεσμα καίριων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών αλλαγών αλλά και διαδικασίας μετάβασης σ' έναν πλουσιότερο, ανετότερο, πιο ώριμο τρόπο ζωής. Η δημιουργία και η συντήρηση ενός απόρθητου «Ευρωπαϊκού Φρουρίου» δεν είναι λοιπόν μόνο ανέφικτη αλλά και αντίθετη σε πρότυπα ανθρώπινης συμπεριφοράς που επιβεβαιώνει η ιστορική εμπειρία.

Σημειώσεις

1. Το 1910 «η Νέα Υόρκη είχε περισσότερους Ιταλούς απ' ό,τι η Νάπολη, διπλάσιους Ιρλανδούς απ' όσους το Δουβλίνο και περισσότερους Εβραίους απ' ό,τι όλη η Ευρώπη». Duncan Townson, *The New Penguin Dictionary of Modern History 1789-1945*, Penguin, London, 1994, σελ. 379.

2. Ένας μεγάλος αριθμός υπηκόων της αυτοκρατορικής Ρωσίας επίσης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις εστίες του κατά τη διάρκεια του πολέμου εξαιτίας της πολιτικής του Ρωσικού Γενικού Επιτελείου να εκκενώνει περιοχές που φαινόταν ότι θα καταλάμβαναν οι Γερμανοί. Βλέπε Peter Gattrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I*, Indiana University Press, Bloomington, 1999.

3. T.A. Couloumbis, J.A. Petropoulos, H.J. Psomiadies, *Foreign Interference in Greek Politics*, Pella, New York, 1976, σελ. 81.

4. Για μια σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά σ' αυτά τα γεγονότα και την τύχη των Γερμανικών πληθυσμών της Ανατολικής Ευρώπης ειδικότερα, βλέπε Z.A.B. Zeman, *The Making and Breaking of Communist Europe*, Blackwell, Oxford, 1991, σελ. 206-220.

5. Που προκλήθηκε από την ταχεία αύξηση του πληθυσμού και την αύξηση της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα, ο οποίος την εποχή εκείνη απασχολούσε περίπου το μισό εργατικό δυναμικό της Ελλάδας.

6. Που δεν ήταν απλώς το αποτέλεσμα μιας γενικής οικονομικής ύφεσης αλλά είχε επίσης σχέση με θεμελιώδεις αλλαγές στις μεθόδους παραγωγής και τη δομή της παγκόσμιας οικονομίας.

7. Για ένα πρόσφατο παράδειγμα φυλετικών εντάσεων, βλέπε *The*

Guardian Weekly, 19-25 Απριλίου 2001, σελ. 8, «Pubs wrecked as Bradford youth go on rampage».

8. Εντούτοις η εφαρμογή της πολιτικής των «ασφαλών χωρών» το 1993 (βλέπε παρακάτω, σελ.) είχε σαν αποτέλεσμα την κατά 60% πτώση του αριθμού των αιτουμένων άσυλο τον επόμενο χρόνο. Πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη τα αυξημένα μέτρα ασφάλειας στα Γερμανικά σύνορα που έκαναν «σχεδόν αδιαπέραστη» τη Γερμανο-Πολωνική μεθόριο. Βλέπε, *The Guardian Weekly*, 22-28 Μαρτίου 2001, «Caught on camera on the doorstep of Fortress Europe».

9. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, μεταξύ 1989 και 1999 103.573 πολίτες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης Ελληνικής καταγωγής, κυρίως από την περιοχή του Πόντου, απέκτησαν την Ελληνική υπηκοότητα και εγκαταστάθηκαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Η υπηκοότητα τους δόθηκε κατ' ουσίαν αυτόματα από τη στιγμή που εξακριβώθηκε η εθνική τους προέλευση, μια διαδικασία ανοιχτή σε επανειλημμένες παραβιάσεις. Βλέπει για παράδειγμα *Αγγελιοφόρος* (εφημερίδα Θεσσαλονίκης), 12 Μαΐου 2001. «Ελληνοποιήσεις με διαβατήρια νεκρών». Για μια πολύπλευρη ανάλυση του φαινομένου του Ποντιακού Ελληνισμού βλέπε *Journal of Refugee Studies*, vol. 4, no 4, 1991, Special Issue: «The Odyssey of the Pontic Greeks».

10. Οι περισσότεροι μέσα στη χώρα τους ή σε γειτονικές χώρες.

11. Σύμφωνα με εκτιμήσεις πηγών της Ελληνικής Αστυνομίας. Πολλοί δεν ολοκληρώνουν τις διατυπώσεις που απαιτούνται για την απόκτηση άδειας εργασίας και παραμονής.

12. Το 1989, 310.000 Βούλγαροι Τουρκικής καταγωγής μετακινήθηκαν στην Τουρκία εξαιτίας των πολιτικών διώξεων και της εκστρατείας αναγκαστικής αφομοίωσης που διεξήγαγαν οι Βουλγαρικές κομμουνιστικές αρχές. Ως το 1991 περίπου οι μισοί είχαν επιστρέψει στη Βουλγαρία. Ένα άλλο μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς την Τουρκία άρχισε το 1992, αυτή τη φορά με οικονομικά κίνητρα. Για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης των Αλβανών και της Τουρκικής μειονότητας της Βουλγαρίας καθώς και τις συνέπειές της για τις γειτονικές χώρες όπως η Ελλάδα, η Τουρκία και η Ιταλία, βλέπε Nicholas Van Hear, *New Diasporas. The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, University of Washington Press, Seattle, 1998, σελ. 111-126

13. Δεν είναι όμως αυτή ακόμη η κυρίαρχη τάση. Δέκα χρόνια μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού μόνο η Πολωνία και η Σλοβενία φαίνονταν να έχουν επιτύχει μεγαλύτερο ακαθάριστο εθνικό εισόδημα από εκείνο του 1989. Για μια ακραία περίπτωση μετακομμουνιστικής οικονομικής και κοινωνικής αποσύνθεσης βλέπε το άρθρο για τη Μολδαβία στη *Guardian Weekly*, 12-18 Απριλίου 2001, «A land left behind by the Cold War». Από ένα συνολικό πληθυσμό 4,5 εκατομμυρίων Μολδαβών περίπου 700.000 με ένα εκατομμύριο υπολογίζεται ότι εργάζονται στο εξωτερικό, κυρίως παράνομα.

14. Για το ανέφικτο της φύλαξης των συνόρων με ουσιαστικά αποτελεσματικό και πρακτικό τρόπο βλέπε Didier Bigo, «Frontiers and Security in

the European Union: The Illusion of Migration Control», στο M. Anderson, E. Bort (επιμ.), *The Frontiers of Europe*, London, 1998, σελ. 157-161.

15. Η οικονομική βοήθεια όμως προς τις αναπτυσσόμενες χώρες είναι ένα λεπτό εγχείρημα που μπορεί να έχει αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Για παράδειγμα, μεταρρυθμίσεις που επιβλήθηκαν στη Ζάμπια από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο σαν προϋπόθεση για την χορήγηση δανείων, είχαν πολύ σοβαρές αρνητικές συνέπειες για την οικονομία και την κοινωνία της. Βλέπε *The Guardian Weekly*, 22-28 Μαρτίου 2001, σελ. 11 «Penalizing the poor».

16. Βλέπε για παράδειγμα την πρόσφατη πρόταση του Άγγλου Υπουργού Εσωτερικών και την αντιπρόταση του Υπατου Αρμοστή του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες (UNHCR) σχετικά με τους αιτούμενους άσυλο στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Και οι δύο προτάσεις, με διαφορετικό βέβαια βαθμό αυστηρότητας, προβλέπουν αυξημένα περιοριστικά μέτρα (κοινή για τα κράτη-μέλη διαδικασία εξέτασης των αιτήσεων σε κέντρα εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης) αλλά και αποτελούν σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της υιοθέτησης κοινής πολιτικής ασύλου. *The Guardian Weekly*, May 15-21 2003, σελ. 10, «UN proposes EU asylum plan».

Βιβλιογραφία

- Ambrosius G., Hubbard W.H., *A Social and Economic History of Twentieth Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1989.
- Castles S., Miller M.J., «The Age of Migration», *Guilford Press*, New York, 1993.
- Cohen Robin (επιμ.), *The Cambridge Survey of World Migration*, C.U.P., Cambridge, 1995.
- Cohen Robin, *Global Diasporas. An Introduction*, University of Washington Press, 1997.
- Fassman H., Munz R., *European Migration in the Late Twentieth Century*, International Institute for Applied Suystems Analysis, Edward Elgar Publishing, Aldershot, Hants England, 1994.
- Geddes Andrew, *Immigration and European Integration. Towards Fortress Europe?*, Manchester University Press, Manchester, 2000.
- «International Migration Review», Special Issue: *The New Europe and International Migration*, vol. XXVI, no 2, Summer 1992.
- Marrus Michael, *Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, Oxford, 1985.
- Mazower Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20ός Αιώνας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001.
- Potts Lydia, *The World Labour Market. A History of Migration*, Zed Books Ltd, London, 1990.

United Nations High Commissioner for Refugees 8-5-2001 (<http://www.unhcr.ch/>).

Walters F.P., *A History of the League of Nations*, Greenwood Press, Connecticut 1986. Πρώτη έκδοση OUP, 1952.

Χασιώτης Ι.Κ., *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993.

Τρίτος Τομέας και Κοινωνική Πολιτική: Μύθοι και πραγματικότητες

Παναγιώτης Ζάννης*

Περίληψη

Ο τρίτος-μη κερδοσκοπικός τομέας παραμένει ο «γνωστός-άγνωστος» της επιστήμης, σχεδόν τριάντα χρόνια από τις πρώτες θεωρητικές και εμπειρικές συμβολές. Ιδιαίτερα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, επικρατούν ακόμα ισχυρά στερεότυπα ως προς το ρόλο και τις δυνατότητες της παρέμβασής του στις σύγχρονες κοινωνίες που γίνονται περισσότερο ορατά όταν οι αντιπαραθέσεις αποκτούν ιδεολογική διάσταση. Σκοπός του άρθρου είναι η ανάδειξη των επιστημονικών ευρημάτων που διαφωτίζουν τη σχέση «κοινωνικό κράτος-τρίτος τομέας» και ιδιαίτερα της συγκριτικής αποτελεσματικότητας των δύο τομέων σε δύο διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης: της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών και της αναδιανομής εισοδήματος.

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα έχει αναπτυχθεί μια πλατειά συζήτηση αναφορικά με το ρόλο, τις δυνατότητες και τις προοπτικές του αποκαλούμενου «Τρίτου-Εθελοντικού Τομέα» στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Η συζήτηση αυτή έχει λάβει σε αρκετές περιπτώσεις τη μορφή ανοιχτής διένεξης ανάμεσα στην ευρύτερη αριστερά και σε ετερόκλητες νεοφιλελεύθερες, κεντροδεξιές και συντηρητικές δυνάμεις.

Είναι ευρύτατα γνωστό ότι η αριστερά θεωρεί τη διάδοση της «ιδεολογίας του εθελοντισμού» ως μία γοητευτική δικαιολογία για τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους. Ως ένα κίνημα «αστικού τύπου» που έχει πρωταρχικό στόχο την υποκατάσταση της κρατι-

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών.

κής φροντίδας από τον ιδιωτικό τομέα, αλλά και την ικανοποίηση του βασικού αιτήματος των νεοφιλελεύθερων για «λιγότερο κράτος».

Από την άλλη πλευρά οι υποστηρικτές της «ιδεολογίας του εθελοντισμού», όταν καλούνται να ανταπαντήσουν, καταφεύγουν στη γνωστή κριτική για το «σπάταλο και αναποτελεσματικό κοινωνικό κράτος» που συμπεριφέρεται στους πολίτες ως μάζα και όχι ως ξεχωριστά άτομα με διαφορετικής φύσης ανάγκες. Σε αυτή τη βάση υποστηρίζουν την υπευθυνότητα ή την συνυπευθυνότητα του πολίτη στην κοινωνική φροντίδα μέσα από την έμπρακτη αλληλεγγύη που έχει ως θετικό αποτέλεσμα τη μείωση των μη παραγωγικών κρατικών δαπανών προς όφελος της χρηματοδότησης της ανάπτυξης. Κατά δεύτερο λόγο, υπερτονίζουν τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα των εθελοντών που «πραγματικά ενδιαφέρονται για το συνάνθρωπό τους», αλλά και τις εθελοντικές και μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που είναι περισσότερο ευέλικτες, λειτουργούν με μικρότερο κόστος και συνεπώς είναι περισσότερο αποτελεσματικές στην παροχή κοινωνικής φροντίδας.

Ο «ιδεολογικός πόλεμος» για τον Τρίτο Τομέα, φυσικά, δεν υφίσταται μόνο στην ελληνική κοινωνία. Ιδιαίτερα στην Ευρώπη, δεν έχει κοπάσει ακόμα ο θόρυβος που πυροδότησε το βιβλίο του Rifkin «το τέλος της εργασίας και το μέλλον της»¹. Το εύλογο αν και απλοϊκό ερώτημα: «εθελοντές ή εργαζόμενοι;» ερεθίζει τις φωνές διαμαρτυρίας στην Ευρώπη της υψηλής ανεργίας σε βαθμό υπερβολικό, με αποτέλεσμα ο αγνός και ανιδιοτελής εθελοντής να αναρωτιέται τελικά «πόσο καλό κάνει στην κοινωνία».

Δυστυχώς, όμως, οι ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στηρίζονται περισσότερο σε φαντασιακές υποθέσεις και ανεδαφικά επιχειρήματα παρά στην ψύχραιμη παρατήρηση. Επιπλέον, προδίδεται και η ελλιπέστατη γνώση τόσο του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου όσο και της εμπειρικής πραγματικότητας.

Το συγκεκριμένο άρθρο εστιάζεται στις οργανώσεις του τρίτου τομέα που παρέχουν κοινωνικές υπηρεσίες και κοινωνική φροντίδα. Συνεπώς, το πλαίσιο αναφοράς είναι οι διαστάσεις σχέσεων μεταξύ κοινωνικού κράτους και μη κερδοσκοπικών οργανώσεων σε ένα θεωρητικό κυρίως επίπεδο, αλλά και ενσωματώνοντας ορισμένα εμπειρικά ευρήματα από χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Αμερικής. Στην Ελλάδα η θεωρητική και εμπειρική επιστημονική μελέτη στο συγκεκριμένο πεδίο απουσιάζει, συνεπώς το άρθρο λαμβάνει και τη μορφή μίας εισαγωγής. Επιπλέον, λόγω του περιορισμένου διαθέσιμου χώρου αλλά και της ευρύτητας του θέ-

ματος, επιλέγεται από τον γράφοντα μία συνοπτική προσέγγιση σε αρκετές επιμέρους διαστάσεις με εκτεταμένες ωστόσο βιβλιογραφικές αναφορές για περαιτέρω εμβάθυνση, αλλά και η επιλεκτική επικέντρωση και εμβάθυνση σε ορισμένες «διαστάσεις-κλειδιά» που δύναται να διαφωτίσουν τη σχέση «Τρίτος Τομέας και Κοινωνική Πολιτική».

Τι είναι τελικά ο τρίτος τομέας;

Αν και δεν υπάρχει ένας ορισμός κοινής αποδοχής και σε πολλές περιπτώσεις ο τρίτος τομέας περιγράφεται αφηρημένα ως «κοινωνικός τομέας», ωστόσο «χαρτογραφείται» γενικά ως ο ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και τον ανεπίσημο τομέα και αναφέρεται αποκλειστικά σε επίσημες οργανώσεις στις οποίες ισχύει η απαγόρευση διανομής του κέρδους, όταν αυτό προκύπτει. Δηλαδή, ο τρίτος τομέας ορίζεται ως το σύνολο των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων οι οποίες δραστηριοποιούνται σε ποικίλα πεδία και εμφανίζονται με ποικίλες μορφές σε όλα σχεδόν τα κράτη του κόσμου². Στην Ελλάδα χρησιμοποιούνται ευρύτατα αρκετοί όροι για να προσδιορίσουν το εν λόγω πεδίο και συνηθέστερα ως «τρίτος-εθελοντικός τομέας». Σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιείται εναλλακτικά ο όρος «κοινωνική οικονομία», αλλά στην πραγματικότητα είναι πολύ ευρύτερος γιατί συμπεριλαμβάνει και τους συνεταιρισμούς, καθώς και συνδικαλιστικές οργανώσεις που έχουν διαφορετικό νομικό status³.

Γενικά θα πρέπει να τονιστεί ότι ο τρίτος τομέας δεν είναι ο εθελοντικός τομέας. Η σύγχυση ανάμεσα στους δύο όρους είναι συχνή. Ο όρος «εθελοντικός τομέας» χρησιμοποιείται επίσημα στον Καναδά και τη Μ. Βρετανία για να περιγράψει τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις⁴ και έχει το ίδιο περιεχόμενο με τον «μη κερδοσκοπικό τομέα», όπως χρησιμοποιείται στις Η.Π.Α. και στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Ο Τρίτος Τομέας⁵ συμπεριλαμβάνει μία μεγάλη ποικιλία από οργανώσεις που σε ένα μεγάλο μέρος τους δε διακρίνεται ούτε ένα ίχνος ανιδιοτελούς μη αμειβόμενης εθελοντικής προσφοράς, αλλά το κυρίαρχο χαρακτηριστικό είναι η «απαγόρευση διανομής του κέρδους» σε οποιοδήποτε μέλος τους⁶. Συνεπώς, η μη κερδοσκοπική οργάνωση δεν είναι η εθελοντική οργάνωση, αλλά πολλές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στηρίζονται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, στη δωρεάν

παροχή εθελοντικής εργασίας. Ο ίδιος ο όρος «εθελοντική οργάνωση» είναι ασαφής, καθώς δεν υπάρχει ένα σταθερό και αντικειμενικά προσδιορισμένο όριο εθελοντικής συμμετοχής σε αυτές και οι περισσότερες οργανώσεις διαθέτουν αμειβόμενο προσωπικό και εθελοντές μαζί, σε διάφορες αναλογίες. Επομένως, η μεταβλητή «εθελοντισμός» με οποιαδήποτε έννοια και αν χρησιμοποιηθεί δεν αφορά στο σύνολο των οργανώσεων του τρίτου τομέα, απλά χαρακτηρίζει ορισμένες όψεις και διαστάσεις του.

Στην πραγματικότητα ο τρίτος τομέας αποτελεί μία «τεχνητή κατασκευή και όχι μία ξεχωριστή θεσμική πραγματικότητα»⁷, καθώς υφίστανται σε αυτόν τόσο οι ανιδιοτελείς φιλανθρωπικές λογικές, όσο και ποικίλα κοινωνικά κινήματα, έμμεσες κερδοσκοπικές δραστηριότητες και ανοιχτές ή έμμεσες εφαρμογές κρατικών πολιτικών. Συνεπώς, είναι ένας τομέας στον οποίο συνυπάρχουν συμφέροντα και επιδιώξεις που χαρακτηρίζουν τους άλλους τομείς: «Αποτελεί έναν ενδιάμεσο χώρο όπου διαφορετικές λογικές συνυπάρχουν και διασταυρώνονται»⁸ ή αποτελεί τη συμβολή των άλλων τομέων που τον συνθέτουν και την «προβολή» των αναγκών επέκτασής τους σε έναν νέο και ελκυστικό θεσμικό χώρο⁹. Σε αυτήν ακριβώς τη διάσταση εντοπίζεται και η διαφορά του «τι θα θέλαμε ή τι πιστεύουμε ότι είναι» και του «τι πραγματικά είναι» ο Τρίτος Τομέας, παράγοντας αναληθής που δημιουργεί στερεότυπα και προκαταλήψεις για τη δυνατότητα συμβολής του στις σύγχρονες κοινωνίες.

Η ανάπτυξη του τρίτου τομέα είναι αποτέλεσμα της συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους;

Ένα ευρύτατα διαδεδομένο στερεότυπο αφορά στη σχέση ανάμεσα στο κράτος και τον τρίτο τομέα, η οποία θεωρείται γενικά ανταγωνιστική. Σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, ο τρίτος τομέας εμφανίζεται ως αναγκαιότητα για να καλύψει πεδία δραστηριότητας για τα οποία παλαιότερα ευθυνόταν το κράτος ή η αναποτελεσματικότητα του κοινωνικού κράτους καθιστά αναγκαία την ιδιωτική μη κερδοσκοπική παρέμβαση.

Χωρίς να είναι εντελώς λαθεμένη αυτή η διαπίστωση, ωστόσο είναι μονοδιάστατη και ελλιπής. Σίγουρα η έκταση των κοινωνικών δαπανών και η ποιότητα των κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών επηρεάζει το μέγεθος και τη μορφή του τρίτου τομέα, αλλά δεν ι-

σχύει η σχέση: «Όσο συρρικνώνεται το κοινωνικό κράτος τόσο αναπτύσσεται ο εθελοντισμός και ο Τρίτος Τομέας, αλλά και αντίστροφα». Αυτή η εντύπωση διαδόθηκε από συντηρητικούς κύκλους στις Η.Π.Α. την περίοδο Ρέιγκαν για να δικαιολογηθούν οι περικοπές του κράτους στη χρηματοδότηση των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων¹⁰. Τότε αναπτύχθηκαν οι θεωρίες «της σχέσης μηδενικού αθροίσματος» (zero sum relationship) και του συνωστισμού των πόρων (crowd out) σε πεδία όπου δραστηριοποιούνταν τόσο το κράτος όσο και ο τρίτος τομέας. Σύμφωνα με τις θεωρίες αυτές, όπου το κράτος απέσυρε ή μείωνε τη συμβολή του τόσο αναπτύσσονταν οι φιλανθρωπικές δωρεές και η εθελοντική εργασία. Διδόταν, δηλαδή, η αίσθηση ότι όπου υπήρχε «συνωστισμός» πόρων και παροχών υπηρεσιών, ο ένας από τους δύο τομείς σταδιακά έπρεπε να αποσύρει τη συμβολή του σε συγκεκριμένα πεδία δημιουργώντας «χώρο» που θα καταλαμβάνόταν από τον άλλο τομέα. Κατά τον Steinberg, σε ορισμένους υποτομείς δραστηριότητας στις Η.Π.Α. υπήρχαν ενδείξεις ότι οι ιδιωτικές δωρεές είναι αντιστρόφως ανάλογες με τις κρατικές δαπάνες¹¹, αλλά όπως επισημαίνουν οι Anheier και Seibel δεν ισχύει η σχέση: «λιγότερο ιδιωτικός...άρα περισσότερο δημόσιος και αντίθετα»¹² καθώς δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο ανώτατο επίπεδο ποσότητας, ποιότητας και ποικιλίας προϊόντων και υπηρεσιών που να είναι αρκετό στους καταναλωτές και αποδέχτες. Ιδιαίτερα στις σύγχρονες κοινωνίες, η έννοια της ικανοποίησης των αναγκών είναι πολύ σχετική για να ισχυριστεί κάποιος ότι καλύπτονται απόλυτα. Συνεπώς, η συνύπαρξη τρίτου τομέα και κράτους και η αρμονική τους συνεργασία δύναται να βελτιώνει συνεχώς τις παροχές και σίγουρα δε δικαιολογεί την απόσυρση του κοινωνικού κράτους, γιατί ούτε ο ένας τομέας ούτε ο άλλος δύναται να καλύψει απολύτως ικανοποιητικά όλες τις ατομικές και κοινωνικές ανάγκες.

Αλλά και τα εμπειρικά δεδομένα δε δικαιολογούν την αντιστρόφως ανάλογη σχέση κράτους και τρίτου τομέα. Γιατί διαφορετικά πώς δύναται να εξηγηθεί η μεγάλη ανάπτυξη του τρίτου τομέα στις χώρες που ανήκουν στο λεγόμενο «σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο» κοινωνικής πολιτικής; Στη Νορβηγία το κοινωνικό κράτος συνυπάρχει με έναν ισχυρό τρίτο τομέα και μάλιστα στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών¹³. Στη Σουηδία ο τρίτος τομέας είναι παραδοσιακά ισχυρός με μεγάλη συμμετοχή των πολιτών στις εθελοντικές οργανώσεις¹⁴. Ο μέσος Σουηδός ανήκει σε τρεις περίπου οργανώσεις και σε ένα συνολικό πληθυσμό 8,8 εκατομμυρίων πολι-

τών αντιστοιχούν 150.000 οργανώσεις¹⁵. Συνεπώς, στους όρους και στις προϋποθέσεις ανάπτυξης του τρίτου τομέα και άλλοι παράγοντες και μεταβλητές θα πρέπει να συνυπολογισθούν.

Σχετικά πρόσφατα προτάθηκε η θεωρία της «κοινωνικής καταγωγής» (social origins theory) από τους Salomon, Anheier και Sokolowski, οι οποίοι στηριζόμενοι στο έργο του Esping-Andersen "The three worlds of welfare capitalism" και ιδιαίτερα στο θεωρητικό υπόβαθρο της μοντελοποίησής του για τα διαφορετικά καθεστώτα (regimes) κοινωνικής πολιτικής, θεωρούν τόσο την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους όσο και του τρίτου τομέα ως προϊόν των πολιτικών συμμαχιών που διαμορφώθηκαν κατά τη μετάβαση από την αγροτική οικονομία στην κοινωνία της κυριαρχίας των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Ιδιαίτερη βαρύτητα είχε ο χαρακτήρας της εργατικής τάξης κατά την περίοδο αυτή, καθώς και η μορφή που έλαβε η σύγκρουσή της με τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις¹⁶. Αν και η θεωρία αυτή έχει κάποια βάση, υπάρχουν αρκετά σημεία για κριτική¹⁷. Ωστόσο και οι συγγραφείς της επισημαίνουν πως πρέπει να χρησιμοποιείται συμπληρωματικά με τις άλλες, καθώς μία σειρά από παράγοντες και μεταβλητές ευνοούν ή δυσχεραίνουν την ανάπτυξη του τρίτου τομέα σε διαφορετικές κοινωνίες. Από την εμπειρική και θεωρητική έρευνα έχουν προκύψει τα εξής:

1. Το συνολικό μέγεθος κοινωνικής εμπιστοσύνης (social trust) σε μια κοινωνία που μεταφράζεται και με όρους κοινωνικής συνοχής και συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου, αποτελεί μία σημαντική παράμετρο. Δηλαδή, οι θεσμοποιημένες νόρμες και συμπεριφορές που είναι ενσωματωμένες σε κάθε κουλτούρα διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν τη συνεργασία μεταξύ των πολιτών και φυσικά τη δημιουργία οργανώσεων στον τρίτο τομέα¹⁸. Δεν είναι τυχαίο ότι σε μετρήσεις και έρευνες σε παγκόσμιο επίπεδο, οι σκανδιναβικές χώρες έχουν τον υψηλότερο δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης¹⁹, αλλά και έναν εκτεταμένο τρίτο τομέα. Γενικότερα, οι δυνατότητες συνεργασίας και οι λογικές της συλλογικής δράσης σχετίζονται άμεσα με την πολιτισμική παράδοση και την ιστορία των διαφόρων κοινωνιών καθώς αντανακλώνται σε επίσημους και άτυπους θεσμούς που διαμορφώνουν τα συστήματα αξιών, την κοινωνική συμπεριφορά και τους τύπους ανάπτυξης των σχέσεων μεταξύ των πολιτών.
2. Εξαρτάται από την έκταση της ετερογένειας της ζήτησης σε δημόσια και συλλογικά αγαθά. Όσο πιο ομοιογενής είναι ένας

πληθυσμός τόσο καλύτερα το κράτος δύναται να προσαρμόζεται στη ζήτηση ομοειδών αγαθών και υπηρεσιών, βάσει της πολιτικής του «μέσου ψηφοφόρου». Στις σύγχρονες, ολοένα και περισσότερο πολυπολιτισμικές κοινωνίες υπάρχει διαφοροποιημένη ζήτηση σε ποιότητες και ποσότητες αγαθών, με αποτέλεσμα το κράτος να μη δύναται να ανταποκριθεί με επιτυχία στην παροχή τους. Εκεί εμφανίζονται οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που είναι περισσότερο ευέλικτες και δύναται να προσαρμόζονται καλύτερα και ταχύτερα στις ανάγκες διαφορετικών πολιτισμικών και κοινωνικών κατηγοριών²⁰. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ίδιοι οι πολίτες δημιουργούν μία οργάνωση που παρέχει υπηρεσίες και αγαθά για λογαριασμό τους²¹.

3. Εξαρτάται και από το βαθμό αποκέντρωσης του κρατικών υπηρεσιών, όταν δηλαδή το κράτος βρίσκεται πιο κοντά στον πολίτη και επομένως αντιμετωπίζει καλύτερα τις ανάγκες του. Η περίπτωση αυτή φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση της Ελβετίας που η ανομοιογένεια του πληθυσμού δεν είχε ως φυσική συνέπεια τη μεγάλη ανάπτυξη του τρίτου τομέα²².
4. Οφείλεται στην ανεπάρκεια της αγοράς (market failure). Οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις εμφανίζονται ως παροχείς δημοσίων και συλλογικών αγαθών, όταν το κράτος δεν ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στη ζήτηση, αλλά και η αγορά δεν τα παρέχει γιατί δεν εξασφαλίζεται η κερδοφορία μίας επένδυσης λόγω του «προβλήματος του λαθρεπιβάτη» (free riding problem). Επιπλέον, οι κερδοσκοπικές βλέψεις των επιχειρήσεων της αγοράς δημιουργούν καχυποψία στους καταναλωτές ότι είναι πιθανόν να τους εξαπατήσουν, λόγω της ασυμμετρίας στην πληροφόρηση για την ποιότητα και την τιμή των αγαθών που παρέχουν, επομένως οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις εμφανίζονται ως περισσότερο αξιόπιστες καθώς ισχύει σε αυτές η «απαγόρευση διανομής του κέρδους»²³. Οι οργανώσεις του τρίτου τομέα, από την άποψη της προσφοράς αγαθών γενικά, θεωρούνται πιο ελκυστικές καθώς λόγω της μεγαλύτερης εμπιστοσύνης του κοινού προς αυτές, υπερπηδούν μία σειρά από κόστη συναλλαγής (transaction costs²⁴) ανάμεσα στον παροχέα και τον καταναλωτή και συνεπώς επιτυγχάνουν συμφωνίες πολύ πιο εύκολα σε σχέση με μία κερδοσκοπική επιχείρηση. Η αποτυχία των συμβολαίων σε μία αγορά (contract failure) σχετίζεται άμεσα με το συνολικό μέγεθος εμπιστοσύνης σε μία κοινωνία (trust). Ειδικά σε ατελείς ανταγωνιστικά αγορές, τα κόστη αυτά έχουν μεγαλύτερο αρνητικό αντίκτυπο για τις κερδοσκοπικές επιχειρή-

σεις, συνεπώς οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις αποκτούν συγκριτικό πλεονέκτημα απέναντι στον καταναλωτή.

5. Σημαντική παράμετρος είναι και ο ρόλος της εκκλησίας στην κοινωνική φροντίδα. Στην Ιταλία²⁵ και την Ισπανία²⁶, αλλά και σε μεγάλο βαθμό στην Γερμανία²⁷ και την Ολλανδία²⁸, η εκκλησία έχει παραδοσιακό ρόλο στην κοινωνική φροντίδα και επιδρά ανασταλτικά προς την ανάπτυξη του τρίτου τομέα στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών.
6. Υπάρχουν και ιδιαίτεροι γεωγραφικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες που ευνοούν την ανάπτυξη του Τρίτου Τομέα σε μία κοινωνία. Για παράδειγμα, η ταχύτατη επέκταση του πληθυσμού στις Η.Π.Α., εκ των πραγμάτων καθιστούσε αδύνατη και πολυδάπανη μια έστω και τυπική κάλυψη κάποιων κοινωνικών αναγκών σε αχανείς εκτάσεις και σε μικρές κοινότητες. Οι αγρότες σε ολόκληρη τη χώρα δεν ήταν δυνατόν να δικαιολογήσουν μια αύξηση της φορολογίας εις βάρος τους, για την ανάπτυξη μιας δυσπρόσιτης κρατικής μέριμνας. Επομένως, τα άτυπα δίκτυα όπως και οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούσαν τη μόνη εναλλακτική λύση. Με φυσική συνέπεια, όπως διαπιστώνει ο Adler, «όταν η κυβέρνηση των Η.Π.Α. άρχιζε να αναλαμβάνει ευθύνες στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών να απευθυνθεί στις εθελοντικές οργανώσεις, τα μέλη των οποίων ήταν πιο ανθρωπιστές, πιο ευαίσθητοι και πιο έμπειροι»^{29, 30}.

Συμπερασματικά, αρκετοί παράγοντες και μεταβλητές έχουν ανιχνευθεί σε σχέση με την ανάπτυξη και τη μορφή που έχει ο τρίτος τομέας σε διαφορετικές κοινωνίες. Η μορφή που λαμβάνει το κοινωνικό κράτος αποτελεί μόνο έναν και ίσως όχι τον πιο σημαντικό παράγοντα. Στους λόγους αυτούς πρέπει να προστεθεί και το σύγχρονο νομικό και φορολογικό περιβάλλον που καθορίζει αποφασιστικά τη μορφή και το μέγεθος που έχει ο τρίτος τομέας σε κάθε χώρα.

Τρίτος Τομέας και Κοινωνικό κράτος: μία ανταγωνιστική σχέση;

Σε εμπειρικό επίπεδο, γενικά, διαπιστώνεται ότι το μοντέλο σχέσεων που επικρατεί στις χώρες της Ε.Ε., τις Η.Π.Α. και τον Καναδά είναι αυτό της συμπληρωματικότητας και συνεργασίας ανάμεσα στο κράτος και τον τρίτο τομέα³¹. Η μορφή της συνεργ-

γασίας λαμβάνει διάφορες μορφές³² και το κράτος αναδεικνύεται ως ένας βασικός οικονομικός χορηγός των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων. Γιατί όμως το κράτος ενισχύει τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας; Οι λόγοι κωδικοποιούνται ως εξής:

- Η συνεργασία της κυβέρνησης με τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, της επιτρέπει να χρησιμοποιεί προϋπάρχοντα δίκτυα παροχής υπηρεσιών, γιατί είναι οικονομικότερο από το να δημιουργήσει νέους θεσμούς³³. Επιπλέον, με τις ίδιες κοινωνικές δαπάνες από το κράτος περισσότερα άτομα μπορούν να ωφεληθούν³⁴.
- Εκμεταλλεύεται το μικρότερο κόστος λειτουργίας τους. Το κόστος παραγωγής από το κράτος είναι υψηλότερο, για το λόγο ότι υπάρχουν υψηλότερα επίπεδα αμοιβών, εμπόδια στην πρόσληψη-απόλυση εργαζομένων κ.α.. Ενώ στις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και το επίπεδο των μισθών είναι χαμηλότερο, αλλά εντάσσεται και η δωρεάν εθελοντική εργασία³⁵.
- Εφόσον αποφασίζεται η συνδρομή/συνεργασία μίας μη κρατικής υπηρεσίας, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις κρίνονται γενικά ως καταλληλότερες λόγω του χαμηλού εξωτερικού κόστους συναλλαγής στο βαθμό που κρίνονται πιο αξιόπιστες, αλλά και γιατί υφίστανται σε εσωτερική παρακολούθηση (monitoring cost)³⁶.
- Οι κυβερνήσεις τις χρησιμοποιούν για πολιτικούς λόγους σε μερικά πεδία όπου η παροχή αγαθών σε ιδιαίτερες ομάδες αποτελούν κίνδυνο για την κοινωνική συνοχή, ειδικά όταν υφίσταται η αντίθετη άποψη της πλειοψηφίας (ή ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού) για την εφαρμογή μιας συγκεκριμένης πολιτικής³⁷. Για παράδειγμα, στην Ολλανδία η κυβέρνηση αναγκάστηκε για λόγους κοινωνικής ειρήνης να χρηματοδοτεί μη κερδοσκοπικά σχολεία που ανήκουν στην επίβλεψη διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων³⁸. Στις Η.Π.Α. που υφίσταται η γνωστή διαμάχη γύρω από το θέμα των εκτρώσεων, είναι μεγάλο πολιτικό ρίσκο σε διάφορες πολιτείες να επιτραπεί ελεύθερα η πραγματοποίησή τους από τα δημόσια νοσοκομεία. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις, οι κυβερνήσεις ενισχύουν μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς στο πεδίο της νοσοκομειακής φροντίδας που προχωρούν σε εκτρώσεις, παρέχοντας με αυτόν τον τρόπο διέξοδο σε ένα μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα, χωρίς πολιτικός κόστος.

- Σε πεδία όπου υπάρχει ετερογένεια ζήτησης, το κράτος σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην παροχή συλλογικών αγαθών, συνεπώς ευνοεί την ανάπτυξη μη κερδοσκοπικών οργανώσεων³⁹.
- Οι Billis και Glennerster προσδιόρισαν πρόσφατα τα πεδία όπου ο τρίτος τομέας έχει την ουσιαστική καταλληλότητα για να προσφέρει κοινωνικές υπηρεσίες. Το εντόπισαν σε κοινωνικές κατηγορίες που υφίστανται κοινωνικό αποκλεισμό και για μία σειρά από ποικίλους λόγους η πρόσβαση στην κρατική μέριμνα είναι δύσκολη έως και αδύνατη⁴⁰.

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι το κράτος έχει ανάγκη τον τρίτο τομέα για ποικίλες λειτουργίες που δε αφορούν αποκλειστικά τη μείωση του κόστους των κοινωνικών δαπανών. Λόγοι κοινωνικής ειρήνης, αλλά και καλύτερης ποιότητας παροχής υπηρεσιών αποτελούν πολύ σημαντικούς παράγοντες για τις κυβερνήσεις.

«Τρίτος τομέας ή κοινωνικό κράτος»;

Αυτό το απλοϊκό ερώτημα είναι μάλλον αυθαίρετο, αλλά δύναται να βοηθήσει να γίνουν αντιληπτά δύο διαφορετικά επίπεδα σύγκρισης. Στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής, εκτός του ότι η μελέτη του τρίτου τομέα είναι σχεδόν ανύπαρκτη, το κοινωνικό κράτος εμφανίζεται ως μία μονολιθική δομή χωρίς να γίνεται διαχωρισμός σε δύο διαφορετικές διαστάσεις του: ως χρηματοδότης και ως παροχέας κοινωνικής φροντίδας⁴¹. Συνεπώς το ερώτημα για να απαντηθεί πιο πειστικά, πρέπει να υπάρξει ανάλυση δύο διαφορετικών λειτουργιών: α) Η μία αφορά στις αναδιανεμητικές δυνατότητες των δύο τομέων και β) στη σχέση «κόστους-αποτελεσματικότητας» μεταξύ των οργανώσεών τους.

α) Αναδιανεμητικές διαστάσεις

Ως αναδιανομή εισοδήματος δια μέσου του τρίτου τομέα, εννοούμε τη μεταφορά πόρων από τα πλουσιότερα στα φτωχότερα οικονομικά στρώματα μίας κοινωνίας, είτε με τη μορφή άμεσης οικονομικής συνδρομής-δωρεάς (σε χρήμα ή σε είδος) είτε με τη μορφή φθηνότερης πώλησης υπηρεσιών που παρέχουν οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις προς τους φτωχότερους πελάτες. Σε έρευνα του πανεπιστημίου John Hopkins σε 22 χώρες, οι οργανώ-

σεις του τρίτου τομέα χρηματοδοτούνται, κατά μέσον όρο, σε ποσοστό 11% από τις ιδιωτικές φιλανθρωπικές δωρεές, 49% από χρέωση πελατών και από εμπορικές δραστηριότητες και 40% από το κράτος⁴². Αν αναλυθούν αυτές οι κατηγορίες διακρίνουμε τα εξής:

1. Η φιλανθρωπική συνεισφορά εκτός του ότι είναι ιδιαίτερα χαμηλή σε σχέση με τις άλλες δύο πηγές χρηματοδότησης, δεν συνιστά απαραίτητα μεταφορά πόρων από τους πλούσιους στους φτωχότερους. Η φιλανθρωπία, με τη σύγχρονή της έννοια, ορίζεται περισσότερο διασταλτικά και αφορά στις δωρεές που έχουν στόχο το «κοινό συμφέρον» ή το «κοινό όφελος». «Φιλανθρωπία» θεωρείται και η δωρεά για την ανέγερση ενός μουσείου, η χρηματοδότηση μίας οργάνωσης που έχει στόχο τη διάσωση του περιβάλλοντος, καθώς και πολλές άλλες δραστηριότητες. Για παράδειγμα, ο Jenks αναφέρει τις δωρεές που δίδονται σε μη κερδοσκοπικά πανεπιστήμια όπου φοιτεί η αμερικανική elite. Στις δωρεές αυτές μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό αναλογεί σε υποτροφίες προς τους φτωχούς φοιτητές⁴³. Γενικότερα, διαπιστώνεται ότι «η φιλανθρωπία των ελίτ ωφελεί περισσότερο τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα παρά όσους την έχουν πραγματικά ανάγκη»⁴⁴.
2. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό είναι πως οι δωρεές παρέχονται και από χαμηλότερες εισοδηματικές κατηγορίες, οπότε η «αναδιανομή εισοδήματος» δεν αφορά αποκλειστικά σε πόρους που προέρχονται από τους πλούσιους προς τους φτωχούς.
3. Αναφορικά με τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στους πελάτες τους σε χαμηλότερες τιμές σε σχέση με την αγορά και το κράτος, η έμμεση αναδιανομή είναι περισσότερο δυσδιάκριτη. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε με σιγουριά πως –έστω σε ένα μικρό ποσοστό– υπάρχει κάποια έμμεση αναδιανομή. Σε αυτή τη διάσταση οι έρευνες είναι ελάχιστες και αφορούν κυρίως στην αμερικάνικη εμπειρία. Ωστόσο, το ενδιαφέρον είναι μεγάλο, όταν αναφερόμαστε στις αναδιανεμητικές δυνατότητες του τρίτου τομέα. Ο Salamon αναφέρει πως μόνο το ένα τέταρτο των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών στις Η.Π.Α. απευθύνεται προς τους φτωχούς⁴⁵. Το 1980 πραγματοποιήθηκε μία έρευνα, στα πλαίσια του Nonprofit Sector Project του Urban Institute, για τους αποδέκτες των κοινωνικών υπηρεσιών που προσέφεραν 2.308 μη κερδοσκοπικές οργανώσεις⁴⁶. Οι απαντήσεις που συλλέχθηκαν κατατάχθηκαν ως ε-

ξής: Το 27% των οργανώσεων απάντησε ότι «οι περισσότεροι πελάτες τους ήταν φτωχοί», ένα 20% απάντησε ότι «κάποιοι πελάτες ήταν φτωχοί» ενώ το 53% απάντησε ότι «οι φτωχοί πελάτες ήταν λίγοι»⁴⁷. Την ίδια εποχή, άλλη έρευνα έδειξε ότι λίγες μη κερδοσκοπικές οργανώσεις αντιμετώπιζαν τις πιο βασικές ανάγκες των φτωχών⁴⁸. Παλαιότερα, το 1970, στο δίκτυο Family Service Associations, υπολόγισαν το κοινωνικο-οικονομικό status των πελατών τους και τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το 16% ανήκαν σε ανώτερες εισοδηματικές κατηγορίες, το 33% στις μεσαίες, το 30% στις μικρομεσαίες και ένα 21% στις κατώτερες⁴⁹. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις γενικά εξυπηρετούν όλες τις εισοδηματικές κατηγορίες, αν και στις Η.Π.Α. όλες οι οργανώσεις ενισχύονται από το κράτος είτε με τη μορφή φοροαπαλλαγών, βάσει της υποκατηγορίας 501 c3 και c4 του αμερικάνικου φορολογικού κώδικα, είτε λόγω της απευθείας ενίσχυσής τους από τον προϋπολογισμό⁵⁰. Συνεπώς, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι υφίσταται αναδιανομή αποκλειστικά προς τους φτωχούς, αλλά και προς τις ανώτερες εισοδηματικές κατηγορίες. Ανάλογα δύναται να εξεταστεί και η δωρεάν εθελοντική παροχή εργασίας. Κατευθύνεται προς ποικίλες δραστηριότητες, όχι μόνο στις κοινωνικές υπηρεσίες και επιπλέον παρέχεται από όλες σχεδόν τις εισοδηματικές κατηγορίες.

4. Ακόμα και όταν οι πόροι και οι υπηρεσίες κατευθύνονται προς τους φτωχότερους, διανέμονται άνισα από τον τρίτο τομέα και υφίσταται ξεκάθαρα ένα ζήτημα επιλεκτικότητας σχετικά με το «ποιοι έχουν πραγματικά ανάγκη» και αν «αξίζουν» τη φιλανθρωπική συνεισφορά. Εδώ ο τρίτος τομέας αποτυγχάνει ξεκάθαρα να ανταποκριθεί με όρους καθολικότητας και ισότητας απέναντι στην ανάγκη. Η μη δίκαιη διανομή της ελεημοσύνης, βέβαια, είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις κοινωνίες και τις εποχές, γιατί βασίζεται άμεσα σε στερεότυπα, προκαταλήψεις και ιδιαίτερες αξίες των δωρητών. Κατευθύνεται με κριτήρια τη θρησκευτική ομοδοξία, την εθνικότητα, το φύλλο, αλλά και τα ειδικότερα συμφέροντα των δωρητών⁵¹⁵². Φυσικά και στις οργανώσεις του τρίτου τομέα, στερεότυπα και αξιακά συστήματα αποτελούν τη βασική παράμετρο για το πού κατευθύνονται οι υπηρεσίες και οι δωρεές των σύγχρονων φιλάνθρωπων και εθελοντών⁵³. Επιπροσθέτως, οι επιχειρήσεις της αγοράς ασκούν φιλανθρωπική δραστηριότητα μόνο όταν υπάρχει άμεση ανταπόδοση που μεταφράζεται σε κέρδος⁵⁴. Με-

γάλο μέρος δωρητών και εθελοντών παρέχουν χρήματα και υπηρεσίες σε γενικά αποδεκτές προσπάθειες, με σκοπό να την «εξαργυρώσουν» σε χρήμα, φήμη, γόητρο, status, στα πλαίσια της έμμεσης και άμεσης ανταποδοτικής φιλανθρωπίας και της φιλανθρωπίας ως κοινωνικής επιταγής⁵⁵. Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί και εμπειρικά ότι πολλά μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία στις Η.Π.Α. επιλέγουν τους πελάτες τους, αν και το κράτος παρέχει έμμεσα και άμεσα πόρους για τη λειτουργία τους⁵⁶.

Συνεπώς, η έμμεση και άμεση αναδιανομή εισοδήματος από τους πλούσιους προς τους φτωχούς δια μέσου του τρίτου τομέα είναι μικρή⁵⁷ και κατά τον Bauer «αποτελεί μία ήπια μορφή αναδιανομής από τους έχοντες στους μη έχοντες που όχι μόνο προστατεύουν τους πλούσιους από τους φτωχούς, αλλά και αποσπών την ευγνωμοσύνη τους»⁵⁸.

β) Κόστος και αποτελεσματικότητα του τρίτου τομέα σε σχέση με τις κρατικές κοινωνικές υπηρεσίες

Για να υπάρξει σύγκριση μεταξύ των δύο τομέων, είναι σημαντικό πρωταρχικά να εξεταστούν τα γενικά χαρακτηριστικά μίας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης καθώς και τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματά της ως οργανωσιακής μορφής. Όπως αναφέρθηκε, βασικό χαρακτηριστικό σε μία μη κερδοσκοπική οργάνωση είναι η απαγόρευση διανομής του κέρδους, όταν αυτό προκύπτει, σε οποιοδήποτε μέλος της. Στην πραγματικότητα αποτελεί ένα εμπόδιο διανομής του κέρδους, καθώς στον τρίτο τομέα υπάρχουν ως γνωστόν τρόποι να αποκομισθεί κέρδος έμμεσα. Ωστόσο, στις περισσότερες οργανώσεις διακρίνονται ηθικοί και κανονιστικοί φραγμοί που λειτουργούν ως εμπόδιο στην οπορτουνιστική συμπεριφορά ορισμένων μελών, ή διευθυνόντων⁵⁹. Ποια είναι όμως τα γενικά πλεονεκτήματα της μη κερδοσκοπικής οργάνωσης και ποια τα μειονεκτήματα της ως οργανωσιακής μορφής;

Πλεονεκτήματα:

- Το κράτος παρέχει φορολογικές ελαφρύνσεις⁶⁰. Συνεπώς, οι οργανώσεις έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν ένα μέρος των εσόδων για τους σκοπούς τους που διαφορετικά θα κατέληγαν στο κράτος.
- Στο βαθμό που οι σκοποί της οργάνωσης είναι ευρέως αποδεκτοί, είναι πιθανό να προσελκύει και εθελοντές, μειώνοντας με αυτό τον τρόπο τα λειτουργικά της κόστη και το κόστος των

δραστηριοτήτων της. Επομένως, μπορούν να χρησιμοποιούν το χαμηλότερο κόστος παραγωγής κάποιου αγαθού ή υπηρεσίας βελτιώνοντας την τιμή ή την ποιότητά του⁶¹. Βέβαια, δεν συμβαίνει πάντοτε αυτό. Γιατί μπορεί η οργάνωση να χρησιμοποιήσει τους πόρους για την παραγωγή ενός άλλου αγαθού, συνεπώς το κόστος να μη μειωθεί και το όφελος για τον καταναλωτή να μη μεγιστοποιείται⁶².

- Η απαγόρευση διανομής του κέρδους αποτελεί και «σημάδι» που παράγει εμπιστοσύνη στους καταναλωτές ότι δεν θα τους εκμεταλλευτούν. Κατά συνέπεια, μειώνονται μια σειρά από κόστη συναλλαγής ανάμεσα στους καταναλωτές και τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις. Γι αυτό το λόγο οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις έχουν πλεονέκτημα σε σχέση με τις αντίστοιχες κερδοσκοπικές. Αν και το στοιχείο της μεγαλύτερης αξιοπιστίας, κατά τους Ben Ner και Van Hooymisen⁶³, είναι αδύναμο, και κατά τον Gui αποδεικνύεται ως σημαντικό μόνο στις δημοσίου οφέλους οργανώσεις⁶⁴.

Μειονεκτήματα:

- Περιορισμοί και εμπόδια στη συγκέντρωση κεφαλαίων. Οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις δεν έχουν τη δυνατότητα να αντλήσουν μεγάλα κεφάλαια από την αγορά, όπως οι κερδοσκοπικές⁶⁵. Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους:
 - Το κόστος απόκτησης του κεφαλαίου είναι υψηλό για να επενδυθεί σε μη κερδοσκοπικές δραστηριότητες.
 - Σε πολλές νομοθεσίες οι δανειολήπτες (οι εταίροι μιας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης) δεσμεύονται οικονομικά μέχρι το ποσό που έχουν συμβάλλει ως κεφάλαιο για τη δημιουργία της οργάνωσης⁶⁶. Συνεπώς, η οργάνωση δεν παρέχει επαρκείς εγγυήσεις στην αγορά ότι θα αποπληρώσει ένα δάνειο.
- Θεωρητικές και εμπειρικές έρευνες έδειξαν ότι, όταν δεν υπάρχει διανομή του κέρδους σε μια εταιρεία, αποτελεί εμπόδιο για την παραγωγική της αποδοτικότητα, αλλά και δεν παρέχονται οι αναγκαίοι μηχανισμοί για την επέκτασή της⁶⁷. Όπως σημειώνει ο Krashinsky: «Δυστυχώς το να εγκαταλείψεις το κίνητρο του κέρδους... κοστίζει»⁶⁸
 - Οι ίδιοι ελκυστικοί όροι που μειώνουν το κόστος παραγωγής, είναι και οι ίδιοι που ευθύνονται για τη χαμηλή παραγωγικότητα, συνεπώς για μεγαλύτερο κόστος. Η εθελοντική εργασία που παρέχεται δωρεάν αποτελεί σημαντική συμβολή στις εισροές μιας οργάνωσης, αλλά δεν είναι εύκολο να απαιτηθεί α-

πό τον εθελοντή η ίδια απόδοση στην εργασία σε σχέση με έναν απασχολούμενο. Επιπλέον, είναι πολλές φορές αποσπασματική, μη εξειδικευμένη, ελλιπώς οργανωμένη και μη σταθερή. Το ίδια προβλήματα παρουσιάζονται και στις δωρεές σε είδος και χρήμα. Αποτελούν μη σταθερούς πόρους, έχοντας αρνητικό αντίκτυπο σε προσπάθειες μακροχρόνιου σχεδιασμού και στη σταθερή παροχή αγαθών και υπηρεσιών από την οργάνωση.

- Η εσωτερική οργανωτική δομή δεν έχει τις αντίστοιχες αναλογίες με μια κερδοσκοπική ή κυβερνητική οργάνωση, όπου η κάθετη ιεραρχική δομή αποτελεί την καλύτερη λύση για την αποφυγή του εσωτερικού κόστους συναλλαγής⁶⁹. Οι πιο οριζόντιες οργανωσιακές δομές εγγυώνται μεγαλύτερη δημοκρατία και αντιπροσωπευτικότητα συμφερόντων και απόψεων, αλλά το κόστος απόφασης είναι μεγαλύτερο από μια κάθετη. Βέβαια, οι οργανωσιακές δομές ποικίλουν από οργάνωση σε οργάνωση, όπως και το επίπεδο ομοιογένειας των απόψεων, αλλά σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό οι διευθύνοντες μιας οργάνωσης δεν έχουν την ευχέρεια να αποφασίζουν μη λαμβάνοντας υπ' όψιν και τη θέληση των μελών.

- Όπως σημειώνει η Scott, «οι κλασικοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι οι διευθύνοντες των μη κερδοσκοπικών οργανισμών, επειδή δεν ωφελούνται από το κέρδος, είναι αντιπαραγωγικοί και αποτυχαίνουν να μειώσουν το κόστος⁷⁰. Όπως και στον κρατικό τομέα αποφεύγουν τις δυσάρεστες ευθύνες και δεν επιτηρούν τους εργαζόμενους επαρκώς⁷¹.

Ωστόσο, σε εμπειρικό επίπεδο και αν αφαιρέσουμε τη διάσταση της χρηματοδότησης των κρατικών και των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, υπάρχουν γενικά ενδείξεις ότι οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις λειτουργούν γενικά με μικρότερο κόστος από τις κρατικές⁷². Φυσικά αυτό το γνώρισμα δεν αποτελεί από μόνο του ισχυρό επιχείρημα που να συνηγορεί υπέρ της επιλογής του τρίτου τομέα στην κοινωνική φροντίδα. Η πιο σωστή σχέση σύγκρισης είναι αυτή που περιλαμβάνει τις εξής αλληλένδετες μεταβλητές: «Κόστος υπηρεσιών, αποτελεσματικότητα, βαθμός ικανοποίησης των πελατών». Δηλαδή το ζητούμενο είναι η μέγιστη δυνατή ωφέλεια όσο το δυνατόν περισσότερων αποδεκτών με το χαμηλότερο δυνατό κόστος.

Η έννοια της «αποτελεσματικότητας» όμως αποτελεί ένα κοινωνικό κατασκευάσμα και αφορά συγκρίσεις που δεν αφορούν μόνο σε μία όψη της οργάνωσης, αλλά είναι πολυδιάστατες⁷³. Α-

κόμα και μέσα στα πλαίσια του τομέα της αγοράς, οι συγκρίσεις αποτελεσματικότητας είναι προβληματικές. Για να υπάρχει η δυνατότητα σύγκρισης πρέπει να υφίσταται υψηλός βαθμός ομοιοτήτων στις οργανωσιακές δομές, κοινά περιβάλλοντα δραστηριοποίησης, κοινοί στόχοι και σκοποί. Στον τρίτο τομέα με τις ποικίλες οργανωσιακές μορφές και την εξαιρετικά μεγάλη ποικιλία σκοπών και στόχων, η έννοια της συγκριτικής αποτελεσματικότητας είναι πολλές φορές μία αυθαίρετη διαδικασία. Αναφορικά με τη θεσμική αποδοτικότητα των τριών τομέων (κράτος, αγορά, τρίτος τομέας) ο Weisbrod υπογραμμίζει ότι είναι προκατειλημμένες υπέρ της αγοράς και αφορούν όψεις της παραγωγικότητας που ενδιαφέρει μία κερδοσκοπική επιχείρηση⁷⁴. Ιδιαίτερα στον τρίτο τομέα και στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας, συναντάμε κοινωνικές αξίες που είναι άτοπο να μετρηθούν και να τεθούν σε αυτές συγκεκριμένα στάνταρντς αποτελεσματικότητας⁷⁵. Επιπλέον, δεν μπορούμε να συγκρίνουμε την αποτελεσματικότητα μιας κερδοσκοπικής ή κυβερνητικής οργάνωσης με μια μη κερδοσκοπική που πρωτίστως έχει σκοπό να παρέχει όσο το δυνατόν πιο άρτιες υπηρεσίες, θυσιάζοντας ένα μέρος της παραγωγικότητάς της για τη βελτίωση των υπηρεσιών της. Αλλά και σε ένα άλλο επίπεδο προσέγγισης, η ίδια μη κερδοσκοπική οργάνωση να μην χαρακτηρίζεται από τους εντατικούς ρυθμούς και τον εξορθολογισμό της λειτουργίας της, στο βαθμό που δεν της επιβάλλονται συγκεκριμένες αποστολές να εκπληρώσει (όπως μια κυβερνητική υπηρεσία) ή να μεγιστοποιήσει τα κέρδη της μέσα από τη μείωση του κόστους ή την επέκτασή της (όπως στις οργανώσεις της αγοράς)⁷⁶. Επιπρόσθετα, η έννοια της αποτελεσματικότητας σχετίζεται και με διαφορετικές αντιλήψεις ακόμα και στο ίδιο θεσμικό περιβάλλον. Αυτό όμως σημαίνει πως είναι τελικά αδύνατο να υπάρξει οποιαδήποτε διάσταση σύγκρισης μεταξύ κρατικών υπηρεσιών και μη κερδοσκοπικών οργανώσεων στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας; Εδώ θα περιοριστούμε πάλι σε ενδείξεις που προκύπτουν από διατομεακές έρευνες σε δύο συγκεκριμένα πεδία δραστηριότητας.

Στα μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία στις Η.Π.Α.⁷⁷ φανερώθηκε ότι το κόστος λειτουργίας τους είναι χαμηλότερο των κρατικών νοσοκομείων και γενικά οι υπηρεσίες που προσφέρουν είναι καλύτερες από τις κρατικές⁷⁸. Ειδικά στα θρησκευτικά μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία, ο Weisbrod διέκρινε ότι οι πελάτες τους είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από τις υπηρεσίες που παρέχουν σε σχέση με τα κρατικά και τα κερδοσκοπικά. Στα υπόλοιπα μη κερδο-

σκοπικά νοσοκομεία ο βαθμός ικανοποίησης ήταν περίπου ο ίδιος με τα κερδοσκοπικά⁷⁹. Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί ότι η σχέση «τιμής-κόστους των υπηρεσιών» των μη κερδοσκοπικών είναι καλύτερη από τα κερδοσκοπικά νοσοκομεία⁸⁰. Αλλά στα θρησκευτικά μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία ένα μέρος της υψηλότερης ικανοποίησης των πελατών δύναται να σχετίζεται με την εμπιστοσύνη που δείχνουν οι πελάτες σε ένα πεδίο με υψηλή μη συμμετρική πληροφόρηση. Συνεπώς δεν είναι πάντοτε ορατό σε ποιο βαθμό τα μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία παρέχουν καλύτερες υπηρεσίες από τα δημόσια. Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί ότι ορισμένα βαριά περιστατικά δεν τα αναλαμβάνουν τα μη κερδοσκοπικά νοσοκομεία και τα παραπέμπουν στα δημόσια, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν υψηλότερους δείκτες επιτυχίας⁸¹ αναφορικά με τη φροντίδα που παρέχουν.

Στα μη κερδοσκοπικά σχολεία, σε έρευνες που έχουν γίνει σε παγκόσμιο επίπεδο, διαπιστώνεται ότι το κόστος λειτουργίας είναι χαμηλότερο από τα δημόσια⁸². Ωστόσο, όπως σημειώνει η James, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις δεν είναι ορατό πότε το χαμηλότερο κόστος σχετίζεται με χαμηλότερη ποιότητα προϊόντων και υπηρεσιών ή με μεγαλύτερη αποδοτικότητα⁸³. Γενικά παρατηρείται ότι οι επιδόσεις των μαθητών είναι καλύτερες στον ιδιωτικό τομέα (κερδοσκοπικά και μη κερδοσκοπικά σχολεία) από το δημόσιο⁸⁴. Αλλά και σε αυτό το πεδίο τα ευρήματα κρύβουν ορισμένες αλήθειες. Στα περισσότερα μη κερδοσκοπικά σχολεία απαιτείται κάποια καταβολή διδάκτρων, συνεπώς μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι οι οικογένειές τους διαθέτουν κατά μέσο όρο μεγαλύτερο εισόδημα από αυτές που στέλνουν τα παιδιά τους σε δημόσιο, όπου η εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν. Έχει διαπιστωθεί και εμπειρικά, ότι το υψηλό εισοδηματικό επίπεδο των οικογενειών συνδέεται και με υψηλότερες προσδοκίες ως προς την εκπαίδευση των παιδιών τους, αλλά και το ευρύτερο περιβάλλον των παιδιών είναι ευνοϊκότερο για μεγαλύτερη εκπαιδευτική επιτυχία που μεταφράζεται με όρους μεγαλύτερης συσώρευσης μορφωτικού και κοινωνικού κεφαλαίου. Οι άνισες ευκαιρίες στην εκπαίδευση και ο ταξικός της χαρακτήρας είναι εμπειρικά και θεωρητικά αποδεδειγμένος, άρα στην περίπτωση των μη κερδοσκοπικών σχολείων, όπως και των κερδοσκοπικών, μία όψη της υψηλότερης επίδοσης των μαθητών δεν σχετίζεται καθόλου με το σχολείο καθαυτό, αλλά είναι ανάλογο με το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον που προέρχονται οι μαθητές⁸⁵.

Συμπερασματικά, ενώ είναι διακριτό ότι το κόστος λειτουργίας

των μη κερδοσκοπικών σχολείων και νοσοκομείων είναι γενικά χαμηλότερο από τα αντίστοιχα κρατικά, σε επίπεδο αποτελεσματικότητας οι θετικές εντυπώσεις μετριάζονται. Συνεπώς, η σχέση «κόστους-αποτελεσματικότητας» ανάμεσα στον τρίτο τομέα και τους άλλους τομείς μόνο περιπτωσιακά δύναται να αξιολογηθεί, αλλά και πάλι με υψηλό ρίσκο στην εκτίμηση⁸⁶.

Συμπεράσματα

Από τις ενδείξεις αυτές συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο τρίτος τομέας δεν αποτελεί ούτε τη μαγική συνταγή για την αντικατάσταση του κοινωνικού κράτους, αλλά δεν θα πρέπει όμως και να υποτιμούμε την αξία και το ειδικό βάρος που δύναται να έχει, υπό κατάλληλες προϋποθέσεις, στην παροχή καλύτερης ποιότητας κοινωνικής φροντίδας με μικρότερο κόστος. Πιο συγκεκριμένα:

- Το κράτος διαφαίνεται ως ο μόνος ικανός φορέας που δύναται να αναδιανέμει εισοδήματα σε μία κοινωνία με όρους ισότητας και καθολικότητας. Οι δυνατότητες της φιλανθρωπίας και του τρίτου τομέα είναι στην καλύτερη περίπτωση περιορισμένες, αλλά διαπιστώνεται και επιλεκτικότητα ως προς τους αποδέκτες της.
- Δεν δύναται να ισχυριστούμε γενικά ότι οι οργανώσεις του τρίτου τομέα είναι περισσότερο αποτελεσματικές από τις κρατικές σε όλα τα πεδία της κοινωνικής φροντίδας. Συνεπώς, πρέπει να εξετάζουμε το ποιες οργανώσεις είναι περισσότερο αποτελεσματικές σε σχέση με τις αντίστοιχες κρατικές, αλλά και σε συγκεκριμένο περιβάλλον. Όχι γενικευτικά.

Έχει υποστηριχθεί ότι η «χρυσή εποχή» του Κράτους Πρόνοιας αποτέλεσε μία κοινωνική, οικονομική, πολιτική και ιστορική αναγκαιότητα σε μία συγκεκριμένη φάση ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος. Η επιτυχία του σε ορισμένες χώρες ήταν και αποτέλεσμα της σχετικής ομοιογένειας των αναγκών πληθυσμών, αν και είναι γνωστή η κριτική του φεμινιστικού και αντιρατσιστικού κινήματος ότι το Κράτος Πρόνοιας σχεδιάστηκε για να ικανοποιήσει τους «λευκούς άνδρες της εργατικής τάξης»⁸⁷. Στις σύγχρονες ολοένα πιο «πολύχρωμες» πολυπολιτισμικές κοινωνίες, είναι προβληματική η στερεοτυπική άποψη ότι το κράτος είναι το πλέον κατάλληλο να παρέχει κοινωνική φροντίδα, εφόσον δύναται

να λειτουργήσει δια μέσου του τρίτου τομέα με μικρότερο κόστος και μεγαλύτερη ωφέλεια προς τους αποδέκτες σε ορισμένα πεδία. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει και πλήρη απόσυρση του κράτους από την παροχή κοινωνικής φροντίδας. Οι επιλογές πρέπει να είναι προσεκτικές, κατά περίπτωση και μόνο οπουδήποτε μπορεί να διαπιστωθεί θετικό αποτέλεσμα στο δίπτυχο «κόστος-αποτελεσματικότητα» να προχωρήσει στη στήριξη μη κερδοσκοπικών οργανώσεων⁸⁸ ή την αντικατάσταση ορισμένων κρατικών υπηρεσιών. Με αυτόν τον τρόπο θα επιτευχθεί ένα διπλό θετικό αποτέλεσμα:

- Και θα βελτιωθούν οι υπηρεσίες προς τους αποδέκτες των υπηρεσιών.
- Και θα μειωθεί το κόστος, εξοικονομώντας χρήματα για μία αμεσότερη αναδιανομή εισοδήματος προς όφελος των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων.

Ο τρίτος τομέας δύναται να προσφέρει λύσεις σε προβλήματα αναποτελεσματικής παροχής κοινωνικών υπηρεσιών από το κράτος, καλύπτοντας αποτελεσματικότερα ολοένα και πιο ετερογενείς κοινωνικές ανάγκες των σύγχρονων κοινωνιών. Συνεπώς, είναι μάλλον ανεδαφική η προσκόλληση της αριστεράς σε παρωχημένα αιτήματα για το ρόλο του κράτους στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας, αλλά και σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετη η εντύπωση των νεοφιλελεύθερων ότι ο τρίτος τομέας «μπορεί να ανταποκριθεί γενικά καλύτερα στις ανάγκες των πολιτών σε σχέση με το κράτος». Η κατά περίπτωση σύγκριση είναι επιβεβλημένη. Το πραγματικό πρόβλημα εστιάζεται στο πού θα πρέπει να κατευθυνθούν οι πόροι που θα εξοικονομηθούν από τη μείωση του κόστους λειτουργίας του κράτους στην κοινωνική φροντίδα. Εκεί βέβαια το ζήτημα είναι περισσότερο ιδεολογικό, αν θα πρέπει δηλαδή να αναδιανεμηθεί στις χαμηλότερες εισοδηματικές κατηγορίες ή να χρηματοδοτήσει την ανάπτυξη, ενώ η ορθή αξιοποίηση των δυνατοτήτων του τρίτου τομέα στην κοινωνική φροντίδα είναι ένα ζήτημα πολύ περισσότερο πρακτικό....

Σημειώσεις

1. Rifkin J., *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996.

2. Οι περισσότερο συνηθισμένες νομικές μορφές είναι το ίδρυμα, η εταιρία μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και το σωματείο. Για τις διάφορες νομικές μορφές στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Ανακοίνωση για την Προώθηση του Ρόλου των Σωματείων και Ιδρυμάτων στην Ευρώπη*, Ευρωπαϊκές Κοινότητες, Λουξεμβούργο, 1997.

3. Για τις διαφορές σε διάφορους όρους και ορισμούς βλ. Ζάννης, Π., *Τρίτος Τομέας και Κοινωνία Πρόνοιας. Κριτική Ανάλυση των Θεωρητικών Προσεγγίσεων*, Διδακτορική Διατριβή, 2002α.

4. Taylor M., «The Changing Role of the Nonprofit Sector in Britain: Moving Toward the Market», στο: Gidron B., Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 171· Scott J.T., «Voluntary Sector», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1998, σελ. 40.

5. Ο μη κερδοσκοπικός ονομάστηκε και ως «τρίτος τομέας» σε οικονομικά μεγέθη, μετά την αγορά (πρώτος τομέας) και το κράτος (δεύτερος τομέας).

6. Hansman H., «The Role of Nonprofit Enterprise», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 57-84· Weinrich P., *The Third Sector, Volunteer*, <http://www.volunteer.ca/3rdsectr.htm>, 1996· Weisbrod B., *The Nonprofit Economy*, Harvard University Press, London and Cambridge, 1988.

7. Hall P.D., *Inventing the Nonprofit Sector and Other Essays on Philanthropy, Voluntarism, and Nonprofit Organizations*, John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1992, σελ. 28.

8. Evers A., «The Welfare Mix Approach. Understanding the Pluralism of Welfare Systems», στο: Evers A., Svetlik I. (eds), *Balancing Pluralism. New Welfare Mixes in Care for the Elderly*, Avebury, European Center Vienna, 1993, σελ. 13· βλ. και Evers A., «Part of the Welfare Mix: The Third Sector as an Intermediate Area», *Voluntas*, vol. 6, no 2, 1995, σελ. 159-182.

9. Ζάννης, *όπ. παρ.*, 2002α.

10. Mohr J., Guerra-Pearson F., «The Effect of State Intervention in the Nonprofit Sector: The Case of the New Deal», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 25, no 4, 1996, σελ. 525.

11. Steinberg R., «Does Government Spending Crowd out Donations? Interpreting the Evidence», στο: Ben Ner A. and Gui B. (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 99-126.

12. Anheier H., Seibel W. (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 381.

13. Kunle S., Selle P., (α) «Governmental Understanding of Voluntary Organizations: Policy Implications of Conceptual Change in Post-War Norway», στο: Kuhnle S. and Selle P. (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 157-184· Kunle S., Selle P., (β) «The Historical Prece-

dent for Government-Nonprofit Cooperation in Norway», στο: Gidron B., Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 75-99· Gidron B. et al., «Government and Third Sector in Comparative Perspective: Allies or Adversaries?», στο: Gidron B., Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 1-29.

14. Lundstrom T., Wijkstrom F., «Defining the Nonprofit Sector in Developed Societies: Sweden», στο: Salamon L., Anheier H. (eds), *Defining the Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1997, σελ. 215-248· Pestoff V., «Nonprofit Organizations and Consumer Policy: The Swedish Model», στο: Anheier H., Seibel W. (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 77-92· Grassman E.J., Svedberg L., «Voluntary Action in a Scandinavian Welfare Context: The Case of Sweden», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 25, no 4, 1996, σελ. 415-427· Tomasson R., «The Nonprofit Sector in Sweden», *Scandinavian Studies*, vol. 71, no 1, 1999, σελ. 131-132.

15. Grassman and Svedberg, *όπ. παρ.*, 1996, σελ. 419.

16. Salamon L., Sokolowski S.W., «Volunteering in Cross-National Perspective: Evidence From 24 Countries», *Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no 40, The John Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore, 2001.

17. Για την κριτική στη θεωρία της «κοινωνικής καταγωγής», βλ. Ζάννης, *όπ. παρ.*, 2002α, σελ. 182-187.

18. Putnam R., *Making Democracy Work*, Princeton University Press, New Jersey, 1994· Putnam R., «The Prosperous Community. Social Capital and Public Life», *American Prospect*, vol. 13, 1993, σελ. 35-42· Coleman J., *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, London and Massachusetts, 1994· Fukuyama F., *Trust*, Free Press, New York, 1995.

19. La Porta R., Lopez de Silanes F. et al., «Trust in Large Organizations», *American Economic Review*, vol. 87, no 2, 1997, σελ. 333-338.

20 Weisbrod B., «Toward a Theory of the Voluntary Nonprofit Sector in a Three Sector Economy», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 21-44· Hansman H., «Economic Theories of Nonprofit Organizations», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 27-42· James E., «The Nonprofit Sector in International Perspective», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 397-415· James E., «Economic Theories of the Nonprofit Sector: A Comparative Perspective», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 21-30· Gidron et al., *όπ. παρ.*, 1992· Hammack D., Young D. (eds), *Nonprofit Organizations in a Market Economy*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1993· Ben

Ner A., Van Hoomisen T., «Nonprofit Organizations in the Mixed Economy: A Demand and Supply Analysis», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 27-58.

21. Ben Ner A., «Nonprofit Organizations: Why do they Exist in Market Economies?», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 94-113· Ben Ner and Van Hoomisen, 1993.

22. Wagner A., «The Nonprofit Sector in Switzerland. Taxonomy and Dimensions», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 303-311· Wagner A., «The interrelationship Between the Public and Voluntary Sectors in Switzerland. Unmixing the Mixed Economy», στο: B. Gidron, R. Kramer, L. Salamon (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 100-119· Gidron et al., *όπ. παρ.*, 1992.

23. Weisbrod B., Schlesinger M., «Public, Private, Nonprofit Ownership and the Response to Asymmetric Information: The Case of Nursing Homes», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 133-151· Krashinsky M., «Transaction Costs and a Theory of Nonprofit Organization», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 114-132· Badelt C., «Institutional Choice and the Nonprofit Sector», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 53-64· Ben Ner A., Gui B., «Introduction», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 1-24· Young D., «Contract Failure Theory», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1998, σελ. 193-196· Abzug R., Turnheim J., «Bandwagon or Band-Aid? A Model of Nonprofit Incorporation By State», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 27, no 3, 1998, σελ. 300-322· Ott S. (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 2001· Hansman, *όπ. παρ.*, 1987· Weisbrod, *όπ. παρ.*, 1988· Kuhnle and Selle, *όπ. παρ.*, 1992a· Ben Ner and Van Hoomisen, *όπ. παρ.*, 1993.

24. Τα κόστη που δημιουργούνται κατά τις διαπραγματεύσεις, αλλά και αργότερα όταν το προϊόν έχει ήδη πουληθεί στον καταναλωτή (κόστος παρακολούθησης).

25. James E., «How Nonprofit Grow: A Model», στο: S. Rose-Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1986, σελ. 185-195· Hammack and Young, *όπ. παρ.*, 1993· Barbetta G.P., «Defining the Nonprofit sector in Developed Societies: Italy», στο: L. Salamon, H. Anheier (eds), *Defining the Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1997, σελ. 169-187· Borzaga C., «The Italian Nonprofit Sector: An

Overview of an Undervalued Reality», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 205-220· Pasquinelli S., «Voluntary and Public Voluntary Services in Italy», στο: B. Gidron, R. Kramer, L. Salamon (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 196-214· Ascoli U., «Towards a Partnership Between Statutory Sector and Voluntary Action? Italian Welfare Pluralism in the 90's», στο: S. Kuhnle, P. Selle (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 136-156.

26. Βλ. Garvia R., «Mutual Dependence between Government and Private Service Monopoly: The Case of the Spanish Blind», στο: S. Kuhnle and P. Selle (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 108-135· Rovira J., «The Role of Nonprofit Organizations in the Spanish Health Care Markets», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 333-342.

27. Anheier H., «A Profile of the Third Sector in West Germany», στο: Anheier H., Seibel W. (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 313-331· Anheier H., «An Elaborate Network: Profiling the Third Sector in Germany», στο: B. Gidron, Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 31-56· Anheier H., «Employment and Earnings in the West German Nonprofit Sector: Structure and Trends 1970-1987», στο: Ben Ner A. and Gui B. (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 183-204· Anheier H., Seibel W., «Defining the Nonprofit Sector in the Developed Society: Germany», στο: Salamon L, Anheier H. (eds), *Defining the Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1997, σελ. 128-168· Seibel W., «Government-Nonprofit Relationships: Styles and Linkage patterns in France and Germany», στο: Kuhnle S. and Selle P. (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 53-70· Gidron et al., 1992

28. Kramer R., «The Roles of Voluntary Social Service Organizations in Four European States: Policies and Trends and England, the Netherlands, Italy and Norway», στο: Kuhnle S. and Selle P. (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, 1992, σελ. 34-52· Aquina H., «A Partnership Between Government and Voluntary Organizations: Changing Relationships in Dutch Society», στο: Gidron B., Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, 1992, σελ. 57-74· Gidron et al., 1992.

29. Adler M.W., «Relations Between Government and Nonprofit Organizations», στο: Connors T.D. (ed.), *The Nonprofit Organization Handbook*, Mc Graw- Hill, New York, 1988, σελ. 9.1.

30. Για την ιστορική εξέλιξη του τρίτου τομέα στις Η.Π.Α βλ. P.D. Hall

(1992) και Chambers C., «The Historical Role of the Voluntary Sector in Human Service Delivery in Urban America», στο: G. Tobin (ed), *Social Planning and Human Service Delivery in the Voluntary Sector*, Greenwood Press, Westport and London, 1985, σελ. 53-28.

31. Kramer, *όπ. παρ.*, 1992, James, *όπ. παρ.*, 1990, Salamon et al., *όπ. παρ.*, 2001.

32. Η χρηματοδότηση λαμβάνει ποικίλες μορφές: Από την άμεση χρηματοδότηση έως τα κρατικά συμβόλαια σε μη κερδοσκοπικές οργανώσεις για την παροχή συγκεκριμένου έργου (contract state).

33. Adler, *όπ. παρ.*, 1988, σελ. 9.4, Anheier and Siebel, *όπ. παρ.*, 1990.

34. James, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 24.

35. Ferris J., «The Double-Edged Sword of Social Service Contracting: Public Accountability Versus Nonprofit Autonomy», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1993, σελ. 392-394· Kendall J., Knapp M., «Policy Issues for the U.K. voluntary Sector in the 90s», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 221-242· Simon J., «Modern Welfare State Policy Toward the Nonprofit Sector: Some Efficiency-Equity Dilemmas», στο: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 31-43· James, *όπ. παρ.*, 1990.

36. Ferris, *όπ. παρ.*, 1993, Badelt, *1όπ. παρ.*, 990, Ott, *όπ. παρ.*, 2001.

37. James, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 24.

38. βλ. Aquina, *όπ. παρ.*, 1992.

39. DiMaggio P., «Nonprofit Organizations in the Production and Distribution of Culture», στο W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 195-220· Corbin J., «A Study of Factors Influencing the Growth of Nonprofits in Social Services», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 3, 1999, σελ. 296-314· Young D., «Alternative Models of Government-Nonprofit Sector Relations: Theoretical and International Perspectives», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 29, no 1, 2000, σελ. 149-172· James, *όπ. παρ.*, 1987, 1990.

40. Οι λόγοι αυτοί κωδικοποιούνται σε τέσσερις κατηγορίες-μειονεκτήματα: «Το οικονομικό» –η έλλειψη αγοραστικής δύναμης– «το προσωπικό» στην οποία κατατάσσονται τα άτομα που δεν έχουν τη φυσική δυνατότητα να απευθυνθούν στην αγορά και το κράτος (παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με ψυχικά προβλήματα ή φυσικές αναπηρίες), «το κοινωνικό» –δηλαδή εκείνα τα ατομικά χαρακτηριστικά που αποτελούν στοιχεία αποκλεισμού και στιγματισμού (ομοφυλόφιλοι, μειονότητες κ.λπ.)– και του «τόπου διαμονής» – δηλαδή απομακρυσμένες κοινότητες, γκέτο κ.λπ. Βλ. Billis D., Glennerster H., «Human Services and the Voluntary Sector: Towards a Theory of Comparative Advantage», *Journal of Social Policy*, vol. 27, no 1, 1998, σελ. 87-88. Για τις δυνατότητες του τρίτου τομέα ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό βλ. και Ζάννης Π., (β) «Ο Ρόλος των Ανθρωπιστικών Οργανώσεων του Τρίτου Τομέα στην καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού», στο: Δ.

Παπαδοπούλου (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Για τους Ανθρώπους που Παραμερίζουμε*, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2002, σελ. 73-84.

41. Kramer, *όπ. παρ.*, 1992, σελ. 36.

42. Salamon L., Hems L., et al., «The Nonprofit Sector. For What and for Whom?», *Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no 37, The John Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore, 2000.

43. Jenks C., «Who Gives What?», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 322.

44. Markham W., Johnson M., et al., «Nonprofit Decision Making and Resource Allocation: The Importance of Membership Preferences, Community Needs and Interorganizational Ties», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 2, 1999, σελ. 155, βλ. και Mount J., «Why donors give», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1996, σελ. 331-337.

45. Salamon L., «Social Services», στο C. Clotfelter (ed.), *Who Benefits From the Nonprofit Sector?*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1992, σελ. 149-150.

46. Έχοντας ως βάση την επίσημη γραμμή σχετικής φτώχειας που είχε προσδιοριστεί για εκείνη την περίοδο.

47. Salamon, *όπ. παρ.*, 1992, σελ. 134-148.

48. βλ. Sosin M., «The Domain of Private Social Welfare: Comparisons Between the Public Sector and the Voluntary Sector», στο: G. Tobin (ed.), *Social Planning and Human Service Delivery in the Voluntary Sector*, Greenwood Press, Westport and London, 1985, σελ. 105-130

49. Salamon, *όπ. παρ.*, 1992.

50. Στις Η.Π.Α. η συμβολή τους κράτους στη χρηματοδότηση του τρίτου τομέα ανερχόταν στο 31% το 1995, βλ. Salamon L., Sokolowski S. W., et al., «Social Origins of Civil Society. An Overview», *Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no. 38, The John Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore, 2000.

51. Για παράδειγμα, στην αρχαία Ελλάδα η φιλοξενία και η φιλανθρωπία είχε κύριους αποδέκτες τους καλλιτέχνες και τους σοφούς βλ. Lowenberg F., «Financing Philanthropy. Institutions in Biblical and Talmudic Times», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 24, no 4, 1995, σελ. 38. Στην αρχαία Ρώμη αποκλείονταν οι ξένοι και οι δούλοι από τη δωρεάν διανομή των σπόρων σιταριού βλ. Lowenberg F., «On the Development of Philanthropic Institutions in Ancient Judaism: Provision for Poor Travelers», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 23, no 3, 1994, σελ. 196. Στην Αγγλία σε κάποιες περιόδους από το 1480-1660 ήταν παράνομη η ελεημοσύνη «αν δεν την άξιζε πραγματικά κάποιος». Smith J.D., «The Voluntary Tradition: Philanthropy and Self-Help in Britain 1500- 1945», στο: J.D. Smith, C. Rochester, et al. (eds), *An Introduction to the Voluntary Sector*, Routledge, London, 1995, σελ. 9-39.

52. Βλ. Lowenberg, *όπ. παρ.*, 1994, 1995· O' Neil M., «Philanthropic Dimensions of Mutual Benefit Organizations», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 23, no 1, 1994, σελ. 1-20· Block S., «A History of the Discipline», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1990, σελ. 97-111· Muukkonen M., *The Familiar Unknown*, Licentiate Thesis, University of Joensuu, 2000.
53. Salamon L., «Partners in Public Service: The Scope and Theory of Government-Nonprofit Relations», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 99-117· James, 1987· Clotfelter C., «The Distributional Consequences of Nonprofit Activities», στο: C. Clotfelter (ed.), *Who Benefits From the Nonprofit Sector?*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1992, σελ. 1-23· Mount, *όπ. παρ.*, 1996· Jenks, *όπ. παρ.*, 1987.
54. Βλ. Marx J.D., «Corporate Philanthropy: What is the Strategy?», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 2, 1999, σελ. 185-198· Useem M., «Corporate Philanthropy», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 340-359.
55. Πρόκειται για τις τρεις κατηγορίες της φιλανθρωπικής δραστηριότητας δια μέσου του τρίτου τομέα: Ανιδιοτελής φιλανθρωπία, φιλανθρωπία ως κοινωνική επιταγή και ανταποδοτική φιλανθρωπία που επιμερίζεται σε: α) έμμεσα ανταποδοτική, β) άμεσα ανταποδοτική (βλ. Ζάννης, *όπ. παρ.*, 2002a, σελ. 58-59).
56. Marmor T., Schlesinger M., et al., «Nonprofit Organizations and Health Care», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, σελ. 221-239.
57. Sosin, *όπ. παρ.*, 1985, Bauer, *όπ. παρ.*, 1990, James, *όπ. παρ.*, 1992, Clotfelter, *όπ. παρ.*, 1992, Salamon, *όπ. παρ.*, 1992.
58. Bauer, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 272.
59. Hansman, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 77, Ott, *όπ. παρ.*, 2001, σελ. 90-91.
60. Τα φορολογικά κίνητρα ποικίλουν από χώρα σε χώρα.
61. Hansman, *όπ. παρ.*, 1987, Ben Ner and Van Hoomisen, *όπ. παρ.*, 1993, σελ. 46.
62. James, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 155.
63. Ben Ner and Van Hoomisen, *όπ. παρ.*, 1993, σελ. 46.
64. Gui B., «The Economic Rationale for the Third Sector», στο: A. Ben Ner, B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan University Press, Michigan, 1993, σελ. 74
65. Weisbrod, *όπ. παρ.*, 1988, σελ. 118-122, Hansman, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 79, Krashinsky, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 116.
66. Όπως και στην ελληνική νομοθεσία.
67. Weisbrod and Schlesinger, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 134, Hansman, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 80
68. Krashinsky, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 116.
69. Badelt C., «Institutional Choice and the Nonprofit Sector», στο: H.

Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Walter De Gruyter, Berlin and New York, 1990, σελ. 59.

70. Scott, *όπ. παρ.*, 1998, σελ. 42, James, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 22.

71. Weisbrod and Schlesinger, *όπ. παρ.*, 1986, σελ. 137.

72. Forbes D., «Measuring the Unmeasurable: Empirical Studies of Nonprofit Organization Effectiveness from 1977 to 1997», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 27, no 2, 1998, σελ. 184.

73. Herman R., Renz D., «Theses on Nonprofit Organizational Effectiveness», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 2, 1999, σελ. 109.

74. Weisbord, *όπ. παρ.*, 1988, σελ. 38.

75. Milofsky C., «The End of Nonprofit Management Education?», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 25, no 3, 1996, σελ. 277-282· Forbes, *όπ. παρ.*, 1998.

76. Ζάννης, *όπ. παρ.*, 2002a, σελ. 127.

77. Στις ΗΠΑ οι μη κερδοσκοπικές νοσοκομειακές μονάδες καλύπτουν το 1/3 του συνόλου. Τα άλλα δύο τρίτα κατανέμονται εξίσου στο κράτος και στον τομέας της αγοράς.

78. DiMaggio P., Anheier H., «The Sociology of Nonprofit Organizations and Sectors», *Annual Review of Sociology*, vol. 16, 1990, σελ. 137-159· Σιμον, *όπ. παρ.*, 1990.

79. Weisbrod B., «The Future of Nonprofit Sector: Its Entwining with private Enterprise and Government», στο: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Westview Press, Oxford, 1997, σελ. 405.

80. Marmor, et al., *όπ. παρ.*, 1987, Weisbrod, *όπ. παρ.*, 1997.

81. Marmor, et al, *όπ. παρ.*, 1987.

82. Ostrom E., Davis G., «Nonprofit Organizations as Alternatives and Complements in a Mixed Economy», στο: Hammack D., Young D. (eds), *Nonprofit Organizations in a Market Economy*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1993, σελ. 23-54· Weisbrod, *όπ. παρ.*, 1988.

83. James, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 25.

84. Levy D., «A Comparison of Private and Public Educational Organizations», στο: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale University Press, Yale, 1987, σελ. 258-276· DiMaggio and Anheier, *όπ. παρ.*, 1990· Ostrom and Davis, *όπ. παρ.*, 1993.

85. Βλ. ενδεικτικά: Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1985· Μυλωνάς Θ., Μάνεσης Ν., «Ο Κοινωνικός Αποκλεισμός Αρχίζει από το Σχολείο», *Διεθνές Συνέδριο: Κοινωνία των 2/3. Διαστάσεις του Σύγχρονου Κοινωνικού Προβλήματος*, 1996· Τζανή Μ., *Σχολική Επιτυχία. Ζήτημα Ταξικής Προέλευσης και Κουλτούρας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1988· Φακιολάς Ν., «Σχολική Αποτυχία και Κοινωνικός Αποκλεισμός», στο: Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός. Για τους Ανθρώπους που Παραμερίζουμε*, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2002, σελ. 111-120· Χρυσάκης Μ., «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Εκπαιδευτικές Ανισότητες», στο: Δ. Καραντίνος

κ.ά. (επιμ.), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια Θέματα και Προσδιορισμός Προτεραιοτήτων Πολιτικής*, τόμ. Α', ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1996· Bourdieu P., «The Forms of Capital», στο: J. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, New York, 1986, σελ. 241-258· Coleman, *όπ. παρ.*, 1988.

86. Kendall and Knapp, *όπ. παρ.*, 1990, σελ. 4, Forbes, *όπ. παρ.*, 1998, σελ. 185.

87. Βλ. ενδεικτικά: Στασινοπούλου Ο., *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική Εξέλιξη. Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1992· Σακελλαρόπουλος Θ., «Αναζητώντας το Νέο Κοινωνικό Κράτος», στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1999, σελ. 23-67.

88. Η συνεργασία μπορεί να περιλαμβάνει διάφορες μορφές: από τη συμπληρωματικότητα κράτους και τρίτου τομέα σε διάφορα πεδία, έως την αντικατάσταση ορισμένων κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών από μη κερδοσκοπικές οργανώσεις.

Η σχέση μεταξύ πολυδραστηριότητας και μοντέλου τουριστικής ανάπτυξης σε ένα νησί του Αιγαίου: παράγοντες της τοπικής απασχόλησης και ολοκληρωμένη ανάπτυξη

Φώτης Χ. Χατζηθεοδωρίδης*

Περίληψη

Στο πλαίσιο έρευνας που αφορούσε «στην Πολυδραστηριότητα και στην παραγωγή ειδικών ποιοτικών προϊόντων για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη των νησιών» και η οποία πραγματοποιήθηκε στη νήσο Λήμνο μεταξύ των ετών 1996 και 1998, μελετήθηκαν οι παράγοντες που διαμορφώνουν και επηρεάζουν τη διάρθρωση της απασχόλησης σε συνδυασμό με το μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης. Από τους παράγοντες που ανέδειξε η έρευνα προκύπτει ότι η σχέση μεταξύ της απασχόλησης των κατοίκων και ειδικότερα της πολυδραστηριότητας, με την εξειδικευμένη μορφή ποιοτικού τουρισμού που αναπτύχθηκε στο συγκεκριμένο νησί, επιφέρει κυρίως θετικά οικονομικά και περιβαλλοντικά αποτελέσματα.

Εισαγωγή

Το ανθρώπινο δυναμικό, αποτελεί τον κύριο και αναντικατάστατο συντελεστή στη διαδικασία ανάπτυξης. Οι αποφάσεις του ανθρώπινου δυναμικού, διαμορφώνουν τόσο τις οικονομικές δραστηριότητες μιας περιοχής όσο και την απασχόληση, λαμβάνο-

* Διδάκτωρ Επιστήμης του Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

ντας υπόψη την ύπαρξη φυσικών πόρων, το θεσμικό πλαίσιο του κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος και την τεχνολογία που χαρακτηρίζει την παραγωγή (Coccosis 1987, 1992). Οι επιλογές και οι αποφάσεις αυτές ως συνισταμένη διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό και το είδος της ανάπτυξης ενός τόπου.

Στην περίπτωση των νησιών, το ανθρώπινο δυναμικό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως δείκτης ανάπτυξης καθώς οι διακυμάνσεις των νησιωτικών οικονομιών συνήθως συνοδεύονται από μεγάλες δημογραφικές αλλαγές (McElroy and Albuquerque 1990). Σήμερα, για ένα σημαντικό αριθμό νησιών, η τουριστική ανάπτυξη παρουσιάζεται ως η μοναδική λύση για τη στήριξη της απασχόλησης και του εισοδήματος των κατοίκων. Η εντατική εκμετάλλευση ή και η εγκατάλειψη ορισμένων φυσικών πόρων, ως επακόλουθο της τουριστικής ανάπτυξης των νησιών, συνοδεύεται συνήθως από υποβάθμιση του περιβάλλοντος και μείωση της ανταγωνιστικότητας του τουριστικού προϊόντος (Ο.Ε.Κ.Δ. 1980).

Στα περισσότερα ελληνικά νησιά κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μείωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα, ο οποίος μέχρι τη δεκαετία του '80 ήταν κυρίαρχος, με παράλληλη εγκατάλειψη της αγροτικής γης. Η μείωση αυτή σχετίζεται με σημαντική αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα, ενώ το φαινόμενο της αγροτικής πολυδραστηριότητας που στρέφεται στον τουρισμό είναι ιδιαίτερα έντονο στους χώρους αυτούς. Κύρια αιτία για την ανάπτυξη της πολυδραστηριότητας είναι η ανάγκη των αγροτών για την απόκτηση συμπληρωματικού εισοδήματος (Fuller 1983), το οποίο παράλληλα, τους διασφαλίζει από αστάθμητους παράγοντες που πολλές φορές επηρεάζουν τη γεωργική παραγωγή και το γεωργικό εισόδημα (φυσικές καταστροφές). Στην Ελλάδα, το φαινόμενο της αγροτικής πολυδραστηριότητας σύμφωνα με το Δαμιανάκο (1986) αποτελεί μία διάχυτη, αυξανόμενη διαρθρωτική συνιστώσα της ελληνικής γεωργίας και λειτουργεί ως υποκατάστατο της αγροτικής εξόδου, η οποία τα τελευταία χρόνια παρουσιάζει ύφεση. Παράλληλα, είναι ένας τρόπος αναπαραγωγής της μικρής και μεσαιάς γεωργικής εκμετάλλευσης, της επιβίωσης ορισμένων ορεινών και νησιωτικών μικροκοινωνιών και της προστασίας του περιβάλλοντος.

Η ανάπτυξη της αγροτικής πολυδραστηριότητας που στρέφεται στον τουρισμό οφείλεται κυρίως στην αύξηση της απασχόλησης σε συναφείς κλάδους που σχετίζονται με τον τουρισμό, στα υψηλότερα εισοδήματα και στις καλύτερες συνθήκες εργασίας που αυτός παρέχει (Τσάρτας 1991). Στις παραπάνω αιτίες θα πρέπει

να προστεθεί το υψηλότερο κοινωνικό γόητρο των τουριστικών επαγγελματιών, η προσπάθεια μίμησης των κοινωνικών προτύπων που προβάλλουν οι τουρίστες και τέλος οι πολιτικές, οι οποίες τουλάχιστον για την Ελλάδα από τη δεκαετία του '70 έως και σήμερα, ενισχύουν τους αγρότες στην κατασκευή δωματίων με συνέπεια τη ραγδαία ανάπτυξη των καταλυμάτων στον αγροτικό χώρο.

Η έκρηξη του τουρισμού των τελευταίων δεκαετιών έγινε συνώνυμη με τη μαζικότητα από πλευράς αριθμού και οργάνωσης των τουριστών και στηρίχθηκε στο πρότυπο του ηλιοτροπικού τουρισμού, δηλαδή στην προβολή και κατανάλωση τριών κυρίως πόρων: του ήλιου, της θάλασσας και των ακτών. Τα νησιά συνδυάζουν και παρέχουν τους πόρους αυτούς στην τουριστική βιομηχανία, γεγονός που τα καθιστά κύριους τουριστικούς προορισμούς. Η ανάπτυξη του τουρισμού επέφερε σημαντικά οφέλη ως προς την απασχόληση και το εισόδημα στις νησιωτικές οικονομίες αλλά και σε πολλές περιπτώσεις, δημιούργησε περιβαλλοντικές πιέσεις και προβλήματα (Κοκκώσης 1995).

Πρόσφατα, με τη λογική ενός νέου καταναλωτικού προτύπου και της διαφοροποίησης της παραγωγής αναπτύσσονται διάφορες εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Μορφές εναλλακτικού τουρισμού είναι ο χειμερινός, ο ορειβατικός, ο πολιτιστικός, ο αγροτικός, ο περιβαλλοντικός, ο θρησκευτικός, ο συνεδριακός, ο ναυαθλητικός, ο ιαματικός, ο θαλάσσιος, ο περιπατητικός και ο κοινωνικός τουρισμός. Το νέο τουριστικό προϊόν βασίζεται σε μία γενικότερη αλλαγή συμπεριφορών και δεν ακολουθεί συγκεκριμένη μορφή τουρισμού αλλά ποικιλία μορφών, ενώ περικλύει το ποιοτικό στοιχείο εκφρασμένο συνήθως με υψηλές τιμές στα τουριστικά καταλύματα και στις διάφορες δραστηριότητες, γεγονός που αποτρέπει τη μαζικότητα (Sylvander 1993). Η ανάπτυξη διαφορετικών ειδών τουρισμού σε ένα χώρο έχει ως αποτέλεσμα την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, διάφορες εναλλακτικές λύσεις στην απασχόληση και έμμεσα την υποβοήθηση του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα, καθώς διασφαλίζονται οι δυνατότητες ήπιας εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών.

Τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των νησιών, η υψηλή τους εξάρτηση από την απασχόληση στο γεωργικό τομέα και από την ανάπτυξη του τουρισμού, προσδιορίζουν την ανάγκη για ολοκληρωμένη ανάπτυξή τους. Η δομή της απασχόλησης και το είδος της τουριστικής ανάπτυξης αποτελούν κύριες συνιστώσες για να διερευνηθεί η ολοκληρωμένη διάσταση της ανάπτυξης με όρους οικονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής ισορροπίας (Bazin 1993).

Περιοχή έρευνας

Ως περιοχή έρευνας επιλέχθηκε το νησί της Λήμνου, το οποίο βρίσκεται στο κέντρο του Βορείου Αιγαίου και είναι το 8ο σε μέγεθος νησί της Ελλάδας. Στη δεκαετία 1981-91 ο πληθυσμός του νησιού αυξήθηκε κατά 12% (από 15.721 σε 17.645 κατοίκους, δηλαδή μέση ετήσια αύξηση 1,22%). Οι κύριοι κλάδοι απασχόλησης στη Λήμνο είναι οι υπηρεσίες, η γεωργία και η κτηνοτροφία και στη δεκαετία 1981-91 παρατηρήθηκε σημαντική μεταβολή της απασχόλησης κατά παραγωγικό τομέα, συγκεκριμένα μειώθηκε ο πρωτογενής κατά 38,8% και αυξήθηκε ο τριτογενής τομέας κατά 47,3%. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα δεν παρατηρήθηκε σημαντική μεταβολή στο σύνολο των καλλιεργούμενων εκτάσεων και στην εκτατική διάρθρωση των καλλιεργειών, ενώ σημειώθηκε αύξηση της έκτασης σε εννέα οικισμούς του νησιού σε βάρος των βοσκοτόπων.

Η δημογραφική ανάκαμψη κατά τη δεκαετία 1981-91 που σημειώθηκε, οι αλλαγές στις χρήσεις γης, η αύξηση των κατοικιών αλλά και η τριτογενοποίηση της τοπικής οικονομίας από πλευράς απασχόλησης είχαν σε μεγάλο βαθμό ως κοινό παρονομαστή τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης της Λήμνου που εμφάνισαν τουριστική ανάπτυξη στο χρονικό αυτό διάστημα (Χατζηθεοδωρίδης 1998).

Το τουριστικό προϊόν της Λήμνου χαρακτηρίζεται από μικρό αριθμό καταλυμάτων και κλινών (1.124 δωμάτια και 2.364 κλινες), από τις υψηλές κατηγορίες των υπαρχόντων τουριστικών καταλυμάτων και από την προβολή της νήσου ως χώρου για ήρεμες διακοπές. Τα μεγάλα και πολυτελή τουριστικά καταλύματα (3 επιχειρήσεις) αντιπροσωπεύουν το 65% του συνολικού αριθμού των κλινών στη νήσο Λήμνο, ενώ την «ποιοτική» τους διάσταση υιοθετούν και τα καταλύματα μικρότερης κλιμακας (15 ξενοδοχεία και 43 επιχειρήσεις ενοικιαζομένων) καθώς στην πλειοψηφία είναι νεόδομητα και Α' κατηγορίας. Οι τιμές τόσο στα πολυτελή καταλύματα όσο και στα καταλύματα χαμηλότερων κατηγοριών της Λήμνου είναι υψηλές σε σύγκριση με ξενοδοχεία παρόμοιων κατηγοριών άλλων νησιών της Μεσογείου με παράδοση τουριστικής δραστηριότητας. Η σταθερότητα του αριθμού αφίξεων των αλλοδαπών τουριστών και η προτίμησή τους στα πολυτελή καταλύματα κατά τη δεκαετία 1984-94 δείχνει την ανελαστικότητα της ζήτησης για το συγκεκριμένο προϊόν. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις εθνικότητες των αλλοδαπών τουριστών, κυρίως Αυ-

στριακοί, Ελβετοί και Γερμανοί, οι οποίες είναι γνωστό ότι εκδηλώνουν προτίμηση σε ποιοτικό τουρισμό, συνδέεται με προσέλκυση οργανωμένων τουριστών υψηλών εισοδημάτων. Οι ημεδαποί τουρίστες, των οποίων ο αριθμός των αφίξεων παρουσίασε στην ίδια δεκαετία σημαντική αύξηση, επισκέφθηκαν τη Λήμνο κυρίως ως μεμονωμένοι τουρίστες και διέμεναν σε καταλύματα χαμηλότερων κατηγοριών (Χατζηθεοδωρίδης 1998).

Παρά την αυξητική πορεία της τουριστικής δραστηριότητας στη Λήμνο, αυτή παραμένει σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με τους υπάρχοντες τουριστικούς πόλους του Αιγαίοπελαγίτικου χώρου. Η όλη δραστηριότητα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως βιοτεχνική.

Πηγές στοιχείων και μέθοδοι

Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκαν πηγές πρωτογενών και δευτερογενών δεδομένων. Ο κύριος όγκος των πρωτογενών στοιχείων συγκεντρώθηκε με τη χρήση ερωτηματολογίου το οποίο απευθύνθηκε στο επιλεγμένο δείγμα του πληθυσμού, ενώ ειδικό ερωτηματολόγιο απευθύνθηκε στα 14 από τα 18 ξενοδοχεία της περιοχής έρευνας. Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε από τον ερευνητή με τη μορφή των προσωπικών συνεντεύξεων κατά τη διάρκεια του έτους 1996. Το ερωτηματολόγιο των οικονομικά ενεργών κατοίκων περιλάμβανε ερωτήσεις που αφορούσαν: στα ατομικά και οικογενειακά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου, σε στοιχεία για την απασχόλησή του, το εισόδημα και στις στάσεις, αντιλήψεις που αναφέρονται στο φυσικό, οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον του.

Ως τεχνική δειγματοληψίας επιλέχθηκε η «ενστρωματωμένη τυχαία δειγματοληψία της άριστης κατανομής κατά Neyman». Με βάση αυτή καθορίστηκε το μέγεθος του δείγματος το οποίο υπολογίστηκε στις 405 οικογένειες. Η επιλογή του δείγματος έγινε σε δύο στάδια, το πρώτο στάδιο αφορούσε στην επιλογή των οικογενειών, με τη χρησιμοποίηση πίνακα τυχαίων αριθμών και το δεύτερο στάδιο αφορούσε στην επιλογή των μελών τα οποία καλούνταν να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο. Η δεύτερη αυτή επιλογή έγινε με τις προϋποθέσεις ότι τα ερωτώμενα μέλη ανήκουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και αντιπροσωπεύουν στο δείγμα όλο τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.

Οι σημαντικότερες μεθόδοι ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκαν ήταν:

A. Παραγοντική Ανάλυση πρώτου βαθμού

Η παραγοντική ανάλυση βασίζεται στην παραδοχή ότι υπάρχουν παράγοντες, οι οποίοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να εξηγήσουν σύνθετα φαινόμενα. Η μέθοδος υποκαθιστά πλήθος αλληλεξαρτώμενων μεταβλητών με ομάδα παραγόντων, υποθετικών ενοτήτων, οι οποίες συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο, όπως, οι στατιστικά σημαντικές μεταβλητές που περιέχονται σε αυτούς. Ο κάθε παράγοντας έχει τη δική του ταυτότητα και περιλαμβάνει ομάδα μεταβλητών που συσχετίζονται μεταξύ τους. Οι παράγοντες είναι «χαρακτηριστικά διανύσματα» της μορφής $n \times 1$, είναι ορθογώνιοι, και ασυσχέτιστοι μεταξύ τους.

Η τεχνική της παραγοντικής ανάλυσης στηρίζεται στην αλληλοσυσχέτιση των μεταβλητών. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιείται η μήτρα των συντελεστών συσχέτισης και κατόπιν μίας σειράς υπολογισμών λαμβάνεται η παραγοντική μήτρα. Η παραγοντική μήτρα έχει τον ίδιο αριθμό γραμμών με αυτό των μεταβλητών, αλλά στήλες τόσες όσοι είναι οι παράγοντες. Οι συντελεστές συσχέτισης των μεταβλητών με τους αντίστοιχους παράγοντες καλούνται «φορτία», έτσι ώστε οι μεταβλητές με τις μεγαλύτερες τιμές φορτίων να ταυτοποιούν τον παράγοντα στον οποίο ανήκουν. Κριτήρια για τη σημαντικότητα των παραγοντικών φορτίων υπάρχουν πολλά. Ο Guilford (1975) χαρακτηρίζει ένα φορτίο «αξιόλογο» με τιμή μεγαλύτερη του $\pm 0,25-0,30$.

Το πρότυπο της παραγοντικής ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες με ορθογωνική περιστροφή μέγιστης διακύμανσης εφαρμόστηκε στα δεδομένα της έρευνας. Το πρότυπο αυτό είναι μαθηματικό και αναφέρεται στον ορθογώνιο μετασχηματισμό των αξόνων συντεταγμένων, όπου κάθε μία από τις αρχικές n μεταβλητές z_j περιγράφεται γραμμικά σε σχέση προς P ($p = n$) ασυσχέτιστα στοιχεία, σύμφωνα με τη σχέση:

$$z_j = a_{j1}P_1 + a_{j2}P_2 + \dots + a_{jn}P_n \quad (j = 1, 2, \dots, n)$$

όπου a_{ji} = τιμή φορτίου της μεταβλητής j στο στοιχείο i

Για μια συγκεκριμένη μεταβλητή z_j , η διακύμανση των τιμών της, που αθροιστικά ισούται με τη μονάδα, μπορεί να εκφραστεί με την αθροιστική συμμετοχή των στοιχείων, ως εξής:

$$1 = a^2_{J1} + a^2_{J2} + a^2_{J3} + \dots + a^2_{Jn}$$

δηλαδή, τα τετράγωνα των φορτίων υποδηλώνουν το ποσοστό της διακύμανσης της μεταβλητής που εξηγείται από κάθε στοιχείο.

Η τιμή του αθροίσματος των τετραγώνων των φορτίων για κάθε στοιχείο καλείται «χαρακτηριστική ρίζα» και συμβολίζεται με λ_j . Κάθε κύριο στοιχείο P_j μπορεί να εκφραστεί μαθηματικά ως γραμμικός συνδυασμός των μεταβλητών z_j , σύμφωνα με τη σχέση:

$$P_i = \sum_{J=1}^n \frac{a_{Ji}}{\lambda_i} \times z_J$$

και η ποσοστιαία συμμετοχή του στην ολική διακύμανση δίνεται από τη σχέση:

$$P_i = \frac{\sum_{J=1}^n a^2_{Ji}}{n} \times 100$$

Οι τιμές των χαρακτηριστικών ριζών, που εμφανίζονται κατά φθίνουσα σειρά μεγέθους, βοηθούν στην πράξη να αποκλειστούν τα στοιχεία εκείνα που δε συμμετέχουν σημαντικά στην εξήγηση της ολικής διακύμανσης και να διατηρηθούν εκείνα που εξηγούν αθροιστικά το υψηλότερο ποσοστό αυτής. Η μήτρα των σημαντικών στοιχείων καλείται «ανηγμένη μήτρα στοιχείων», στην οποία το άθροισμα των τετραγώνων των φορτίων για κάθε μεταβλητή υπολείπεται της μονάδας και το άθροισμα των χαρακτηριστικών ριζών υπολείπεται της τιμής ή του αριθμού των μεταβλητών.

Η ποσοστιαία συμμετοχή κάθε σημαντικού στοιχείου P_j στην κοινή διακύμανσή τους δίνεται από τη σχέση:

$$P_j = \frac{\sum_{J=1}^n a^2_{Ji}}{\sum_{J=1}^n h^2_J} \times 100$$

$\sum_{J=1}^n h^2_{Ji} =$ άθροισμα τετραγώνων των φορτίων της ανηγμένης

των στοιχείων

Το πρότυπο της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες συνήθως αποτελεί το πρώτο στάδιο για την εξαγωγή του αριθμού των σημαντικών κύριων συνιστωσών. Στην περίπτωση μας εφαρμόστηκε στις μήτρες των κύριων συνιστωσών, η τεχνική της περιστροφής μέγιστης διακύμανσης, η οποία αποτελεί και τη συνηθέστερη μέθοδο περιστροφής.

B. Παραγοντική ανάλυση δευτέρου βαθμού

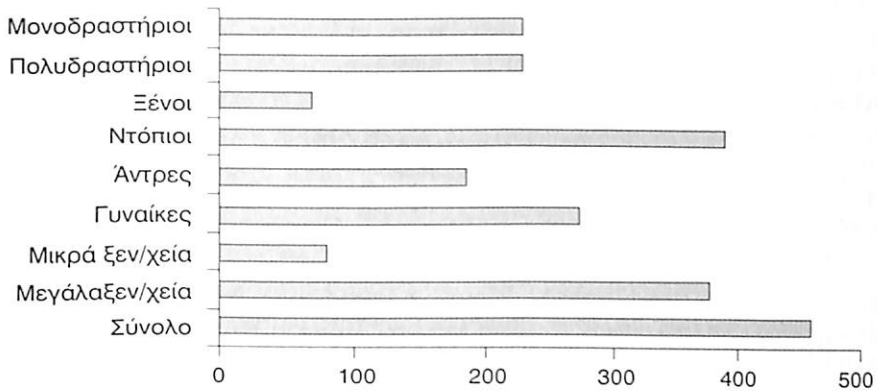
Στην εργασία μας πραγματοποιήθηκε και παραγοντική ανάλυση δευτέρου βαθμού. Ενώ εφαρμόστηκε περιστροφή μέγιστης διακύμανσης στον πρώτο βαθμό, οι τιμές των νέων μεταβλητών (κύριων παραγόντων) που χρησιμοποιήθηκαν ήταν παραγοντικοί βαθμοί που προέκυψαν από πλάγια περιστροφή, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν μη ορθογωνικοί και κατά συνέπεια συσχετισμένοι κατά το δυνατόν παράγοντες. Η ταυτοποίηση που προέκυψε από την ορθογώνια περιστροφή όσο και από την πλάγια περιστροφή των κύριων συνιστωσών στις παραγοντικές αναλύσεις πρώτου βαθμού, ήταν κοινή καθώς και οι δύο ανέδειξαν από την επίτευξη απλής δομής τις ίδιες μεταβλητές σε κάθε παράγοντα.

Ως μέθοδο εκτίμησης των συντελεστών των παραγοντικών βαθμών χρησιμοποιήθηκε αυτή της παλινδρόμησης. Οι παραγοντικοί βαθμοί που προκύπτουν έχουν διακύμανση ίση με το τετράγωνο του συντελεστή πολλαπλής παλινδρόμησης μεταξύ των εκτιμώμενων παραγοντικών βαθμών και των πραγματικών τιμών των παραγόντων (Σιάρδος 1996). Επίσης, οι παραγοντικοί βαθμοί που προκύπτουν από την παλινδρόμηση, μπορούν να συσχετίζονται ακόμμη και όταν οι παράγοντες φαίνεται ότι είναι ορθογωνικοί και κατά συνέπεια ασυσχέτιστοι.

Αποτελέσματα

Από το ειδικό ερωτηματολόγιο για τα Ξενοδοχεία προέκυψε ότι στα 14 από τα 18 Ξενοδοχεία της περιοχής έρευνας, απασχολούνται 459 εργαζόμενοι. Από αυτούς 378, (ποσοστό 82,4%) απασχολούνται στα 3 πολυτελή Ξενοδοχεία, οι 273, (ποσοστό 59,47%) είναι γυναίκες, οι 390, (ποσοστό 84,9%) είναι μόνιμοι κάτοικοι του νησιού και οι 230, (ποσοστό 50,1%) είναι πολυδραστήριοι (γράφημα 1).

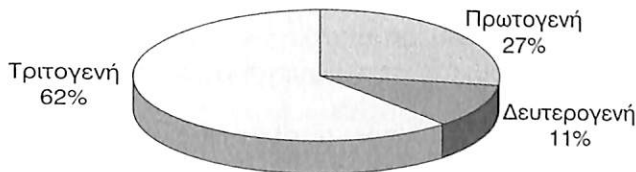
1. Απασχόληση στα ξενοδοχεία

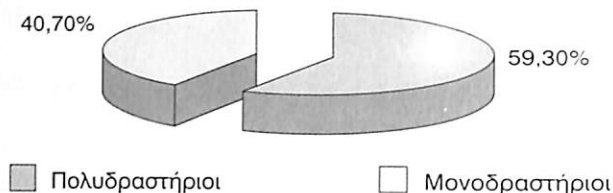
Από τους 230 πολυδραστήριους ξενοδοχοϋπαλλήλους, οι 212, ποσοστό 92% απασχολείται στα 3 μεγάλα και πολυτελή ξενοδοχεία του νησιού και οι υπόλοιποι 18, στα 11 ξενοδοχεία μικρότερης κλίμακας. Από τους 208 πολυδραστήριους ξενοδοχοϋπαλλήλους (ποσοστό 90%), έχουν δεύτερη απασχόληση στον πρωτογενή τομέα, ενώ το υπόλοιπο 10% ασκεί «άλλη» εργασία στον τριτογενή τομέα.

Από τα στοιχεία της έρευνας ως προς τους οικονομικά ενεργούς κατοίκους της Λήμνου βρέθηκε ότι ποσοστό 27,2% του δείγματος απασχολείται κύρια στον πρωτογενή τομέα, το 10,9% στον δευτερογενή και ποσοστό 61,9% στον τριτογενή τομέα (γράφημα 2). Από τους 405 οικονομικά ενεργούς κατοίκους οι 240, (ποσοστό 59,3%), απασχολούνται σε περισσότερες από μία εργασίες και οι 165, (ποσοστό 40,7%), απασχολούνται αποκλειστικά σε μία εργασία (γράφημα 3). Από τους 240 πολυδραστήριους του δείγματος οι 156, (ποσοστό 64%), απασχολούνται συμπληρωματικά με εργασίες του πρωτογενή και του τριτογενή τομέα (γράφημα 4).

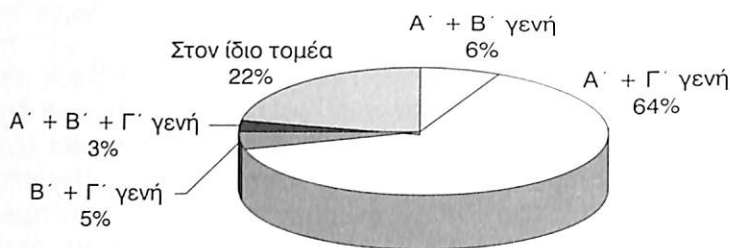
2. Κύρια απασχόληση των οικονομικά ενεργών κατοίκων ανά τομέα

3. Ποσοστό πολυδραστήριων-μονοδραστήριων οικονομικά ενεργών κατοίκων

4. Πολυδραστηριότητα μεταξύ των παραγωγικών τομέων

Τα άτομα ή οι κοινωνικές ομάδες που διαμορφώνουν την εικόνα αυτή, επηρεάζονται κυρίως από οικονομικά και κοινωνικά κίνητρα, καθώς επίσης και από τις αντιλήψεις και τις στάσεις τους απέναντι στο περιβάλλον και στις μεταβολές που μπορεί να επιφέρει ο τουρισμός.

Η εσωτερική δομή των αιτιών και των στάσεων αυτών, διερευνήθηκε αρχικά με την εφαρμογή παραγοντικής ανάλυσης πρώτου βαθμού, με περιστροφή μέγιστης διακύμανσης, σε 17 μεταβλητές που αφορούσαν ατομικά χαρακτηριστικά, αντιλήψεις και στάσεις 405 οικονομικά ενεργών μελών οικογενειών της Λήμνου. Η αναγνώριση και ταυτοποίηση των 5 παραγόντων, η οποία βασίστηκε στην επιλογή εκείνων των μεταβλητών που εμφανίζουν υψηλά φορτία, καθορίζεται από το συνδυασμό ατομικών χαρακτηριστικών και χαρακτηριστικών της απασχόλησης καθώς και αντιλήψεων, στάσεων που αναφέρονται στον τουρισμό, στην τοπική αγορά και στο περιβάλλον (πίνακας 1).

Με βάση τους συντελεστές συσχέτισης των μεταβλητών με τον παράγοντα «Πολυδραστήριοι» (P1₁) διαπιστώνεται ότι οι πο-

λυδραστήριοι, κυρίως άνδρες, οδηγούνται σε δεύτερη απασχόληση, καθώς το εισόδημα από την κύρια απασχόληση, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν αρκεί για να καλυφθούν οι όποιες οικονομικές τους κυρίως ανάγκες. Η πολυδραστηριότητα αυτή που αναπτύσσουν, χαρακτηρίζεται από συμπληρωματικότητα εργασιών που ανήκουν στον πρωτογενή και στον τριτογενή τομέα, ενώ το συνολικό εισόδημα που κερδίζουν από αυτές, τελικά τους ικανοποιεί. Επίσης, οι πολυδραστήριοι δείχνουν να εκτιμούν εξίσου το φυσικό και αγροτικό τοπίο της Λήμνου, τόσο από πλευράς αισθητικής όσο και ως αξίες που συνδέονται με οικονομικά οφέλη. Τη στάση τους αυτή αιτιολογεί η άμεση σχέση τους με το αγροτικό περιβάλλον εξαιτίας των ασχολιών τους στον πρωτογενή τομέα, αλλά ενδεχομένως και εξαιτίας της απασχόλησής τους στον τριτογενή τομέα, η οποία τους επιτρέπει να αντιληφθούν, ότι το φυσικό περιβάλλον του νησιού αποτελεί μία από τις κύριες εισροές στην τουριστική βιομηχανία.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του παράγοντα «Κύρια ή αποκλειστική απασχόληση στον τριτογενή τομέα» (P2,) διαπιστώνεται ότι οι αποκλειστικά ή κύρια απασχολούμενοι σε εργασίες του τριτογενή τομέα, είναι κυρίως γυναίκες οι οποίες κατοικούν σε περιοχές στις οποίες είναι ανεπτυγμένος ο τουρισμός, έχουν σχετικά υψηλή μόρφωση και δε συνδέονται με κύρια απασχόληση στον αγροτικό τομέα.

Στη Λήμνο, ο μεγαλύτερος όγκος διευκολύνσεων και υπηρεσιών είναι συγκεντρωμένος στο μοναδικό ημιαστικό κέντρο, τη Μύρινα, γεγονός που επέδρασε ουσιαστικά έτσι ώστε να αναπτυχθεί στην ευρύτερη αυτή περιοχή, σχεδόν το σύνολο των τουριστικών δραστηριοτήτων. Οι γυναίκες φαίνεται να επωφεληθήκαν από τις ευκαιρίες για απασχόληση στις υπηρεσίες και το εμπόριο που δημιουργήθηκαν αρχικά στην περιοχή αυτή, αλλά και στη συνέχεια από την ανάπτυξη του τουρισμού.

Το σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο των αποκλειστικά εργαζόμενων γυναικών στον τριτογενή τομέα και το είδος της απασχόλησης (υπηρεσίες) διαμορφώνει στο πλαίσιο μίας μικρής κοινωνίας, όπως αυτή της Μύρινας, μία κοινωνική εικόνα που προφανώς δεν καθιστά επιθυμητή τη δραστηριοποίησή τους στον αγροτικό τομέα. Επίσης, την αποκλειστική απασχόληση των εργαζόμενων γυναικών στον τριτογενή τομέα ενισχύει ο συνδυασμός του τακτικού ωραρίου εργασίας τόσο στις υπηρεσίες όσο και στο εμπόριο, με την ανάγκη καθημερινής ενασχόλησής τους με τις συνήθειες οικιακές εργασίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
 Ταυτοποίηση των παραγόντων με βάση τη μήτρα κύριων συστατικών
 μετά από περιστροφή μέγιστης διακύμανσης

P1 ₁	P2 ₁	P3 ₁	P4 ₁	P5 ₁
Αποκλειστικά Πολυδραστήριοι στον Γ'γενή τομέα	Τοπική αγορά απασχολούμενοι υπηρεσιών	Εργαζόμενα μέλη συναθών &	των οικογενειών	Μορφή τουρισμού
Μεταβ. Φορτίο MUAC 0.91 ROM 0.83 INPU 0.81 MU13 0.73 ENVI 0.57 SEX -0.26	Μεταβ. Φορτίο ME3 0.86 ME1 -0.86 AREA 0.68 EDUC 0.57 SEX 0.32	Μεταβ. ² Φορτίο SERV 0.83 TRAD 0.80 PRIC 0.68	Μεταβ. Φορτίο FPOS 0.81 AGE -0.77 SEX 0.53 EDUC 0.38	Μεταβ. Φορτίο COTO 0.87 TOUR 0.87

* Η ονοματολογία των μεταβλητών παρουσιάζεται στον πίνακα του Παραρτήματος.

Από τον τρίτο παράγοντα «Τοπική αγορά αγαθών και υπηρεσιών» (P3₁) διαπιστώνεται ότι οι οικονομικά ενεργοί κάτοικοι της Λήμνου, οι οποίοι είναι ικανοποιημένοι από το επίπεδο τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών στην τοπική αγορά, είναι επίσης ικανοποιημένοι από την ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών των ελεύθερων επαγγελματιών και από την εξυπηρέτηση και συμπεριφορά των εμπόρων. Σε ειδικότερη διερεύνηση του παράγοντα με βάση την απασχόληση στους κλάδους και όχι στους οικονομικούς τομείς, διαπιστώθηκε ότι οι οικονομικά ενεργοί κάτοικοι που διαμορφώνουν την εικόνα αυτή, ανήκουν κυρίως στον κλάδο των εμπόρων και των ελεύθερων επαγγελματιών. Κατόπιν τούτου διαφαίνεται ότι η συγκεκριμένη ομάδα δεν προτίθεται να κάνει αλλαγές τόσο στην πολιτική τιμών και πωλήσεων που ακολουθεί, όσο και στην αναβάθμιση της ποιότητας των υπηρεσιών που προσφέρει.

Η εικόνα της τοπικής αγοράς που παρουσιάζεται γενικότερα, από τις απαντήσεις του συνολικού δείγματος, είναι διαφορετική. Υπάρχει θετική άποψη για την εξυπηρέτηση και συμπεριφορά των εμπόρων από ένα σημαντικό ποσοστό των κατοίκων του νησιού αλλά ένα εξίσου σημαντικό ποσοστό θεωρεί ότι οι παρεχόμενες υπηρεσίες από τους ελεύθερους επαγγελματίες είναι μέτριες, ενώ το επίπεδο των τιμών, κακό. Οι στενές ανθρώπινες σχέσεις στις μικρές κοινωνίες του νησιού και ο αργός ρυθμός τουριστικής ανάπτυξης της Λήμνου, είναι οι κύριοι λόγοι εξαιτίας των οποίων διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό, η φιλική συμπεριφορά και η καλή εξυπηρέτηση προς τους ντόπιους καταναλωτές αλλά και προς τους τουρίστες από τους εμπόρους και τους υπαλλήλους των καταστημάτων. Αντίθετα, οι ολιγοπωλιακές καταστάσεις που είχαν δημιουργηθεί στην τοπική αγορά τις προηγούμενες δεκαετίες και το υψηλό μεταφορικό κόστος των προϊόντων ήταν οι κύριες αιτίες για τη διαμόρφωση υψηλότερου επιπέδου τιμών σε σχέση με άλλες ηπειρωτικές και μη περιοχές. Η πληθυσμιακή αποψίλωση του νησιού κατά το παρελθόν και οι σημαντικές ελλείψεις σε ανθρώπινο δυναμικό, προφανώς είναι οι κύριες αιτίες για τις μέτριες προσφερόμενες υπηρεσίες από τους ελεύθερους επαγγελματίες και υπαλλήλους. Η κατάσταση αυτή κατά γενική ομολογία των κατοίκων, βελτιώνεται σταδιακά εξαιτίας της παλινόστησης μεταναστών από το εσωτερικό και το εξωτερικό.

Στον παράγοντα «οικονομικά ενεργά μέλη των οικογενειών» (P4₁) διαπιστώνουμε τη συμμετοχή μόνο ατομικών χαρακτηριστικών. Ειδικότερα μέσω της διερεύνησης των μεταβλητών προκύ-

ππει ότι τα οικονομικά ενεργά μέλη των οικογενειών (εκτός του πατέρα και της συζύγου του) είναι κυρίως γυναίκες, νεαρής ηλικίας και με σχετικά υψηλό επίπεδο μόρφωσης. Οι νέες γυναίκες προφανώς αξιοποίησαν τις δυνατότητες απασχόλησης σε θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν από την τριτογενοποίηση της τοπικής οικονομίας και την ανάπτυξη του τουρισμού.

Η διερεύνηση των μεταβλητών με τον παράγοντα «μορφή τουρισμού» (P5₁) οδηγεί στη διαπίστωση ότι τα οικονομικά ενεργά μέλη των οικογενειών της Λήμνου, τα οποία προτιμούν την ανάπτυξη μιας εξειδικευμένης μορφής τουρισμού για το νησί τους, αντιμετωπίζουν θετικά την καθιέρωση υψηλών τιμών στα τουριστικά καταλύματα.

Ο τουρισμός των πολυτελών καταλυμάτων που ήδη αναπτύχθηκε στη Λήμνο και η σχετικά περιορισμένη τουριστική κίνηση, οδηγεί τους κατοίκους του νησιού στην αντίληψη ότι θα πρέπει να αποφευχθεί ο μαζικός τουρισμός. Οι υψηλές τιμές των πολυτελών καταλυμάτων, υιοθετήθηκαν και από τα καταλύματα χαμηλότερων κατηγοριών τα οποία χαρακτηρίζονται και αυτά από το ποιοτικό στοιχείο. Οι υψηλές τιμές αποτελούν τα τελευταία χρόνια την τροχοπέδη για την ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού στη Λήμνο, ενώ παράλληλα διασφαλίζουν το κύριο ή συμπληρωματικό εισόδημα αυτών που απασχολούνται σε εργασίες που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τον τουρισμό. Είναι χαρακτηριστική η αντίθεση των κατοίκων στην προοπτική ανάπτυξης του μαζικού τουρισμού χαμηλών εισοδημάτων και η ευαισθησία απέναντι στις αρνητικές επιπτώσεις που μπορεί να δημιουργήσει και εντοπίζεται στις φράσεις πολλών κατοίκων «δεν θέλουμε σακίδια στο νησί μας» και «θέλουμε λίγους και καλούς».

Οι παράγοντες αυτοί, όπως γίνεται αντιληπτό, περιγράφουν κυρίως τη διάρθρωση της απασχόλησης στην τοπική οικονομία της Λήμνου και αναδεικνύουν τη σχέση της με το μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης. Με τη δευτεροβάθμια παραγοντική ανάλυση που εφαρμόστηκε στη συνέχεια, στοιχειοθετήθηκαν ακόμη περισσότερο οι δομές και οι σχέσεις αυτές. Συγκεκριμένα, στην ανάλυση αυτή χρησιμοποιήθηκαν ως μεταβλητές, οι 5 αρχικοί παράγοντες. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την εφαρμογή της μεθόδου σε δεύτερο βαθμό παρουσιάζονται στον πίνακα 2.

Με βάση τους συντελεστές συσχέτισης των μεταβλητών με τον παράγοντα «Μονοδραστήριοι» (P1.1), διαπιστώνουμε ότι οι αποκλειστικά απασχολούμενοι στον τριτογενή τομέα είναι κυρίως οι γυναίκες σύζυγοι και μέλη των οικογενειών. Όπως αναφέρθηκε

και παραπάνω η μόρφωσή τους είναι σχετικά υψηλή, είναι νεαρής ηλικίας και κατοικούν σε περιοχές όπου είναι ανεπτυγμένος ο τουρισμός. Στην κατανομή κατά φύλο και ομάδες ηλικιών του αγροτικού πληθυσμού της Λήμνου το 1991, παρουσιάζεται υπεροχή του αριθμού των ανδρών έναντι των γυναικών στις νεαρές ηλικίες (15-25 ετών), ενώ στην κατανομή του ημιαστικού πληθυσμού παρουσιάζεται μικρή διαφορά μεταξύ γυναικών και ανδρών νεαρής ηλικίας. Στην πραγματικότητα, οι νεαρές γυναίκες με σχετικά υψηλή μόρφωση που διέμεναν στον αγροτικό χώρο του νησιού αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν στο χώρο της Μύρινας όπου δημιουργήθηκαν ευκαιρίες για απασχόληση κυρίως στον τριτογενή τομέα.

Η διερεύνηση του παράγοντα «Πολυδραστήριοι και μορφή τουρισμού» (P2.1) οδηγεί σε μία σειρά σημαντικών διαπιστώσεων. Οι πολυδραστήριοι έχουν θετική στάση απέναντι στην ανάπτυξη μίας εξειδικευμένης μορφής τουρισμού και καθώς αυτή σχετίζεται με την καθιέρωση υψηλών τιμών στα τουριστικά καταλύματα της Λήμνου, προφανώς ταυτίζουν την εξειδικευμένη αυτή μορφή, με τον τουρισμό για επισκέπτες υψηλών εισοδημάτων.

Η μικρή σε διάρκεια τουριστική περίοδο για το νησί της Λήμνου, η περιορισμένη τουριστική κίνηση σε αυτό και ο σχετικά υψηλός αριθμός απασχολούμενων εποχιακά στις μεγάλες και πολυτελείς ξενοδοχειακές επιχειρήσεις, δίνουν τη δυνατότητα σε σημαντικό ποσοστό των κατοίκων του νησιού για συμπληρωματική απασχόλησή του μεταξύ αγροτικών εργασιών και εργασιών που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τον τουρισμό.

Την προτίμηση σε εξειδικευμένη μορφή τουρισμού δεν φαίνεται να συμμερίζονται οι έμποροι και ελεύθεροι επαγγελματίες της

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ταυτοποίηση παραγόντων (δευτεροβάθμιας παραγοντικής ανάλυσης) με βάση τη μήτρα κύριων συνιστωσών μετά από περιστροφή μέγιστης διακύμανσης

P 1.1		P 2.1	
Μονοδραστήριοι		Πολυδραστήριοι και μορφή τουρισμού	
Μεταβλητ. ²	Φορτίο	Μεταβλητ.	Φορτίο
P4 ₁	0.83	P5 ₁	0.71
P2 ₁	0.70	P3 ₁	-0.57
P1 ₁	-0.28	P1 ₁	0.39

Λήμνου οι οποίοι εκτιμούν θετικά την εικόνα της τοπικής αγοράς αγαθών και υπηρεσιών. Οι επαγγελματίες αυτοί κατά κύριο λόγο απασχολούνται αποκλειστικά με τις επιχειρήσεις τους (ανήκουν και αυτοί στους μονοδραστήριους) και επιθυμούν την ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού. Οι έμποροι ειδικότερα, ευελπιστούν ότι ο μαζικός τουρισμός θα αυξήσει σημαντικά τον κύκλο εργασιών τους μέσω επιπλέον πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων που αυτός θα επιφέρει και θα βελτιώσει το εισόδημά τους.

Συμπεράσματα

Η ανάπτυξη του τουρισμού στη Λήμνο δημιούργησε τις προϋποθέσεις για νέες δραστηριότητες στην αγροτική της κοινωνία. Η συνύπαρξη των νέων αυτών δραστηριοτήτων με τις προϋπάρχουσες προκάλεσε ανταγωνιστικές τάσεις που αφορούσαν κυρίως στο ανθρώπινο δυναμικό. Η γεωργική γη παρέμεινε η ίδια σε έκταση και στις τουριστικές περιοχές όπου υπήρξε αύξηση της έκτασης των οικισμών, αυτή πραγματοποιήθηκε κυρίως σε βάρος των βοσκοτόπων. Αντίθετα, το ποσοστό των απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα αυξήθηκε σημαντικά σε βάρος του πρωτογενή. Παρά τη μείωση των γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, το μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης της Λήμνου στήριξε τη μερική απασχόληση και την ανάπτυξη της πολυδραστηριότητας.

Ο παράγοντας «πολυδραστήριοι» αναδεικνύεται ως ο κυρίαρχος παράγοντας στη δομή της απασχόλησης στην τοπική οικονομία της Λήμνου, τόσο από τις παραγοντικές αναλύσεις που εφαρμόστηκαν όσο και από το μέγεθος του φαινομένου, όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα. Η πολυδραστηριότητα στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ανέρχεται στο 60%, ενώ στους ξενοδοχοϋπαλλήλους το φαινόμενο καταγράφεται σε ποσοστό 50%. Η πολυδραστηριότητα έχει ως αντικείμενο, κυρίως εργασίες στον πρωτογενή και στον τριτογενή τομέα και επομένως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αγροτική πολυδραστηριότητα που στρέφεται στον τουρισμό.

Τα τρία μεγάλα και πολυτελή ξενοδοχεία του νησιού, στηρίζουν την απασχόληση καθώς σε αυτά εργάζεται το 92% των ξενοδοχοϋπαλλήλων και ενισχύουν την δεύτερη απασχόληση καθώς το 90% από το σύνολο των πολυδραστήριων ξενοδοχοϋπαλλήλων,

εργάζεται σε αυτά. Οι πολυδραστήριοι ξενοδοχοῦπάλληλοι διατηρούν δεύτερη απασχόληση στη γεωργία.

Από τη δομή και τις σχέσεις των παραγόντων που διερευνήθηκαν καθώς και από τις συχνότητες των μεταβλητών που ταυτοποιούν τους παράγοντες, φαίνεται ότι η πολυδραστηριότητα και η μορφή τουριστικής ανάπτυξης που εδραιώθηκε στο νησί της Λήμνου, εξασφαλίζουν συνολικό εισόδημα που ικανοποιεί ένα σημαντικό ποσοστό των οικονομικά ενεργών κατοίκων. Οι πολυδραστήριοι, στηρίζουν το είδος του τουρισμού που έχει αναπτυχθεί και σχετίζεται τόσο με την ύπαρξη των μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων όσο και με τη διαμόρφωση υψηλών τιμών από τα καταλύματα. Το γεγονός αυτό δικαιολογείται κυρίως με τη δυνατότητα εποχιακής απασχόλησης και κατ' επέκταση με την ύπαρξη ελεύθερου χρόνου που τους επιτρέπει να απασχοληθούν με τις γεωργικές τους εργασίες. Επίσης, δηλώνουν την προτίμησή τους στον ποιοτικό τουρισμό που αποτρέπει τις μεγάλες συγκεντρώσεις τουριστών καθώς και την εκτίμησή τους στο φυσικό περιβάλλον και στο αγροτικό τοπίο του νησιού.

Τα πλέον εμφανή οικονομικά αποτελέσματα από τη σχέση αυτή αναφέρονται στην απασχόληση, στο εισόδημα των κατοίκων και στη συγκράτηση του τοπικού πληθυσμού και ειδικότερα των νέων, στο νησί τους. Τα περιβαλλοντικά αποτελέσματα σχετίζονται κυρίως με τη μη εγκατάλειψη και με τη συντήρηση της γεωργικής γης, καθώς και με την αποφυγή μεγάλης συκέντρωσης τουριστών.

Ο δεύτερος παράγοντας που αναφέρεται στους «μονοδραστήριους» περιλαμβάνει τις εργαζόμενες γυναίκες και τα μέλη των οικογενειών που διαθέτουν σχετικά υψηλή μόρφωση, έχουν νεαρή ηλικία, κατοικούν στο κέντρο του νησιού, τη Μύρινα και απασχολούνται κυρίως στον τριτογενή τομέα (δημόσιο, υπηρεσίες). Όπως είναι φυσικό, η συμπληρωματικότητα του εισοδήματος των γυναικών στο συνολικό οικογενειακό εισόδημα, η ανάγκη ελεύθερου χρόνου για τις νεαρές γυναίκες και γενικότερα τα κοινωνικά πρότυπα δεν επιτρέπουν τη δραστηριοποίησή τους σε δεύτερη εργασία. Την εικόνα των μονοδραστήριων συμπληρώνουν οι άνθρωποι της τοπικής αγοράς, έμποροι και επαγγελματίες, οι οποίοι εκφράζουν και την προτίμησή τους στο μαζικό τουρισμό, εκτιμώντας ότι τα οικονομικά οφέλη, στην περίπτωση αυτή, θα ήταν περισσότερα για τους ίδιους.

Από τη διάρθρωση της τουριστικής δραστηριότητας και της απασχόλησης στο νησί της Λήμνου διαπιστώνεται ότι υπάρχουν πε-

ριθώρια περαιτέρω ανάπτυξης της νήσου που σχετίζονται με τη δημιουργία τουριστικών καταλυμάτων (αγροτουριστικών για παράδειγμα) και ξενοδοχείων μικρότερης κλίμακας, με την προϋπόθεση της διατήρησης του ποιοτικού στοιχείου. Η προοπτική αυτή, θα πρέπει να συνδέεται με τη χωροθέτηση των όποιων νέων τουριστικών επιχειρήσεων σε περιοχές εκτός του ημιαστικού χώρου της Μύρινας. Παράλληλα, κρίνεται απαραίτητη η αναβάθμιση των προσφερόμενων υπηρεσιών, κυρίως μέσω της ανάπτυξης επιχειρηματικότητας στην τοπική αγορά από νέους επαγγελματίες και εμπόρους. Το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας εκτιμάται ότι θα παραμείνει σε υψηλά επίπεδα, καθώς στο νησί της Λήμνου εκτός του τουρισμού παράγονται ποιοτικά προϊόντα που συνδέονται με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και σήμανση «ονομασίας προέλευσης» (κρασί, τυροκομικά) και τα οποία συμβάλλουν στο εισόδημα των παραγωγών.

Ο συνδυασμός της ανάπτυξης πολυδραστηριότητας για την απόκτηση συμπληρωματικού εισοδήματος με την υιοθέτηση ποιοτικών μοντέλων στο επίπεδο του τουρισμού, διαμορφώνει στις νησιωτικές περιοχές που χαρακτηρίζονται από γεωγραφικές μειονεξίες και ιδιαιτερότητες, ένα αναπτυξιακό πλαίσιο που στις γενικές του γραμμές θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ολοκληρωμένο και συντηρούμενο. Αυτό το πλαίσιο αναφέρεται σε όλο το πλέγμα των λειτουργιών στις νησιωτικές και αγροτικές περιοχές, ενώ ως προσέγγιση είναι πολυδιάστατη, καθώς αναγνωρίζει τις αλληλεπιδράσεις και τις αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ παραγωγικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών δυνάμεων και παραγόντων (Χατζηθεοδωρίδης κ.ά. 2003).

Βιβλιογραφία

- Ambrosius Bazin, G, «Η Κοινωνικο-διαρθρωτική Πολιτική της Κοινότητας για τις Ορεινές και Προβληματικές Περιοχές», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τεύχ. 11, Αθήνα, 1993.
- Coccosis H., «Planning for Islands», *Ekistiks*, vol. 323-324, 1987, σελ. 84-87.
- Coccosis H., *Regional Science, Island Economies and Border Areas*, Paper presented at the IVth World Congress of International Regional Science Association, Palma De Majorca, 1992.
- Δαμιανάκος Σ., «Συμπερασματικές Παρατηρήσεις και Στοιχεία για μία Συγκριτική Ανάλυση: Μορφές Πολυδραστηριότητας στην Ελληνική

- Υπαιθρο», *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης με θέμα Πολυδραστηριότητα και Αγροτική Ανάπτυξη*, Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα, 1986, σελ. 86-87.
- Fuller A., «Part-Time Farming and the Farm Family: A note for Future Research», *Sociologia Ruralis*, vol. 23, no 1, 1983, σελ. 5-10.
- Guilford J.P., *Psychometric Methods*, Tata McGraw-Hill Publishing Company, Bombay, 1975.
- Κοκκώσης Χ., «Τουρισμός και Βιώσιμη Ανάπτυξη», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 55, Αθήνα, 1995, σελ. 21-27.
- McElroy J. and Albuquerque K., «Managing Small-Island Sustainability: Toward a Systems Design», στο: Beller, D'Ayala, Hein, *Sustainable Development and Environmental Management of Small Islands*, Parthenon Press, Paris, 1990.
- Organisation for Economic Co-Operation and Development, *Impact of Tourism on the Environment*, OECD, Paris, 1980.
- Sylvander B., «Special Products of Quality: An Opportunity for Rural Areas», *LEADER Magazine, Quarterly Journal of the Community Project LEADER*, no 3, 1993, σελ. 8-15.
- Σιάρδος Γ., *Παραγοντική Ανάλυση*, Α.Π.Θ, Τμήμα Γεωπονίας, Τομέας Αγροτικής Οικονομίας, Εργαστήριο Αγροτικής Κοινωνιολογίας, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Τσάρτας Π., *Έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1991.
- Χατζηθεοδωρίδης Φ.Χ., *Πολυδραστηριότητα και Ειδικά Ποιοτικά Προϊόντα στο πλαίσιο Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης των Νησιών: Η Περίπτωση της Ν. Λήμνου*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 1998.
- Χατζηθεοδωρίδης Φ.Χ., Σ. Καζάκη και Πογιαρίδης Η., «Η Εφαρμογή των Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων Ανάπτυξης του Αγροτικού Χώρου στα Ελληνικά Νησιά», *Αειχώρος*, τεύχ. 2, 2003, σελ. 160-180.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Π.1

Πίνακας ονοματολογίας μεταβλητών παραγοντικής ανάλυσης

α/α	Μεταβλητές	
1.	AREA	Περιοχή κατοικίας
2.	FPOS	Θέση στην οικογένεια
3.	SEX	Φύλο
4.	AGE	Ηλικία
5.	EDUC	Μορφωτικό επίπεδο
6.	MUAC	Πολυδραστήριος
7.	MU13	Πολυδραστήριος σε εργασίες του πρωτογενή και τριτογενή τομέα
8.	ME1	Κύρια απασχόληση στον πρωτογενή τομέα
9.	ME3	Κύρια απασχόληση στον τριτογενή τομέα
10.	ROM	Απίες που ωθούν στη δεύτερη απασχόληση
11.	INPU	Ικανοποίηση από το συνολικό εισόδημα
12.	TRAD	Εκτίμηση της συμπεριφοράς και εξυπηρέτησης των εμπόρων
13.	SERV	Εκτίμηση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών
14.	PRIC	Εκτίμηση του επιπέδου τιμών στο εμπόριο και στις υπηρεσίες
15.	TOUR	Προτίμηση στη μορφή του τουρισμού
16.	COTO	Άποψη για το υψηλό κόστος διαμονής στα τουριστικά καταλύματα
17.	ENVI	Εκτίμηση του φυσικού και αγροτικού τοπίου

Ο κοινωνικός διάλογος σε τοπική κλίμακα: το παράδειγμα της Ημαθίας

Θεόδωρος Κουτρούκης*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η εμπειρία των τοπικών εταιρικών σχέσεων των κοινωνικών φορέων στο νομό Ημαθίας, καθώς έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος στην υιοθέτηση μορφωμάτων κοινωνικού διαλόγου σε αυτό το επίπεδο, προφανώς εξαιτίας της επίδρασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε γύρω από τη λειτουργία των τοπικών θεσμών κοινωνικού διαλόγου ανέδειξε ορισμένα πολυσήμαντα χαρακτηριστικά. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε ορισμένες τοπικές οργανώσεις και αναφέρεται στην ανάμειξη των κοινωνικών εταίρων σε διαδικασίες αποτελεσματικού διαλόγου για τη διευθέτηση προβλημάτων αμοιβαίου ενδιαφέροντος. Τα συμπεράσματα της έρευνας δείχνουν ότι υπήρξαν ορισμένες «καλές πρακτικές» στο εγχείρημα της Ημαθίας, που θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις τοπικές προκλήσεις και προοπτικές.

1. Εισαγωγή

Η αναγκαιότητα εγκαθίδρυσης και ενεργοποίησης διαδικασιών κοινωνικής εταιρικότητας/κοινωνικού διαλόγου (ΚΕ/ΚΔ) έχει αναγνωριστεί διεθνώς ως απαραίτητη προϋπόθεση για την πληρέστερη επιτυχία της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Έχει απο-

* Οικονομολόγος, Ph.D., Διδάσκων στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και στο ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης. e-mail: thkoutr@panteion.gr

δειχτεί ότι, αν ένας φορέας χάραξης ή/ και άσκησης πολιτικής επιθυμεί να κερδίσει την υποστήριξη των ενδιαφερόμενων μερών οφείλει να πείσει τα μέρη όχι μόνο πως η πολιτική αυτή χαράσσεται με γνώμονα και το δικό τους συμφέρον, αλλά επίσης πως είναι έτοιμος να συνυπολογίσει τη γνώμη των εκπροσώπων των κοινωνικών εταίρων κατά τη διαμόρφωσή της. Μολονότι οι φορείς λήψης και εφαρμογής αποφάσεων δεν μπορούν να αποδεχτούν πλήρως τις απόψεις όλων των επαγγελματικών ομάδων, γιατί τα συγκρουόμενα συμφέροντα των τελευταίων οδηγούν συχνά σε αντίθετες θέσεις, είναι εφικτή η ανάπτυξη ενός μηχανισμού δημιουργίας συναίνεσης, διαμέσου του οποίου σφυρηλατείται μία έννοια του κοινωνικού συμφέροντος ως σύνθεση ανταγωνιστικών αξιώσεων των κοινωνικών ομάδων (Κουτρούκης, 1998).

Έχει, άλλωστε, υποστηριχθεί πως οι διαδικασίες κοινωνικής εταιρικότητας δημιουργούν ένα δημόσιο χώρο της κοινωνίας των πολιτών στο πλαίσιο της ελεύθερης οικονομίας ανάμεσα στην αγορά και το κράτος. Σε αυτό το χώρο οι «ενεργοί πολίτες» μπορούν να διαμορφώσουν κοινωνικές δομές με συγκεκριμένα μέτρα, τα οποία αποτελούν ένα συμβιβασμό μεταξύ συγκρουόμενων μερών (Zoll, 1998).

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η μελέτη μιας περίπτωσης κοινωνικής εταιρικότητας σε τοπική κλίμακα στην Ελλάδα, και ιδίως σε μια περιοχή που διαθέτει σημαντική προς αξιολόγηση εμπειρία. Ειδικότερα, μετά από μια σύντομη επισκόπηση της αντίστοιχης βιβλιογραφίας και την παράθεση της μεθοδολογίας, επιχειρείται η αποτύπωση και ο κριτικός σχολιασμός των αποτελεσμάτων μιας σχετικής έρευνας που υλοποιήθηκε πρόσφατα στο νομό Ημαθίας.

Επιχειρώντας την αποσαφήνιση των δύο εννοιών θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι την *Κοινωνική Εταιρικότητα* (social partnership) «αποτελούν άνθρωποι και οργανισμοί σε ένα συνδυασμό δημόσιων, επιχειρηματικών και κοινωνικών χώρων που δεσμεύονται σε εθελοντικές, αμοιβαία επωφελείς και καινοτόμες σχέσεις για να προωθήσουν κοινούς κοινωνικούς σκοπούς διαμέσου του συντονισμού των πόρων και των δυνατοτήτων τους» (The Copenhagen Centre, 1999). Από την άλλη πλευρά, διαφορετικό εννοιολογικά είναι ο αντίστοιχος όρος που έχει επικρατήσει στη χώρα μας (ορισμός της ελληνικής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (ΟΚΕ) που θεωρεί ότι *Κοινωνικός Διάλογος* (social dialogue) «είναι η προσπάθεια επικοινωνίας και συνεννόησης κοινωνικών ομάδων διαφορετικών συμφερόντων, για την επίλυση προβλημάτων που τους αφορούν ή για την αναζήτηση, ανάδειξη ή και κατάκτηση

κοινών στόχων ή απλώς για ανταλλαγή απόψεων μεταξύ τους» (ΟΚΕ, 1999α).

Είναι φανερό ότι ο δεύτερος ορισμός που επικράτησε στην Ελλάδα δεν υπογραμμίζει την έννοια της δέσμευσης και είναι σε μεγάλο βαθμό ενδεικτικός για τον τρόπο με τον οποίον αντιλαμβάνονται τις διαδικασίες κοινωνικού διαλόγου οι εγχώριοι φορείς εκπροσώπησης συμφερόντων (stakeholders).

Το ζήτημα του κοινωνικού διαλόγου έχει προκαλέσει αξιοσημείωτο προβληματισμό σε σχέση με το πνεύμα και την πρακτική του. Οι θιασώτες του θεωρούν ότι ο κοινωνικός διάλογος αποτελεί πρόσφορο και αποτελεσματικό μέσο για την επίτευξη κοινά αποδεκτών λύσεων σε προβλήματα αιχμής, διαμέσου της αναζήτησης του ανώτατου εφικτού επιπέδου συμφωνιών. Αντίθετα, οι επικριτές του εστιάζουν την επιχειρηματολογία τους στην ύπαρξη αντιτιθέμενων κοινωνικών συμφερόντων και τονίζουν πως ο κοινωνικός διάλογος στοχεύει στην ενσωμάτωση της λογικής της εργασίας σε εκείνη του κεφαλαίου, δαιωνίζοντας με αυτόν τον τρόπο την κοινωνική αδικία με τη συγκατάθεση των εργαζομένων. Τέλος, μια τρίτη ενδιάμεση άποψη υποστηρίζει πως η ανταγωνιστική σχέση συμφερόντων κεφαλαίου και εργασίας δεν αποκλείει τη συνολογόηση προσωρινών κοινωνικών συμφωνιών αμοιβαίου οφέλους (Κουζής & Ρομπόλης, 2000, Galinos, 2003).

Η φιλοσοφία της κοινωνικής εταιρικότητας, που μπορεί να εντοπιστεί στην κοινωνική θεωρία του καθολικισμού, το μεταρρυθμιστικό φιλελευθερισμό και τα ρεφορμιστικά ρεύματα στους κόλπους των εργατικών συνδικάτων και των σοσιαλιστικών/εργατικών κομμάτων στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, συνηγορούν στην αναγνώριση των εργατικών δικαιωμάτων και την προώθηση των συνεργατικών εργασιακών σχέσεων με τη συμμετοχή των αντιπροσώπων των εργαζομένων. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η σύγκρουση εργασίας και κεφαλαίου θεωρείται ως ένα παίγνιο θετικού αποτελέσματος (positive-sum game), στο οποίο και τα δύο μέρη αγωνίζονται για να ωφεληθούν από τις συνεργατικές λύσεις, ενώ μπορεί να ζημιωθούν από ενδεχόμενη αντισυνεργατική τους συμπεριφορά (Mosley, Keller & Speckesser, 1998:1).

Σύμφωνα με διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της κοινωνικής εταιρικότητας, η τριμερής συνεργασία των λειτουργών των εργασιακών σχέσεων: α) παρέχει στους κοινωνικούς εταίρους πραγματική επιρροή στη διαμόρφωση και την εφαρμογή των πολιτικών απασχόλησης, πέρα

από τη δυνατότητα επηρεασμού που διαθέτουν διαμέσου άλλων μορφών πολιτικής συμμετοχής (πολιτικά κόμματα, λόμπυς) β) αυξάνει τη δημόσια υποστήριξη των ενεργητικών μέτρων τόνωσης της απασχόλησης και αντιπροσωπεύει τη μακροχρόνια και επίσημη δέσμευση των ισχυρότερων κοινωνικών πρωταγωνιστών, γ) παρακινεί και άλλους φορείς να συντονίσουν τις δραστηριότητές τους με τις αντίστοιχες επιλογές μέτρων πολιτικής διαμέσου της ένταξης των αντιπροσώπων των κοινωνικών εταίρων στη διαχείριση πολιτικών, δ) μπορεί να οδηγήσει σε δυσκίνητες διαδικασίες λήψης αποφάσεων και στη χειρότερη περίπτωση σε πολιτικοποίηση εξαιτίας του αριθμού και της ποικιλίας των φορέων που συμμετέχουν στις διαδικασίες κοινωνικής εταιρικότητας και ε) είναι πιθανό οι φορείς οργανωμένων συμφερόντων να μην αντικατοπτρίζουν επαρκώς το δημόσιο συμφέρον ή ακόμη και το σύνολο των μελών τους λόγω της αποκέντρωσης της υπευθυνότητας για διοικητικές λειτουργίες σε μη κρατικούς φορείς (Mosley, et al., 1998:5).

Ο κοινωνικός διάλογος συναντάται στις ευρωπαϊκές κυρίως χώρες με μια ποικιλομορφία. Έτσι, μπορεί να αναφέρεται στην πληροφόρηση των κοινωνικών εταίρων, τη διαβούλευση και την έκφραση γνώμης από τους τελευταίους, τις διμερείς, τριμερείς ή πολυμερείς διαπραγματεύσεις, τη συνομολόγηση συμφωνιών ή τη συναπόφαση (Galinos, 2003). Επιπλέον, ο κοινωνικός διάλογος μπορεί να πραγματοποιηθεί στα επίπεδα της επιχείρησης, του νομού, της περιφέρειας, του κλάδου παραγωγής, το διεπαγγελματικό, το ευρωπαϊκό και το διεθνές (Σπυρόπουλος, 1998).

Ειδικά στη χώρα μας, παρά τη σχετικά επιτυχή λειτουργία της ΟΚΕ τα τελευταία χρόνια, οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για την αποτελεσματική λειτουργία του κοινωνικού διαλόγου ελάχιστα εκπληρώθηκαν μέχρι και το πρόσφατο παρελθόν, με συνέπεια τη σχετική αδράνεια των περισσότερων θεσμών κοινωνικού διαλόγου (Ρομπόλης & Κολλιός, 1998).

Ο κοινωνικός διάλογος έχει κριθεί ιδιαίτερα αποτελεσματικός και στο τοπικό επίπεδο και υπάρχουν ήδη πολυάριθμες εμπειρίες καλών πρακτικών στην Ευρώπη και διεθνώς (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1999, Degryse, 2000, ILO, 2001). Άλλωστε, έχει ήδη επισημανθεί ότι οι τοπικές κοινωνικές εταιρικές σχέσεις μπορούν να διατηρούν την προσωπική ανάμειξη και δέσμευση και με τον τρόπο αυτό να αποφεύγουν το πρόβλημα της αδυναμίας δέσμευσης, που εμφανίζεται συνήθως σε εταιρικές πρωτοβουλίες ευρείας/υπερτοπικής κλίμακας (The Copenhagen Centre, 1999).

Εξάλλου, έχει υποστηριχθεί ότι η ισχύς και η αποτελεσματικότητα μιας τοπικής εταιρικής σχέσης των κοινωνικών πρωταγωνιστών ενισχύεται από τις κοινές τοπικές τους καταβολές και την αμοιβαία εμπιστοσύνη που συνήθως υφίσταται, ενώ –ανάμεσά τους– δε σπανίζει και ένα άδηλο αίσθημα δυσπιστίας προς τις συστάσεις που προέρχονται από τις εργατικές και εργοδοτικές οργανώσεις κορυφής (Tilly, 2003).

Και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει υπογραμμίσει ότι οι διαδικασίες κοινωνικού διαλόγου στο τοπικό επίπεδο μπορούν να προωθήσουν καινοτομικές λύσεις στην ανάπτυξη της απασχόλησης, την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και εργασίας (Commission of the European Communities, 2002). Άλλωστε, ο αντικειμενικός σκοπός των τοπικών συμβατικών σχημάτων είναι να συμφιλιώσουν την ανταγωνιστικότητα των επιχειρησιακών και τοπικών συστημάτων με πολιτικές «φιλικές προς την απασχόληση», δηλ. με το σύγχρονο στόχο του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου για την προώθηση της ευελιξίας, της ανταγωνιστικότητας και της προστασίας της εργασίας (Biagi, 2002:19).

Φαίνεται, επιπλέον, πως είναι ευρέως αποδεκτή η διαπίστωση ότι μερικά προβλήματα, όπως η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, η καταπολέμηση της ανεργίας και γενικά η ρύθμιση της αγοράς εργασίας, μπορούν να αντιμετωπιστούν πιο αποτελεσματικά σε τοπικό παρά σε εθνικό επίπεδο (ILO, 2001:47).

Σε μια σχετική μελέτη, μάλιστα, του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ΔΓΕ) σημειώνεται πως οι τοπικές κοινωνικές εταιρικές σχέσεις που στοχεύουν στην άμεση ανάμειξη των διάφορων πρωταγωνιστών του δημόσιου βίου (τοπικές αρχές, επιμελητήρια, τράπεζες, ερευνητικά ινστιτούτα, πανεπιστήμια, επαγγελματικές ενώσεις, οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας) επιχειρούν, λειτουργικά, να προσαρμόσουν τις μακροοικονομικές πολιτικές στο τοπικό επίπεδο και, δομικά, να εμπλέξουν τους κοινωνικούς εταίρους στη διοίκηση της τοπικής αγοράς εργασίας με περιορισμό της γραφειοκρατίας. Άλλωστε, το σχετικό πραγματολογικό υλικό δείχνει ότι τα μέτρα πολιτικής στο τοπικό/αποκεντρωμένο επίπεδο, που αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης και συμφωνίας, είναι η καταλληλότερη μέθοδος για να ρυθμιστεί η ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση εργασίας. Ωστόσο, ο τοπικός ΚΔ είναι μια διαδικασία μακροχρόνια με ενδιαφέρουσες προοπτικές αλλά και με αρκετές δυσκολίες για τους κοινωνικούς εταίρους (ILO, 2001:48).

Πολλοί εμπειρογνώμονες και ερευνητές προσπάθησαν να εξειδικεύσουν τα οφέλη από τις διαδικασίες τοπικής κοινωνικής εταιρικότητας. Έτσι, οι Kjaer και Tennyson (2001) υποστήριξαν ότι τα οφέλη για τους εταίρους εντοπίζονται στην πρόσβαση σε διαφορετικούς ανθρώπους και σε νέου τύπου γνώση, την κατανόηση τρόπων για να εργάζονται διαφορετικά, την ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων, τον εξοβελισμό στερεοτύπων, την κατανομή των κινδύνων και την απόκτηση τεχνογνωσίας στη διαχείριση συγκρούσεων. Στην ίδια μελέτη του ΔΓΕ σημειώνεται ότι η βασική προστιθέμενη αξία του τοπικού κοινωνικού διαλόγου είναι η δημιουργία και διάχυση ενός εργασιακού κλίματος εμπιστοσύνης και συμμετοχής σε όλους τους εμπλεκόμενους φορείς (ILO, 2001:48).

Άλλοι εμπειρογνώμονες του κοινωνικού διαλόγου διακρίνουν τα οφέλη από τη διεξαγωγή του στα οφέλη για τους συμμετέχοντες, και σε εκείνα για την τοπική κοινωνία (Nelson & Zadek,2000). Τα δυνητικά αυτά οφέλη απεικονίζονται στον πίνακα 1.

Επιπλέον, τα οφέλη για την κοινότητα εντοπίζονται στην ανάπτυξη καινοτομιών, τη δημιουργία μεταβιβάσιμων μοντέλων καλής πρακτικής, την έμπνευση των άλλων για να επιχειρήσουν μια εταιρική προσέγγιση, την αποφυγή της σπατάλης δημόσιων πόρων,

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Δυνητικά οφέλη από τον κοινωνικό διάλογο

Για τους συμμετέχοντες	Για την τοπική κοινωνία
<p>Ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου</p> <p>Βελτιωμένη λειτουργική αποδοτικότητα</p> <p>Οργανωτική καινοτομία</p> <p>Αυξημένη πρόσβαση σε πόρους</p> <p>Βέλτιστη πρόσβαση σε πληροφόρηση</p> <p>Πιο αποτελεσματικά προϊόντα και υπηρεσίες</p> <p>Αυξημένη φήμη και αξιοπιστία</p> <p>Δημιουργία μιας σταθερής κοινωνίας</p>	<p>Τοπική οικονομική ανάπτυξη</p> <p>Δημιουργία θέσεων εργασίας</p> <p>Ανάπλαση των κοινωνικών υποδομών</p> <p>Βελτιωμένη ποσότητα/ ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και καλύτερη πρόσβαση σε αυτές τις υπηρεσίες</p> <p>Βελτίωση στις υπηρεσίες και τη στάθμη της υγείας και της εκπαίδευσης</p> <p>Μείωση της εγκληματικότητας και της βίας</p> <p>Ολική βελτίωση στην ποιότητα ζωής</p> <p>Ενίσχυση της αντίληψης και της ικανότητας των πολιτών για ατομική και συλλογική τους εμπλοκή στο διάλογο και τη διαπραγμάτευση</p>

Πηγή: Nelson & Zadek (2000).

τη βελτίωση της συνολικής εικόνας της τοπικής κοινωνίας, τη διάχυση μιας ανθρωποκεντρικής προσέγγισης, τη συμβολή στην ανάπτυξη μιας ευρύτερης κουλτούρας εταιρικότητας κ.λπ. (Kjaer & Tennyson, 2001).

Ακόμη, οι Mosley, et al., (1998) έχουν υπογραμμίσει ότι η ύπαρξη μιας κουλτούρας ΚΕ/ΚΔ στο πολιτικό σύστημα και το σύστημα εργασιακών σχέσεων βαρύνει στο εγχείρημα της τοπικής κοινωνικής εταιρικότητας περισσότερο από τη μορφή και το σχήμα συμμετοχής των εταίρων, ενώ κρίσιμοι παράμετροι της επιτυχίας είναι η ευρύτητα (μαζικότητα) και αντιπροσωπευτικότητα των εργατικών συνδικάτων και των εργοδοτικών οργανώσεων.

Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια στην Ελλάδα για τη θέσπιση διαδικασιών κοινωνικού διαλόγου σε τοπικό επίπεδο εκφράστηκε με το νόμο 1836/1989 που προέβλεψε τη σύσταση σε κάθε νομαρχία της χώρας μιας Νομαρχιακής Επιτροπής Επαγγελματικής Κατάρτισης και Απασχόλησης (ΝΕΕΚΑ) με τη συμμετοχή των τοπικών κοινωνικών εταίρων. Κύριο καθήκον της ΝΕΕΚΑ θα ήταν η μελέτη και η γνωμοδότηση για θέματα εξωσχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού και επαγγελματικής κατάρτισης και απασχόλησης. Όμως, ο θεσμός αυτός γρήγορα έπεσε σε αδράνεια, στις περισσότερες νομαρχίες της χώρας.

Μια σημαντική θεσμική ώθηση στο διάλογο σε τοπικό-νομαρχιακό επίπεδο δόθηκε με το νόμο 2218/1994 (άρθρο 4) που θέσπισε τη δημιουργία σε κάθε νομαρχιακή αυτοδιοίκηση ενός γνωμοδοτικού οργάνου που ονομάστηκε Νομαρχιακή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΝΟΚΕ). Η Επιτροπή αυτή αποτελείται από εκπροσώπους των κοινωνικών εταίρων του νομού και έργο της είναι α) να γνωμοδοτεί στο νομαρχιακό συμβούλιο για το μεσοχρόνιο και το ετήσιο νομαρχιακό αναπτυξιακό πρόγραμμα β) να εξετάζει τα προβλήματα και τις αναπτυξιακές δυνατότητες του νομού και να διατυπώνει γνώμη για την επίλυση των προβλημάτων και την αξιοποίηση των δυνατοτήτων αυτών γ) να μελετά θέματα για την ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης και να διατυπώνει γνώμη για τη λήψη κατάλληλων μέτρων και δ) να διατυπώνει γνώμη στα θέματα που παραπέμπονται σε αυτήν από το νομαρχιακό συμβούλιο.

Με το προεδρικό διάταγμα 57/1995 καθορίστηκαν ορισμένες οργανωτικές λεπτομέρειες για τη σύσταση και τη λειτουργία των ΝΟΚΕ. Ωστόσο, τα θεσμικά αυτά μορφώματα έχουν να επιδείξουν μια αναιμική ή ανύπαρκτη λειτουργία και για μία μικρή σχετικά περίοδο, με συνέπεια να θεωρείται πρόωρη κάθε απόπειρα συνολικής αξιολόγησής τους (ΟΚΕ, 1999β).

Μια άλλη μορφή κοινωνικού διαλόγου που προωθήθηκε τα τελευταία χρόνια στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι τα Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης (ΤΣΑ), που εντάσσονται στο πνεύμα των διακηρύξεων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Φλωρεντίας. Πρόκειται ουσιαστικά για εθελοντικά σχήματα συνεργασίας τοπικών αρχών, κοινωνικών και παραγωγικών φορέων, με κύρια γνωρίσματα την τοπική πρωτοβουλία, τη σύμπραξη, την καινοτομία και την κοινωνική ένταξη. Οι θεσμοί αυτοί στοχεύουν στην προώθηση της απασχόλησης σε βιώσιμες και ανταγωνιστικές παραγωγικές δραστηριότητες, αλλά και στη διαμόρφωση των κατάλληλων δυνατών συνθηκών για επιχειρηματικές δράσεις που θεωρούνται ότι αυξάνουν την απασχόληση (Σταμπουλής & Ζαρωτιάδης, 2002). Τα πρώτα ΤΣΑ στην Ελλάδα δημιουργήθηκαν –με τη στήριξη του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας– στις δυτικές περιοχές Αθήνας-Πειραιά, τη ζώνη Κοζάνης-Φλώρινας, την Αχαΐα, τη Μαγνησία, τη Βοιωτία, την Ημαθία και τη Δράμα.

Ο νόμος 2639/1998 προσδιόρισε το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο εδράστηκε η δημιουργία επτά ΤΣΑ πιλοτικής εφαρμογής, τα οποία αποτέλεσαν και αντικείμενο εμπριθούς κριτικής (Τραυλός-Τζανετάτος, 1999). Έτσι, σε μία σχετική μελέτη υπογραμμίζεται ότι

«ο ΚΔ σε τοπικό επίπεδο συχνά περιχαράκωνεται σε γενικά αιτήματα για την περιφερειακή ανάπτυξη, και την εισροή κονδυλίων, ενώ είναι έκδηλος ο εθισμός των τοπικών φορέων σε διαδικασίες συνεργασίας και διαλόγου, όπου καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει το κίνητρο της χρηματοδότησης από διάφορα κοινοτικά και εθνικά προγράμματα, αλλοιώνοντας στην πράξη τις αυθεντικές κινήσεις συνεργασίας που βασίζονται στην εμπλοκή και την ανάδειξη της ευρύτερης συμμετοχής των πολιτών και ενός απελευθερωμένου από οικονομικές σκοπιμότητες διαλόγου (Κουτρούκης & Κρέτσος, 2004).

Επίσης και η ελληνική Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή σε ένα πρόσφατο εγχείρημα αξιολόγησης του κοινωνικού διαλόγου στην Ελλάδα σημείωσε ότι «ο τοπικός κοινωνικός διάλογος δεν έχει προχωρήσει και ότι τα τοπικά σύμφωνα απασχόλησης (...) δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα» (ΟΚΕ, 2002:35)

Με βάση όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω και ιδίως τις θεωρητικές προσεγγίσεις των Nelson & Zadek (2000), Mosley, et al., (1998) και Kjær & Tennysen (2001), που αναπτύχθηκαν πιο πάνω, θα επιχειρηθεί ο έλεγχος της ισχύος των ακόλουθων υποθέσεων της έρευνας στην περίπτωση της Ημαθίας:

- A. η υιοθέτηση μιας προσέγγισης των προβλημάτων της οικονομίας και της αγοράς εργασίας στο τοπικό επίπεδο διαμέσου διαδικασιών ΚΕ/ΚΔ χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αποτελεσματικότητας.
- B. οι αδυναμίες που εμφανίζονται στις εθνικές διαδικασίες ΚΕ/ΚΔ δεν αντανakλώνται στο τοπικό επίπεδο.

2. Μέθοδος

Η έρευνα αυτή εντάσσεται στο εργοσχέδιο «PRO-DIALOGUE – Ενίσχυση και Προώθηση του Κοινωνικού Διαλόγου στον Αγροτικό Τομέα, συμπεριλαμβανομένης της γεωργικής βιομηχανίας, διαμέσου της ανάπτυξης καινοτομικών δραστηριοτήτων». Στόχος της έρευνας ήταν η ανάλυση των υφιστάμενων μορφών κοινωνικού διαλόγου, με έμφαση στον αγροτικό τομέα. Η επιλογή της Ημαθίας για τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου, οφείλεται στην ιδιαίτερη φυσιογνωμία της, ως περιοχής που πλήττεται από οξυμένα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα και διαθέτει δύο μηχανισμούς κοινωνικής εταιρικότητας.

Η επιλογή της ποιοτικής ερευνητικής προσέγγισης θεωρήθηκε αναγκαία, γιατί συνδυάζει διερευνητικά και ερμηνευτικά χαρακτηριστικά και θεωρείται ιδανική για τις περιπτώσεις, στις οποίες επιχειρείται η ανάδειξη θεωρίας από τα δεδομένα ενός προβλήματος. Σύμφωνα με την Κυριαζή (2000:46), οι ποιοτικές μέθοδοι θεωρούνται οι καταλληλότερες, όταν η έρευνα επιδιώκει την εννοιολογική αποσαφήνιση και τη συγκεκριμενοποίηση της θεωρίας εντός ενός γενικού και ρευστού αναλυτικού υπόβαθρου.

Έχει, άλλωστε, υποστηριχθεί πως η ποιοτική έρευνα λειτουργεί με επαγωγικό τρόπο και οδηγεί στην κατασκευή ερμηνευτικών πλαισίων διαμέσου της εξέτασης των εμπειρικών δεδομένων, τα οποία συσχετίζουν με την προσωπική «μαρτυρία» των συμμετεχόντων που κατατίθεται με τη χρήση των μεθόδων της συνέντευξης ή της συμμετοχικής παρατήρησης (Whipp, 1998:52). Τα πολυσήμαντα πλεονεκτήματα της ποιοτικής έρευνας εδράζονται στην ευαισθησία της στο πλαίσιο εκδήλωσης των κοινωνικών φαινομένων και τη δυνατότητά της να εξετάζει τα προς διερεύνηση προβλήματα στο φυσικό τους περιβάλλον. Άλλωστε, θεωρείται πως αυτός ο τύπος έρευνας προσφέρεται ιδιαίτερα για μελέτες της ισχύος και της αλλαγής στο κοινωνικό γίγνεσθαι (Whipp,1998:58),

γνωρίσματα που σε αξιοσημείωτο βαθμό εμπεριέχονται και στην παρούσα έρευνα.

Ως εργαλείο συλλογής των εμπειρικών δεδομένων της έρευνας επιλέχθηκε η συνέντευξη σε βάθος. Η χρήση του εργαλείου αυτού στηρίζεται σε ορισμένες γενικές ερωτήσεις και θέματα που έχουν προεπιλεγεί από τον ερευνητή, με βάση τα οποία ο τελευταίος επιχειρεί να κατευθύνει τη συζήτηση με τον συμμετέχοντα (Κυριαζή, 2000:262). Ο ευέλικτος χαρακτήρας της συνέντευξης «καθιστά τον ερευνητή ικανό να διανοίξει νέες διαστάσεις του προς διερεύνηση προβλήματος ή να ανακαλύψει ενδείξεις που συνδέουν τα διάφορα στοιχεία του» (Whipp, 1998).

Για την εκπόνηση της μελέτης συλλέχθηκαν αρχικά δευτερογενή στοιχεία για το νομό Ημαθίας από αξιόπιστες πηγές. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε έρευνα πεδίου με τη μέθοδο της συνέντευξης σε βάθος και τη χρήση τεσσάρων ημι-δομημένων ερωτηματολογίων. Τα ερωτηματολόγια αυτά απευθύνονταν σε εικοσιτέσσερις (24) τοπικούς, εργοδοτικούς, συνδικαλιστικούς και συνεταιριστικούς φορείς του νομού. Στο πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου τέθηκαν ερωτήματα για την καταγραφή της οικονομικής και κοινωνικής φυσιογνωμίας του νομού με έμφαση στον αγροτικό τομέα και την αγροβιομηχανία. Το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου περιλάμβανε ερωτήματα σχετικά με την κατάσταση του κοινωνικού διαλόγου στο νομό, ερωτήματα για την αξιολόγηση του κοινωνικού διαλόγου και την εκτίμηση των προοπτικών του, καθώς και ερωτήσεις πληροφόρησης και αξιολόγησης για τα αποτελέσματα του ΤΣΑ Ημαθίας.

Ο σχεδιασμός της έρευνας προέβλεπε την καταγραφή όλων των εν ενεργεία κοινωνικών, επαγγελματικών και συνδικαλιστικών φορέων στην Ημαθία που θεωρούνται «κοινωνικοί εταίροι» και διαθέτουν ήδη μία ικανή προς αξιολόγηση εμπειρία. Έτσι, καταγράφηκαν οι φορείς του πίνακα 2, στους οποίους επικεντρώθηκε η έρευνα.

Η εμπειρία που αποκόμισαν οι ερευνητές πεδίου, που επισκέφθηκαν τους παραπάνω φορείς και συνομίλησαν με τους εκπροσώπους τους στο χρονικό διάστημα από 1.4.2002 έως 18.04.2002, μπορεί να αποτυπωθεί συνοπτικά ως εξής:

Σε γενικές γραμμές υπήρξε θετική αντιμετώπιση του ερωτηματολογίου και της διαδικασίας συμπλήρωσής του με τη μέθοδο της ανοικτής συνέντευξης σε βάθος, αν και δεν έλειψαν ελάχιστες περιπτώσεις κατά τις οποίες οι εκπρόσωποι των φορέων τήρησαν επιφυλακτική στάση. Έτσι, όλοι οι φορείς του αρχικά κα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Φορείς Ημαθίας που συμμετέχουν σε διαδικασίες ΚΕ/ΚΔ

Φορείς	Είδος
Νομαρχιακή Οικονομική & Κοινωνική Επιτροπή Ημαθίας (ΝΟΚΕ)	Τοπικός (αυτοδιοίκηση)
Οικονομικό Επιμελητήριο-Τμήμα ΚΔ Μακεδονίας (ΟΕΕ)	Επαγγελματικός
Εργατικό Κέντρο Βέροιας (ΕΚΒ)	Συνδικαλιστικός
Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ημαθίας (ΤΕΔΚ)	Τοπικός (αυτοδιοίκηση)
Αναπτυξιακή Ημαθίας Α.Ε. (ΑΝΗΜΑ)	Τοπικός (αναπτυξιακός)
Δημοτική Επιχείρηση Τοπικής, Πολιτιστικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης Βέροιας	Τοπικός (αυτοδιοίκηση)
Επιμελητήριο Ημαθίας	Επαγγελματικός
ΟΑΕΔ- Τοπική Υπηρεσία Βέροιας	Τοπικός (δημοσίου)
Εργατικό Κέντρο Νάουσας (ΕΚΝ)	Συνδικαλιστικός
Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ημαθίας (ΝΑΗ)	Τοπικός (αυτοδιοίκηση)
Γραφείο Βιομηχανικής Αλλαγής Νάουσας (ΓΒΑ)	Τοπικός (αναπτυξιακός)
Δήμος Νάουσας	Τοπικός (αυτοδιοίκηση)
Σωματείο Εργαζομένων στην Ψύξη/Διαλογή/Κονσερβοποιία	Συνδικαλιστικός
ΙΝΕ ΓΣΕΕ ΑΔΕΔΥ Ημαθίας	Συνδικαλιστικός
Νομαρχιακή Επιτροπή Τουρισμού (ΝΑ Ημαθίας)	Τοπικός (αυτοδιοίκηση)
Εμπορικός Σύλλογος Βέροιας (ΕΣΒ)	Επαγγελματικός
Κοινωνική Επιθεώρηση Εργασίας Ημαθίας	Τοπικός (δημοσίου)
Δήμος Αλεξάνδρειας	Τοπικός (αυτοδιοίκηση)
Εμπορικός Σύλλογος Αλεξάνδρειας (ΕΣΑ)	Επαγγελματικός
Τοπικό Σύμφωνο Απασχόλησης Ημαθίας (ΤΣΑ)	Τοπικός (αναπτυξιακός)
Ένωση Αγροτικών Συνεταιρισμών Βέροιας (ΕΑΣΒ)	Αγροτο-συνεταιριστικός
Ένωση Αγροτικών Συνεταιρισμών Νάουσας (ΕΑΣΝ)	Αγροτο-συνεταιριστικός
Εθνική Διεπαγγελματική Οργάνωση Βιομηχανικού Ροδάκινου-Αχλαδιού (ΕΔΟΒΡΑ)	Επαγγελματικός
Ένωση Κονσερβοποιών Ελλάδος (ΕΚΕ)	Επαγγελματικός

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων πρωτογενούς έρευνας.

θορισμένου δείγματος (24 φορείς) δέχθηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα, και εκδήλωσαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα αποτελέσματά της. Μεμονωμένες αντιρρήσεις εκφράστηκαν για επιμέρους ερωτήματα, που ίσως προκάλεσαν την καχυποψία των συμμετεχόντων για τη μελλοντική αξιοποίηση των υπό καταγραφή πληροφοριών. Οι αντιρρήσεις αυτές εκφράστηκαν κυρίως με την αποφυγή απάντησης ή με κάποια αόριστη απάντηση.

3. Αποτελέσματα

Μετά την απομαγνητοφώνηση και τυποποίηση των απαντήσεων των συμμετεχόντων, τα κύρια αποτελέσματα της έρευνας αποτυπώνονται παρακάτω.

Σύμφωνα με την επεξεργασία των στοιχείων της ποιοτικής έρευνας, ο κοινωνικός διάλογος στην Ημαθία βρίσκεται στη νηπιακή του ηλικία. Όπως προκύπτει από τις σχετικές απαντήσεις, οι διαδικασίες αυτές είτε δε διεξάγονται καθόλου, είτε ενεργοποιούνται περιστασιακά και κυρίως διαμέσου άτυπων μηχανισμών, όπως είναι οι διευρυμένες συνεδριάσεις του νομαρχιακού συμβουλίου με την παρουσία εκπροσώπων των φορέων, που κατά περίπτωση ενδιαφέρονται ή θίγονται από τα προς συζήτηση ζητήματα.

Ειδικότερα, σε αυτές τις συνεδριάσεις του Νομαρχιακού Συμβουλίου Ημαθίας καλούνται κατά περίπτωση για άτυπες συζητήσεις φορείς της Αυτοδιοίκησης (ΤΕΔΚ, ΟΤΑ, ΑΝΗΜΑ), επιστημονικοί ή επαγγελματικοί φορείς (ΟΕΕ, ΕΔΟΒΡΑ), συνδικαλιστικοί φορείς των εργαζομένων (ΕΚΒ), συνεταιριστικές οργανώσεις (ΕΑΣΝ, ΕΑΣΒ) κ.α. Σπανιότερα, συσκέψεις ανταλλαγής απόψεων με τους κοινωνικούς φορείς προκαλούν και ορισμένοι δήμοι του νομού για ειδικά θέματα που απασχολούν την περιοχή τους.

Σε όλες τις παραπάνω συσκέψεις αναπτύσσονται άτυπες διαδικασίες ΚΔ αναφορικά με ζητήματα τοπικής αυτοδιοίκησης, περιφερειακής ανάπτυξης, τοπικής αγοράς, βιομηχανικής ανάπτυξης, απασχόλησης και ανεργίας.

Η άποψη των κοινωνικών φορέων του νομού για τον ΚΔ είναι –κατά μεγάλη πλειοψηφία– θετική, και μάλιστα προτείνεται να ενεργοποιηθούν ανάλογες διαδικασίες για μια σειρά θεμάτων τοπικού ενδιαφέροντος, όπως είναι ο αναπροσδιορισμός της οικονομικής-επαγγελματικής δραστηριότητας του νομού, ο αγροτουρισμός, το περιβάλλον, η επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου, η αναδιάρθρωση του γεωργικού κλήρου και άλλα προβλήματα της τοπικής κοινωνίας.

Παρά την περιορισμένη εμπειρία του ΚΔ στην κοινωνία της Ημαθίας, οι περισσότεροι κοινωνικοί και επαγγελματικοί φορείς του νομού θεωρούν θετική τη μικρή εμπειρία της συμμετοχής τους στις σχετικές διαδικασίες ΚΔ που έχουν δρομολογηθεί στο νομό, ενώ θεωρούν ότι δημιουργείται προστιθέμενη αξία (εμπειρίες, γνώσεις κ.λπ) και όχι κόστος από τη συμμετοχή τους.

Μολαταύτα, δε λείπει και η έντονη κριτική διάθεση των φορέων του νομού απέναντι στις υφιστάμενες διαδικασίες. Έτσι, οι πε-

ρισσότεροι φορείς αναφέρουν ότι οι υπάρχουσες μορφές κοινωνικής εταιρικής σχέσης:

- είναι ανεπαρκείς.
- δε συνοδεύονται από το ενδιαφέρον των πολιτών
- είναι γραφειοκρατικές
- συνοδεύονται από πολιτικές/κομματικές σκοπιμότητες
- υπάρχει ανωριμότητα των συμμετεχόντων
- οι κρατικοί φορείς είναι αναξιόπιστοι
- είναι δυσχερής η δέσμευση των συνομιλητών
- υπάρχει ελλιπής προετοιμασία των συμμετεχόντων
- δε διεξάγονται συστηματικά
- λείπει η τεκμηρίωση των απόψεων των φορέων
- δε λειτουργούν προληπτικά
- επικυρώνουν συνήθως ειλημμένες αποφάσεις

Μολοντί η Ημαθία διαθέτει δύο κατεξοχήν θεσμοθετημένους μηχανισμούς κοινωνικού διαλόγου (Νομαρχιακή Οικονομική & Κοινωνική Επιτροπή, Τοπικό Σύμφωνο Απασχόλησης) δεν είναι δεδομένη η τακτική λειτουργία τους και ιδίως η παραγωγή ανάλογων αποτελεσμάτων-προϊόντων. Έτσι, πολλοί φορείς της Ημαθίας θεωρούν ότι η ποιότητα του ΚΔ στους δύο θεσμούς είναι χαμηλή.

Ειδικότερα, η ΝΟΚΕ Ημαθίας εμφανίζει σοβαρότατες δυσχέρειες στη λειτουργία της δεδομένου ότι δε διαθέτει χώρους λειτουργίας, γραμματειακή υποστήριξη, προσωπικό και αυτοτελή χρηματοδότηση. Τα στελέχη της επιτροπής αυτής θεωρούν ως μια ζωτική προϋπόθεση, για την διεξαγωγή του ΚΔ στο επίπεδο του νομού και την παραγωγή έργου, την εξασφάλιση οικονομικών πόρων.

Η κατάσταση είναι κάπως καλύτερη στο ΤΣΑ Ημαθίας, όπου αναπτύχθηκε ο ΚΔ στο πλαίσιο των οργάνων διοίκησής του, κυρίως στις πρώτες φάσεις της λειτουργίας του. Είναι πιθανό πως η διασφαλισμένη χρηματοδότηση των δράσεών του, αλλά και της ίδιας της Αστικής (μη κερδοσκοπικής) Εταιρίας διαχείρισης και συντονισμού του Συμφώνου λειτούργησε ως καταλύτης για την εμπλοκή των φορέων του νομού στο νεόδμητο αυτό θεσμό.

Χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός πως οι δύο κύριοι μηχανισμοί ΚΔ του νομού δε συνεργάζονται μεταξύ τους.

Στο ερώτημα για το ρόλο των φορέων του νομού στον κοινωνικό διάλογο, οι ερωτώμενοι κατά πλειοψηφία θεωρούν ότι ο ρόλος τους είναι οριακός. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι φορείς συμμετέχουν συμβολικά σε συσκέψεις, δίχως να διαθέτουν τις δυ-

νατότητας και τα μέσα για να συμμετέχουν σε διαδικασίες τεκμηριωμένου και αποτελεσματικού κοινωνικού διαλόγου.

Ειδικά για το διάλογο εργαζομένων και εργοδοτών για ζητήματα της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων, οι εργατικές συνδικαλιστικές οργανώσεις υποστήριξαν ότι διεξάγεται διάλογος με τους εργοδότες του νομού σε καλό κλίμα, υπό το βάρος όμως των έντονων προβλημάτων στα ζητήματα της απασχόλησης αλλά και των ευρύτατων παραβιάσεων της εργατικής νομοθεσίας και των συλλογικών συμβάσεων από μεμονωμένους εργοδότες.

Στο διάλογο αυτής της μορφής σημαντικό ρόλο διαδραματίζει –παρά την ελλιπή της υποδομή– και η Κοινωνική Επιθεώρηση Εργασίας του νομού, επιχειρώντας με τη διαδικασία της συμφιλίωσης και της συνομολόγησης πρακτικών τριμερούς συνεργασίας να διατηρήσει ένα συναινετικό κλίμα στις σχέσεις των δύο πλευρών. Ωστόσο, σε μερικές περιπτώσεις η εργατική πλευρά θεωρεί ότι τα συμφωνηθέντα με τους εργοδότες δεν τηρούνται.

Τέλος, η μεγάλη πλειοψηφία των φορέων της Ημαθίας θα αποδέχονταν τη συμμετοχή τους σε ένα μόνιμο μηχανισμό ΚΔ στο νομό, και μάλιστα μερικοί φορείς θεωρούν ο μηχανισμός αυτός θα μπορούσε να είναι και άτυπος.

4. Συμπεράσματα

Η οικονομική δραστηριότητα του νομού Ημαθίας είναι προσανατολισμένη κυρίως στον αγροτικό τομέα και τα κύρια ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα της περιοχής είναι το δίκτυο μεταφορών, ο τουρισμός, η γειννίαση με τη Θεσσαλονίκη, ο αξιόλογος ορεινός όγκος και η βυζαντινή κληρονομιά του νομού (κυρίως της Βέροιας).

Είναι ευρέως αποδεκτό από τους συμμετέχοντες πως στη σημερινή συγκυρία η Ημαθία πλήττεται από έντονα οικονομικά προβλήματά, τα οποία εδράζονται σε μεγάλο βαθμό στις παραγωγικές αναδιαρθρώσεις που συντελέστηκαν την τελευταία δεκαετία και ειδικότερα αποτελεί μια περιοχή σε κρίση που παρουσιάζει μια παραγωγική μονομέρεια προς τον γεωργικό τομέα (κυρίως προς το ροδάκινο).

Τα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας έδειξαν ότι η οικονομική θέση του νομού έχει επιδεινωθεί εξαιτίας της υποβάθμισης της

σημασίας του ως κόμβου διέλευσης των μεταφορών, της βαθιάς κρίσης των κλωστοϋφαντουργικών μονάδων της περιοχής, της φθίνουσας πορείας του αγροτικού τομέα και της μεγάλης μείωσης της ζήτησης στην τοπική αγορά αγαθών και υπηρεσιών. Επιπλέον, η σχετικά υψηλή ανεργία επηρέασε αρνητικά τη γενική οικονομική δραστηριότητα και την αγοραστική κίνηση στο νομό. Ωστόσο, τείνει να επικρατήσει μια προσπάθεια επαναφοράς του νομού σε αναπτυξιακή τροχιά με μικρής κλίμακας επενδύσεις, που κατευθύνονται κυρίως στην αγροτική βιομηχανία.

Η ταχύρρυθμη αποβιομηχάνιση έχει οδηγήσει τους φορείς της Ημαθίας σε τρεις κυρίως εναλλακτικές αντιλήψεις για το μέλλον του νομού: α) η πρώτη άποψη εμμένει στη διατήρηση της βιομηχανικής παράδοσης του νομού (κλωστοϋφαντουργία και αγροβιομηχανία με βάση το βιομηχανικό ροδάκινο) β) η δεύτερη άποψη προσανατολίζεται στην ανάπτυξη του τουρισμού και γ) η τρίτη επιμένει στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας.

Ένα, ακόμη, κοινό γνώρισμα στις απόψεις των φορέων του νομού είναι η προσμονή λύσεων από το κράτος με εφαρμογή κεντρικών πολιτικών, αντίληψη που πιθανότατα αποδυναμώνει την ανάληψη τοπικών πρωτοβουλιών, ενώ ορισμένοι φορείς υπερβάλλουν σε γραφειοκρατία.

Σε αυτό το δυσμενές κοινωνικο-οικονομικό σκηνικό δημιουργείται ένα ευρύτερο κλίμα δυσπιστίας, απογοήτευσης και αβεβαιότητας για την κατεύθυνση της τοπικής ανάπτυξης και αυτό επιτείνει τα προβλήματα της κοινωνικής εταιρικότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο έλεγχος των υποθέσεων που τέθηκαν στην έρευνά μας οδηγεί σε κρίσιμα συμπεράσματα:

Υπόθεση Α: η υιοθέτηση μιας προσέγγισης των προβλημάτων της οικονομίας και της αγοράς εργασίας στο τοπικό επίπεδο διαμέσου διαδικασιών ΚΕ/ΚΔ χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αποτελεσματικότητας.

Τα πορίσματα της έρευνας δείχνουν ότι το εγχείρημα της τοπικής κοινωνικής εταιρικότητας δεν είχε ιδιαίτερα επιτυχή κατάληξη. Μολονότι η χρηματοδότηση του ΤΣΑ Ημαθίας δημιούργησε ένα ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για τη λειτουργία του θεσμού, τα θετικά αποτελέσματα για τον κοινωνικό διάλογο είχαν βραχυπρόθεσμο χαρακτήρα, που οριοθετείται από την περάτωση του χρηματοδοτικού σχήματος των αντίστοιχων μέτρων πολιτικής. Στο μακροπρόθεσμο ορίζοντα όμως, αλλά και στις άλλες τοπικές εταιρικές δομές (ΝΟΚΕ), οι διαδικασίες ΚΕ/ΚΔ δε σημείωσαν υ-

ψηλότερο από το συνήθη βαθμό αποτελεσματικότητας των μέτρων πολιτικής για την τοπική οικονομία και την αγορά εργασίας, αν και η σχετική κουλτούρα κοινωνικής εταιρικότητας που απέκτησαν οι εμπλεκόμενοι φορείς, μπορεί να λογίζεται ως στοιχείο της προστιθέμενης αξίας του ΚΔ για το μέλλον. Το πραγματολογικό υλικό δεν επαρκεί για την αποδοχή της πρώτης υπόθεσης στην Ημαθία, επομένως, η υπόθεση (Α) απορρίπτεται.

Υπόθεση Β: οι αδυναμίες που εμφανίζονται στις εθνικές διαδικασίες ΚΕ/ΚΔ δεν αντανakλώνται στο τοπικό επίπεδο.

Τα αποτελέσματα της έρευνας ανέδειξαν την ισχυρή αντανάκλαση του εθνικού/ μακροοικονομικού προτύπου ΚΕ/ΚΔ στο τοπικό επίπεδο, η οποία παρεμποδίζει σε σημαντικό βαθμό την ενεργοποίηση των θετικών πλεονεκτημάτων που διαθέτουν οι τοπικές εταιρικές σχέσεις. Είναι πρόδηλο ότι τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του ΚΔ στο μακροοικονομικό επίπεδο και ιδίως η έλλειψη του αναγκαίου κύρους των διαδικασιών, η στρεβλή αντιπροσώπηση των τοπικών κοινωνικών συμφερόντων, η σύγχυση ρόλων και εννοιών, η προχειρότητα και ο ευκαιριακός χαρακτήρας της προσέγγισης και η αδυναμία των εκπροσωπούμενων μερών για αυτοδέσμευση στις συμφωνίες-προϊόντα του κοινωνικού διαλόγου, υφίστανται –τηρουμένων των αναλογιών– και σε αυτόν τον νομό. Το πραγματολογικό υλικό δεν επαρκεί για την αποδοχή της δεύτερης υπόθεσης στην Ημαθία, επομένως, η υπόθεση (Β) απορρίπτεται.

Μερικές πρόσθετες παρατηρήσεις, ενισχύουν την εγκυρότητα του ελέγχου των υποθέσεων. Ειδικότερα, ο ΚΔ διενεργείται μάλλον περιστασιακά και περιορίζεται σε ανταλλαγή απόψεων (συχνά άτυπη) μεταξύ των κοινωνικών συνομιλητών, χωρίς να επιφέρει κάποιο αποτέλεσμα δεσμευτικού χαρακτήρα. Επιπλέον, οι διαδικασίες αυτές διεξάγονται εκ των υστέρων και τις περισσότερες φορές προσλαμβάνουν πανηγυρικό χαρακτήρα, χωρίς να συνοδεύονται από εγγυήσεις και δεσμεύσεις για την εφαρμογή των πορισμάτων του. Είναι, μάλιστα, εντυπωσιακή μια μεγάλη διαφοροποίηση στην έννοια του ΚΔ, όπως την αντιλαμβάνονται οι επιμέρους φορείς που συμμετέχουν σε ανάλογες διαδικασίες, γεγονός που επιτείνει την ασάφεια γύρω από τις δυνατότητες που προσφέρουν οι τελευταίες.

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός πως οι συμμετέχοντες εκφράζουν την άποψη ότι στις αντίστοιχες διαδικασίες εκπροσωπούνται κυρίως πρόσωπα και όχι θεσμοί, ενώ η εμπλοκή των ίδιων προσώπων σε περισσότερους φορείς (πολύ-εκπροσώπηση)

δημιουργεί αντιφάσεις στην αντιπροσώπευση και σύγχυση ρόλων. Επίσης, δε λειτουργούν υποστηρικτικοί μηχανισμοί (π.χ. επιστημονικός μηχανισμός τεκμηρίωσης, διοικητική/γραμματειακή στήριξη) με αποτέλεσμα οι απόψεις των συμμετεχόντων, που εκφράζονται στις σχετικές συζητήσεις να αποτελούν μάλλον προϊόν αυτοσχεδιασμού, παρά αποτέλεσμα ώριμων διαδικασιών διαμόρφωσης θέσεων από τους εκπροσωπούμενους φορείς.

Επιπλέον, μια πολυσήμαντη ατραπός για την ανάπτυξη της τοπικής κοινωνικής εταιρικότητας διαμέσου της διαδικασίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων σε τοπικό/ νομαρχιακό επίπεδο, προσκρούει στην απροθυμία του νομοθέτη να επιτρέψει τη συνολόγηση τοπικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας από τα εργατικά κέντρα, εντός του θεσμικού πλαισίου του νόμου 1876/1990 για τις ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις (Κουκουλές, 1998).

Η θέση των φορέων του νομού έναντι του κοινωνικού διαλόγου ήταν θετική – παρά τις εκφρασθείσες επιφυλάξεις για την ποιότητά του, ενώ θετική ήταν και η στάση τους απέναντι στο ενδεχόμενο συμμετοχής τους σε ένα μόνιμο τοπικό/ νομαρχιακό μηχανισμό ΚΔ. Η ευνοϊκή άποψη των φορέων του νομού θα πρέπει να ερμηνευθεί σε συνδυασμό και με τη λειτουργία μονιμότερων θεσμών κοινωνικής εταιρικότητας στο νομό και ιδίως του ΤΣΑ.

Το Τοπικό Σύμφωνο Απασχόλησης λειτούργησε περισσότερο ως «ομπρέλα» συστέγασης παράλληλων και αυτόνομων δραστηριοτήτων και λιγότερο ως μόνιμος μηχανισμός ΚΔ, χαρακτηρίστηκε από ελλιπή έως ανύπαρκτη σχέση με τον ιδιωτικό τομέα, επικεντρώθηκε κυρίως στους ΟΤΑ και τους κοινωνικούς φορείς και βέβαια η παραβίαση των κατώτατων όρων εργασίας (βάσει νόμων και συλλογικών συμβάσεων εργασίας) ήταν ένα υψηλό τίμημα (κυρίως ως «κακό προηγούμενο») σε σχέση με τις σχετικά περιορισμένες θέσεις εργασίας που δημιούργησε. Το ΤΣΑ Ημαθίας δε συστήθηκε από κάποια αμιγή «κάτωθεν» (bottom-up) προσέγγιση, αλλά μετά την επιλογή του νομού ως πιλοτική περιοχή εφαρμογής τοπικών πρωτοβουλιών απασχόλησης από την κεντρική εξουσία. Κίνητρο για τις διαδικασίες ΚΔ που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του Συμφώνου ήταν η ευρωπαϊκή και η εθνική χρηματοδότηση, ενώ δεν προβλέφθηκε η έννοια της «δέσμευσης» των κοινωνικών εταίρων σε ένα τοπικό πρόγραμμα για την ανάπτυξη και την απασχόληση.

Παρά τις αντιρρήσεις για τα αποτελέσματα του ΤΣΑ Ημαθίας που εκφράστηκαν από επιμέρους φορείς, είναι πολύ πιθανό πως

η μεγαλύτερη εμπειρία στον ΚΔ στην Ημαθία που αναπτύχθηκε κατά τις διαδικασίες ίδρυσης και λειτουργίας του ΤΣΑ, έχει δημιουργήσει μια μεγαλύτερη διάθεση «κοινωνικής εταιρικότητας» σε αυτούς τους φορείς, με άλλα λόγια μια ad hoc «παιδεία» και εμπειρία.

Η μελέτη περίπτωσης σε ένα νομό με σημαντική εμπειρία σε διαδικασίες κοινωνικού διαλόγου, ανέδειξε την περιορισμένη αποτελεσματικότητα της τοπικής προσέγγισης των προβλημάτων της οικονομίας και της απασχόλησης, αλλά και την αντανάκλαση των αδυναμιών του εθνικού κοινωνικού διαλόγου στο τοπικό επίπεδο.

Οι διαδικασίες κοινωνικής εταιρικότητας που επικράτησαν στην Ημαθία είναι παράγωγα του εθνικού προτύπου κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης και αντανakλούν τα γνωρίσματά του. Με αυτή την έννοια, κρίνεται ότι τα ευρήματα της μελέτης περίπτωσης μπορούν να γενικευτούν και σε άλλες περιοχές με αντίστοιχες διαδικασίες ΚΕ/ΚΔ, εφόσον και σε εκείνες διαχέονται τα χαρακτηριστικά του εθνικού προτύπου κοινωνικού διαλόγου (Gompi, Hammersley & Foster, 2000). Τα χαρακτηριστικά αυτά εντοπίζονται στην αδυναμία δέσμευσης των φορέων εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων, την ελλιπή αντιπροσώπευση των κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων, την έλλειψη συνεργατικής παιδείας και κουλτούρας, την υπέρμετρη εμπλοκή του κρατικού μηχανισμού, την κομματική χειραγώγηση των φορέων κ.λπ.

Ένα άλλο σημείο που αναδύθηκε από την έρευνα είναι ότι πιθανότατα στα χρονικά διαστήματα όξυνσης των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων μιας περιοχής, η αποτελεσματική λειτουργία των διαδικασιών ΚΕ/ΚΔ είναι περισσότερο δυσχερής σε σχέση με τις περιόδους αξιοσημείωτης τοπικής ανάπτυξης και ευημερίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, θα ήταν σκόπιμο να συζητηθεί σε βάθος το αναγκαίο υπόβαθρο για την ενεργοποίηση και ουσιαστική λειτουργία των διαδικασιών κοινωνικού διαλόγου στο αποκεντρωμένο επίπεδο. Η ικανότητα δέσμευσης των εμπλεκόμενων μερών, η γνήσια αντιπροσώπευση των κοινωνικών συμφερόντων, η πολιτική βούληση για συνεργασία, η ανάπτυξη μιας κουλτούρας κοινωνικής εταιρικότητας (διαμέσου και ad hoc σχεδιασμένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων) και η αποφυγή της προσπάθειας κρατικού ή κομματικού ελέγχου των διαδικασιών είναι οι πιο σημαντικές προϋποθέσεις που θα μπορούσαν να δρομολογήσουν την αποτελεσματική λειτουργία των θεσμών ΚΔ σε τοπική κλίμακα (Κουτρούκης & Κρέτσος, 2004).

Μια ανάλογη εξέλιξη θα ήταν εφικτή στο μεσο-μακροπρόθεσμο μέλλον, εφόσον η κοινωνία των πολιτών και οι τοπικοί φορείς εκπροσώπησης συμφερόντων αποκτήσουν έναν πιο ουσιαστικό ρόλο στα κοινωνικά δρώμενα, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις που να δικαιολογούν μια αισιόδοξη πρόβλεψη.

Βιβλιογραφία

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1999), *Οδηγός των τοπικών σύμφωνων απασχόλησης 2000-2006*, έγγραφο SEC (99), 1933.
- Κουζής Γ. και Ρομπόλης Σ., «Εισαγωγή», στο: Κουζής Γ. και Ρομπόλης Σ., *Ζητήματα κοινωνικού διαλόγου*, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000, σελ. 11-41.
- Κουκουλές Γ., «Συλλογικές Εργασιακές Σχέσεις», στο: Πετρινώτη Ξ., Κουκουλές Γ.Φ. (επιμ.), *Επετηρίδα Εργασίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστήμιου, Αθήνα, 1998, σελ. 101-115.
- Κουτρούκης Θ., «Κοινωνικός Διάλογος: Η ευρωπαϊκή και η ελληνική διάσταση», στο Τζεκίνης Χ. και Κουτρούκης Θ., *Απασχόληση και Εργασιακές Σχέσεις στη δίνη του 21ου αιώνα*, Έκδοση επιθεώρησης Εργασιακών Σχέσεων, Αθήνα, 1998, σελ. 79-84.
- Κουτρούκης Θ. και Κρέτσος Λ., *Ο κοινωνικός διάλογος στην Ελλάδα: Η εθνική και η τοπική διάσταση*, ΙΑΠΑΔ και Πάντειο Πανεπιστήμιο, Εργασία, Αθήνα, 2004 (υπό δημοσίευση).
- Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- ΟΚΕ (1999α), «Κοινωνικός διάλογος στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», *Γνώμη* 29, Αθήνα.
- ΟΚΕ (1999β), «Η περιφερειακή διάσταση των θεσμών κοινωνικού διαλόγου», *Γνώμη* 28, Αθήνα.
- ΟΚΕ (2002), «Ο κοινωνικός διάλογος στην Ελλάδα: αποτίμηση – τάσεις-προοπτικές», *Γνώμη* 86, Αθήνα.
- Ρομπόλης Σ. και Κολλιός Γ., «Ο κοινωνικός διάλογος στην Ελλάδα», στο: Πετρινώτη Ξ., Κουκουλές Γ.Φ. (επιμ.), *Επετηρίδα Εργασίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστήμιου, Αθήνα, 1998, σελ. 171-175.
- Σπυρόπουλος Γ., «Ο κοινωνικός διάλογος στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου* 57, 1998, σελ. 1-13.
- Σταμπουλής Μ. και Ζαρωτιάδης Γ., *Τοπικές στρατηγικές απασχόλησης και ανάπτυξη ανθρώπινου δυναμικού, Εμπειρίες από τη συγκρότηση τοπικών συμφώνων απασχόλησης στη Βόρεια Ελλάδα*, ΙΑΠΑΔ και Πάντειο Πανεπιστήμιο, Εργασία, 2002, Αθήνα, σελ. 53-65.

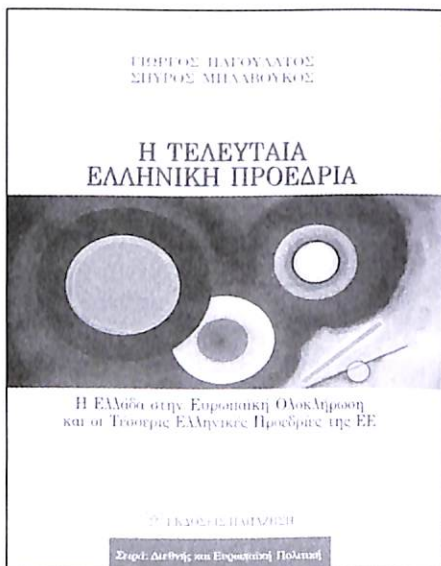
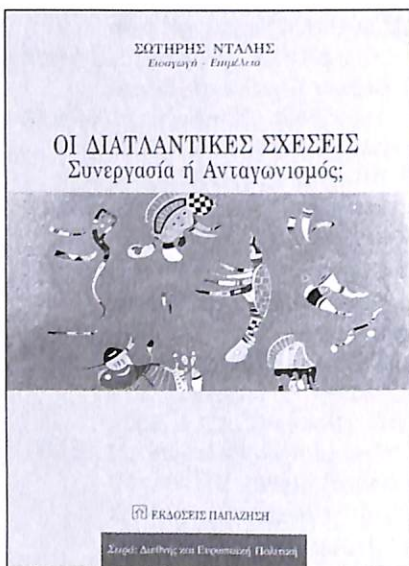
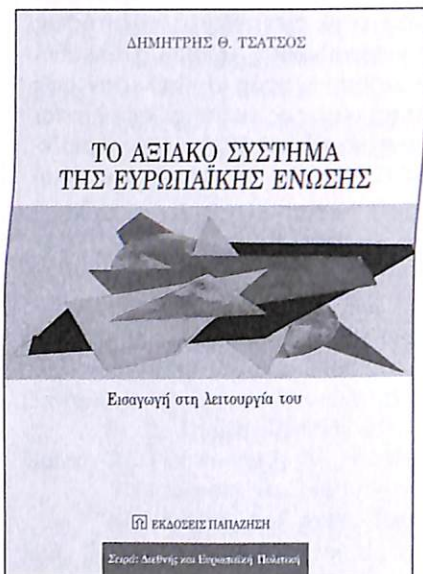
- Τραυλός-Τζανετάτος Δ., *Τα τοπικά σύμφωνα απασχόλησης* (άρθρο 4, Ν. 2639/1998): *Μια πρώτη κριτική προσέγγιση*, Εισήγηση σε εκπαιδευτικό σεμινάριο ΟΜΕΔ, Αθήνα, 25-26 Ιουνίου 1999.
- Biagi M., «Job creation policies at local level and the role of social partners in Europe» (working paper), ILO - *Infocus programme on Social Dialogue*, Labour Law and Labour administration, Geneva, May 2002.
- Commission of the European Communities, «The European Social Dialogue, a force for innovation and change» (proposal for a Council) *Decision establishing a Tripartite Social Summit for Growth and Employment*, COM, 341 final, Brussels, 2002.
- Degryse C. *European Social Dialogue: a mixed picture*, ETUI, Discussion Working Papers, Brussels, 2000.
- Galinos E., *Social Partnership in the Greek system of industrial relations*, Ph.D. Thesis, UMIST, 2003 (unpublished).
- Gomm R., Hammersley M., Foster P., «Case study and Generalization», στο: Gomm R., Hammersley M., Foster P., *Case study method: Key issues, key texts*, Sage, London, 2000, σελ. 98-115.
- ILO, *Social dialogue at the local level: some European experiences – Local development, job creation policies, social dialogue mechanisms* (in Focus programme on strengthening social dialogue), working paper, Geneva, 2001.
- Kjaer L., Tennyson R. *Local partnerships in Europe: An action research report*, The Copenhagen Centre, Copenhagen, 2001.
- Mosley H., Keller T., Speckesser S., *The role of social partners in the design and implementation of active measures*, ILO, Employment and Training papers, no 27, 1998.
- Nelson J., Zadek S., *Partnership alchemy: New social partnerships in Europe*, The Copenhagen Centre, Copenhagen, 2000.
- The Copenhagen Centre, *New employment partnerships in Europe: Innovative local employment strategies*, Copenhagen, December 1999.
- Tilly P., «The role and participation of trade unions in the management of the labour market at local, territorial and cross border levels», στο: Cabaglio E., Hoffmann R., *European Trade Union Yearbook 2002*, ETUI, Brussels, 2003.
- Whipp R., «Qualitative methods: Technique or size», στο: Whitefield K., Strauss G. (eds), *Researching the world of work: strategies and methods in studying industrial relations*, Cornell University Press, New York, 1998, σελ. 51-63.
- Zoll R., «Neither Social Partnership nor class struggle: A plea for social contracts», *European Journal of Industrial Relations* 4 (1), 1998, σελ. 103-114.

Σημείωση: Ο συγγραφέας αισθάνεται την υποχρέωση να ευχαριστήσει τους συναδέλφους που συμμετείχαν στις αντίστοιχες συζητήσεις στο πλαίσιο του 2ου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας «Μάθημα Ελευθερίας», που με τις εύστοχες παρατηρήσεις τους συνέλεξαν στη σημαντική βελτίωση της ανακοίνωσης. Χάριτες, επίσης, οφείλονται στους ανώνυμους κριτές και τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού «ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ» για τα πολύ εποικοδομητικά σχόλια τους.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Διεύθυνση Σειράς: Σωτήρης Ντάλης

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών ουσιών στην Ελλάδα και οι δυνατότητες συνεχιζόμενης εκπαίδευσής τους (1994-2001)

Αθηνά Α. Σιπητάνου*

Περίληψη

Στη μελέτη μας αυτή εξετάζουμε τα μορφωτικά και κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών ουσιών που ζητούν βοήθεια από τις θεραπευτικές κοινότητες στην Ελλάδα και τις δυνατότητες συνεχιζόμενης εκπαίδευσής τους. Το χρονικό διάστημα που καλύπτει η έρευνα εκτείνεται από το 1994 έως το 2001.

Παρουσιάζονται τα στοιχεία από την ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, των ερευνών και των αποτελεσμάτων των προγραμμάτων που υλοποιούνται στην Ελλάδα από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς, αρμόδιους για τα ναρκωτικά. Εξετάζονται οι παράμετροι που αφορούν την ηλικία των χρηστών που ζητούν θεραπευτική στήριξη, το φύλο τους, το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, την εργασιακή τους κατάσταση και την παρούσα συνθήκη διαβίωσης, καθώς και την περιοχή κατοικίας τους, δίνοντας πάντα ιδιαίτερη έμφαση στη μορφωτική τους κατάσταση.

Η έρευνα αποσκοπεί στο να αναδείξει τα μορφωτικά κυρίως αλλά και τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών και να συμβάλει έτσι τόσο στην πρόληψη, κατά τη διάρκεια της σχολικής φοίτησης, όσο και στην αντιμετώπιση μέρους του προβλήματος, με προτάσεις για το σχεδιασμό και την υλοποίηση των κατάλληλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, στο πλαίσιο των θεραπευτικών κοινοτήτων.

* Λέκτορας του Τμήματος Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

1. Εισαγωγικά

Η παρούσα έρευνα αξιοποιεί για πρώτη φορά πανελλαδικά, συστηματικά και διαχρονικά τα μορφωτικά κυρίως, αλλά και τα κοινωνικό-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών ουσιών που ζήτησαν βοήθεια από τις θεραπευτικές κοινότητες, κατά το χρονικό διάστημα από το 1994 έως το 2001 (Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, σελ. 52-53· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1999, σελ. 137). Στοχεύει, έτσι, να καλύψει το υπάρχον ερευνητικό κενό στο χώρο αυτό και να συμβάλει τόσο στη σχετική συζήτηση για τη χρήση των ναρκωτικών και την πρόληψη, κατά τη διάρκεια της σχολικής φοίτησης, όσο και στην αντιμετώπιση μέρους του προβλήματος. Τα πορίσματα αναμένεται ότι θα προωθήσουν το σχεδιασμό και την υλοποίηση κατάλληλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, που αποβλέπουν στην άμβλυνση των μορφωτικών ελλείψεων των χρηστών, με την παροχή μιας δεύτερης εκπαιδευτικής ευκαιρίας, στο πλαίσιο των θεραπευτικών κοινοτήτων (Καλαρρύτες Γ., Κλαδευτήρα Α. και Κ. Υφαντή, 1997· Καλαρρύτες Γ. και Κ. Υφαντή, 1998, Καλαρρύτες Γ., Υφαντή Κ. και Σ. Ζώτου, 1999· Καλαρρύτες Γ., Ρήγος Η. και Σ. Ζώτου, 2000· Καλαρρύτες Γ. κ.ά., 2001).

Υπό την έννοια αυτή, η οπτική του παρόντος άρθρου εντάσσεται στον ευρύτερο χώρο της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης.

Από άποψη μεθοδολογικής προσέγγισης, η μελέτη σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε, κατ' αρχάς, με βάση το υλικό που περιέχεται στις Ετήσιες Εκθέσεις για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα και που μας παραχωρήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν.)¹. Το Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. άρχισε να λειτουργεί το 1994 στην Αθήνα, στο πλαίσιο της γενικότερης επιστημονικής δραστηριότητας του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγιεινής (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.), το οποίο επιτελεί το ρόλο του Εθνικού Παρατηρητηρίου, υπό την αιγίδα του Ευρωπαϊκού Κέντρου Παρακολούθησης των Ναρκωτικών και της Τοξικομανίας². Εξάλλου, αξιοποιήθηκαν στοιχεία και από την ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας και των ερευνών που υλοποιήθηκαν στην Ελλάδα από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς, αρμόδιους για τα ναρκωτικά, όπως είναι το Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕ.Θ.Ε.Α.)³ και ο Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών (ΟΚΑΝΑ)⁴.

Το ΚΕ.Θ.Ε.Α. συστάθηκε το 1987, αποτελεί τον πρώτο Οργανισμό αντιμετώπισης της τοξικοεξάρτησης στην Ελλάδα και σήμερα

έχει αναπτύξει περισσότερες από πενήντα θεραπευτικές κοινότητες σε διάφορες περιοχές της χώρας, ενώ στις αρχές του 1995 άρχισε να λειτουργεί ο ΟΚΑΝΑ, ο οποίος μέχρι το 2001 είχε ιδρύσει εξήντα κέντρα πρόληψης σε όλη την επικράτεια⁵.

Αναλυτικότερα, και ενώ τα δημοσιοποιημένα μέχρι σήμερα δεδομένα, όπως προέκυπταν μέσα από τις Ετήσιες Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., έθιγαν εν μέρει, τις εν λόγω παραμέτρους του προβλήματος, ανά έτος όμως και τα στοιχεία των άλλων φορέων αφορούσαν αποκλειστικά χρονικά προσδιορισμένες περιόδους, στην παρούσα έρευνα μελετάται και αποτυπώνεται διαχρονικά και σε βάθος η εξέλιξη των μορφωτικών και κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών των χρηστών ναρκωτικών (ΚΕ.Θ.Ε.Α. - Ενημερωτικό έντυπο, Απολογισμός έργου ΚΕ.Θ.Ε.Α., 2000· Ετήσια Έκθεση ΟΚΑΝΑ, 1999 σελ. 75-77).

Η ελληνική βιβλιογραφία που εξετάστηκε για τις ανάγκες της έρευνας περιλαμβάνει άρθρα Ελλήνων συγγραφέων σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά, μονογραφίες, βιβλία, κεφάλαια συλλογικών τόμων, δημοσιευμένες περιλήψεις από ανακοινώσεις σε συνέδρια και πρακτικά συνεδρίων (Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά, 1997· Συμπλήρωμα στην Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά, 1998· Συμπλήρωμα στην Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά, 1999· Συμπλήρωμα στην Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά, 2000· Συμπλήρωμα στην Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά, 2001)⁶. Έμφαση δόθηκε, κυρίως, στην ανασκόπηση των δημοσιευμάτων⁷ που αναφέρονται είτε σε μεμονωμένες ομάδες μαθητικού πληθυσμού είτε στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της χώρας (Δοξιάδης Σ., 1977, σελ. 191· Παιονίδης Μ. και Χ. Αχλαδάς, 1984, σελ. 124-129· Μαρσέλος Μ. και Χ. Φραγκίδης, 1985, σελ. 145-166· Υφαντής Θ., Μαρσέλος Β. και Θ. Κούτρας, 1986· Κοκκέβη Α., 1988, σελ. 358-379· Μαρσέλος Β. κ.ά., 1988, σελ. 102-12· Υφαντής Θ. κ.ά., 1990, σελ. 178-191· Koutras Β. κ.ά., 1990, σελ. 312-317· Kokkevi Α. και C. Stefanis, 1991, σελ. 48-52· Υφαντής Θ. κ.ά., 1991, σελ. 154· Pomini V., Λιάππας Ι. και Π. Παπαβασιλείου, 1991, σελ. 43· Κοκκέβη Α., Μαδιάνου Δ. και Κ. Στεφανής, 1992· Degleris N., 1993, σελ. 81· Kokkevi Α., Terzidou Μ. και Μ. Loykadaki, 1995, σελ. 23-24· Batsalias Κ. και C. Kiountouzi, 1996, σελ. 178-181· Kokkevi Α. κ.ά., 1997, σελ. 29-37· Κουτρουβίδης Π., 1997· Δημητρίου Α. κ.ά., 1998, σελ. 36· Δημητρίου Α. κ.ά., 1999· Δημητρίου Α. κ.ά., 1999· Μακα Ζ. κ.ά., 1999· Δημητρίου Α., 2000· Kokkevi Α. κ.ά., 2000, σελ. 181-188· Μπούκης Δ. κ.ά., 2000· Παπαδρεού Ρ., 2000· Χαρίλα Ν. και

Α. Καλαντζή-Αζίζι, 2001). Το πλήθος ωστόσο και η ποικιλομορφία των παραπάνω δημοσιευμάτων δεν επιτρέπει, στο πλαίσιο της μελέτης μας αυτής, μια αναλυτική και κριτική προσέγγιση των πορισμάτων τους.

Από το 1993 έως το 1998 πραγματοποιήθηκαν από διάφορους φορείς συνολικά τριάντα οκτώ έρευνες, οι οποίες αναφέρονταν τόσο σε αντιπροσωπευτικά δείγματα του γενικού πληθυσμού (Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1996, σελ. 23· Κοκκέβη Α. και Κ. Στεφανής, 1994· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1998, σελ. 12) όσο και στο μαθητικό πληθυσμό σε πανελλήνια κλίμακα (Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1996, σελ. 26-27 και σελ. 23-47· Κούτρας Β. κ.ά., 1992, σελ. 398-403· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1998, σελ. 12· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2000, σελ. 14) και έδιναν μια ολοκληρωμένη εικόνα της έκτασης και της διασποράς του προβλήματος της χρήσης ναρκωτικών στη χώρα μας (Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1998, σελ. 96 και σελ. 103). Από αυτές αξιοποιήθηκαν επιλεκτικά μόνον όσες αφορούσαν άμεσα τη θεματική της έρευνάς μας.

Εξάλλου και τα νέα προγράμματα δράσης που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των υφιστάμενων φορέων, σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης της ευρείας διάδοσης της χρήσης ναρκωτικών σε όλη την επικράτεια, αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης της παρούσας έρευνας (Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, σελ. 11-14· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1998, σελ. 55· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1999, σελ. 15-30· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2000, σελ. 25, 39-64 και σελ. 163-175)⁸.

2. Παρουσίαση των δεδομένων της έρευνας

Τα δεδομένα της έρευνας που παρουσιάζονται, καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το 1994 έως το 2001 και περιλαμβάνονται στην Αίτηση Θεραπευτικής Βοήθειας, τα στοιχεία της οποίας εμπεριέχονται στις Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. Η Αίτηση αυτή καταγράφει συστηματικά τα ατομικά χαρακτηριστικά καθώς και τις ανάγκες των χρηστών ναρκωτικών ουσιών που καταφεύγουν στα θεραπευτικά προγράμματα της χώρας μας (Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1996, σελ. 30· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2000, σελ. 3)⁹. Θα πρέπει, στο σημείο αυτό, να σημειωθεί ότι η Αίτηση Θεραπευτικής Βοήθειας, στην οποία στηριχτήκαμε για τη

συγκέντρωση στοιχείων απαραίτητων για την πραγματοποίηση της έρευνάς μας, παρέχει πληροφορίες μόνο για τους χρήστες που προσεγγίζουν τα θεραπευτικά κέντρα. Ως εκ τούτου, από τη μια, ένα τμήμα των εξαρτημένων ατόμων, το οποίο παραμένει έξω από αυτό το σύστημα παροχής βοήθειας ανήκει στους «αφανείς πληθυσμούς» (hidden populations) και κατ' επέκταση δεν περιλαμβάνεται στα στοιχεία που επεξεργαστήκαμε. Τα άτομα αυτά ή απευθύνθηκαν σε φορείς, οι οποίοι για ένα διάστημα δε συνεργάζονταν με το Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., ή κατέφυγαν σε ιδιώτες ή δεν εμφανίστηκαν πουθενά. Από την άλλη, τα στοιχεία που διαθέτουμε και επεξεργαζόμαστε, αφορούν τον αριθμό των χρηστών που απευθύνθηκαν στις θεραπευτικές κοινότητες και όχι τον αριθμό αυτών που έγιναν τελικά δεκτοί από αυτές.

Οι φορείς με τα αντίστοιχα θεραπευτικά κέντρα της χώρας που συμμετείχαν το 2001 στο σύστημα καταγραφής στοιχείων από το Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. και που αποτελούν σήμερα το πανελλήνιο δίκτυο είναι συνολικά δεκατρείς (Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1996, σελ. 89· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, σελ. 152· Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2001, σελ. 246· Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2002, σελ. 66)¹⁰.

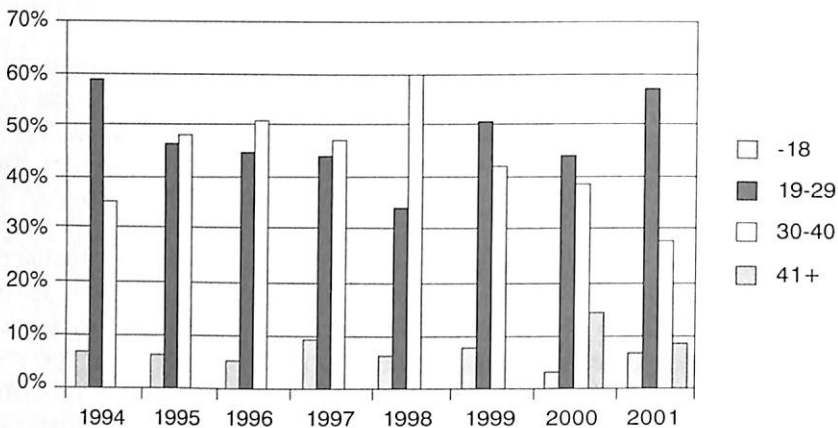
Τα στοιχεία που απομονώθηκαν επιλεκτικά από την Αίτηση Θεραπευτικής Βοήθειας αφορούν την ηλικία των χρηστών που ζητούν βοήθεια από τις θεραπευτικές κοινότητες, το φύλο τους, το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, την εργασιακή τους κατάσταση, τις συνθήκες διαβίωσής τους και την κατανομή τους στην ελληνική επικράτεια. Και ενώ οι Ετήσιες Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. παρέθεταν απλώς τα εν λόγω χαρακτηριστικά, χωρίς ποτέ να αναφερθούν στα αριθμητικά ετήσια δεδομένα, η έρευνά μας αυτή τα αναλύει σε βάθος και τα αξιολογεί διαχρονικά, για πρώτη φορά, προσδιορίζοντας ωστόσο το μέγεθος του δείγματος μόνο με ποσοστιαίες αναλογίες. Να τονιστεί, εξάλλου, ότι το ότι δεν κατέστη δυνατή η χρήση κάποιου πιο προωθημένου μοντέλου ανάλυσης των στατιστικών στοιχείων, αποδίδεται στο γεγονός ότι οι ατομικές Αιτήσεις Θεραπευτικής Βοήθειας εμπεριείχαν προσωπικά δεδομένα και ως εκ τούτου η πρόσβαση σ' αυτές ήταν προκαθορισμένη και περιορισμένη και η αξιοποίηση που επιχειρήθηκε η μεγαλύτερη δυνατή.

2.1. Η ηλικία των χρηστών που ζητούν βοήθεια από τις θεραπευτικές κοινότητες

Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν και μελετήθηκαν προέρχονται, μέσω των Ετήσιων Εκθέσεων, από τις δηλώσεις των προσερχομένων στις θεραπευτικές κοινότητες και αφορούν κατά πρώτο λόγο την ηλικία των χρηστών. Οι χρήστες που ζήτησαν θεραπευτική βοήθεια από το 1994 έως το 2001 κατανεμήθηκαν, σύμφωνα με τα στοιχεία της Αίτησης Θεραπευτικής Βοήθειας, σε τέσσερις ηλικιακές ομάδες, ως εξής: η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει άτομα κάτω των 18 ετών, η δεύτερη από 19 έως 29 ετών, η τρίτη από 30 έως 40 ετών και η τέταρτη από 41 ετών και άνω¹¹. Η συσχέτιση των ηλικιακών ομάδων με τα έτη που εξετάζουμε αποδίδεται με τα αντίστοιχα ποσοστά στον πίνακα που ακολουθεί:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή κατά ηλικιακή ομάδα των χρηστών που ζήτησαν θεραπευτική βοήθεια από το 1994 έως το 2001

Πηγή: Ετήσιες Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001.

Εξετάζοντας τον πίνακα με την ηλικία των ατόμων που ζητούν θεραπευτική βοήθεια, κατά τα τελευταία οκτώ χρόνια, διαπιστώνονται αξιοσημείωτες αλλαγές από έτος σε έτος.

Ο μεγαλύτερος αριθμός των χρηστών κάτω των 18 ετών που παρουσιάστηκε στις θεραπευτικές κοινότητες και ζήτησε βοήθεια ήταν το 1997, με ποσοστό 9,5%, ενώ το μικρότερο το 2000, με

ποσοστό 3,1%. Συνήθως, το ποσοστό των ατόμων κάτω των 18 ετών που απευθύνονται στις θεραπευτικές κοινότητες είναι γύρω στο 6-6,5%.

Μεγαλύτερα ποσοστά ατόμων που ζήτησαν θεραπευτική βοήθεια παρουσιάζονται στις ηλικίες 19-29 ετών, με εξαίρεση το 1998, οπότε το ποσοστό ήταν 33,6%, ενώ όλες τις άλλες χρονιές κυμαίνεται στο 45-55%. Τα μεγαλύτερα ποσοστά παρουσίασε αυτή η ηλικιακή ομάδα τις χρονιές 1994, με ποσοστό 58,9%, και 2001, με ποσοστό 57,2%.

Τα άτομα ηλικίας 30 ετών και άνω, το 1998, άγγιξαν ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό, της τάξης του 59,9%.

Διαπιστώνεται, έτσι, ότι για τις χρονιές που μελετήσαμε, τα μεγαλύτερα ποσοστά χρηστών παρουσιάζονται στις ηλικίες από 19-40 ετών, ενώ τα μικρότερα σε άτομα ηλικίας μέχρι 18 ετών, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί, ως ένα βαθμό, στο ότι τα άτομα κάτω των 18 έχουν ελάχιστα χρόνια χρήσης και επομένως το πρόβλημα δεν είναι ακόμη έντονο ή και γνωστό και έτσι δεν έχει συνειδητοποιηθεί η σοβαρότητά του τόσο από τον ίδιο το χρήστη όσο και από το περιβάλλον του, ώστε να οδηγηθεί στις θεραπευτικές κοινότητες, πράγμα που δε συμβαίνει στις μεγαλύτερες ηλικίες (Head J., 1997).

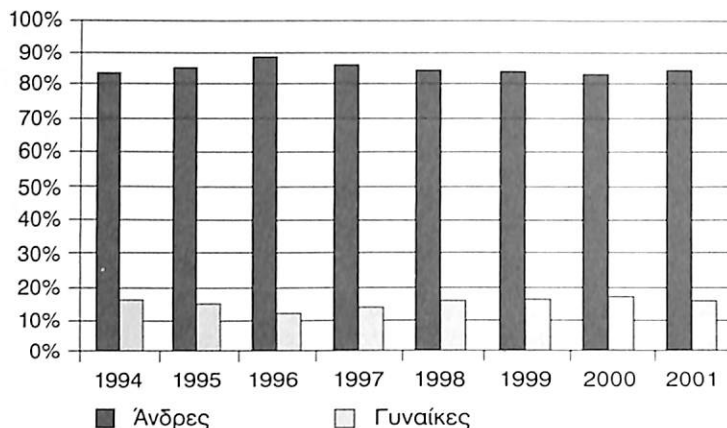
Η ηλικιακή ομάδα που περιλαμβάνει άτομα από 41 ετών και άνω εμφανίζεται στα στοιχεία του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για πρώτη φορά κατά τα έτη 2000 και 2001, με σχετικά μικρά ποσοστά, 14% και 9% αντίστοιχα, δεδομένου ότι τότε άρχισε η λειτουργία των Κέντρων Πρόληψης του ΟΚΑΝΑ, στα οποία προσέρχονται κατ' εξοχήν άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, αφού, ως γνωστό, στις μονάδες αυτές εφαρμόζεται αποκλειστικά το πρόγραμμα υποκατάστασης με μεθαδόνη, σε χρόνιους χρήστες.

2.2. Το φύλο των χρηστών

Στον πίνακα που ακολουθεί κατανέμονται οι χρήστες ναρκωτικών με βάση το φύλο τους, κατά την ίδια οκταετία:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή ως προς το φύλο των χρηστών που ζήτησαν
θεραπευτική βοήθεια από το 1994 έως το 2001

Πηγή: Ετήσιες Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001.

Όπως γίνεται φανερό από τον πίνακα, το ποσοστό των χρηστών που είναι άνδρες και απευθύνονται στις θεραπευτικές κοινότητες είναι σαφώς μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των γυναικών και μάλιστα ξεπερνά σταθερά το 80%, ενώ το 1996 αγγίζει το 88,6%. Αντίθετα, το ποσοστό των χρηστών που είναι γυναίκες κυμαίνεται ανάμεσα στο 11,4% και στο 17%.

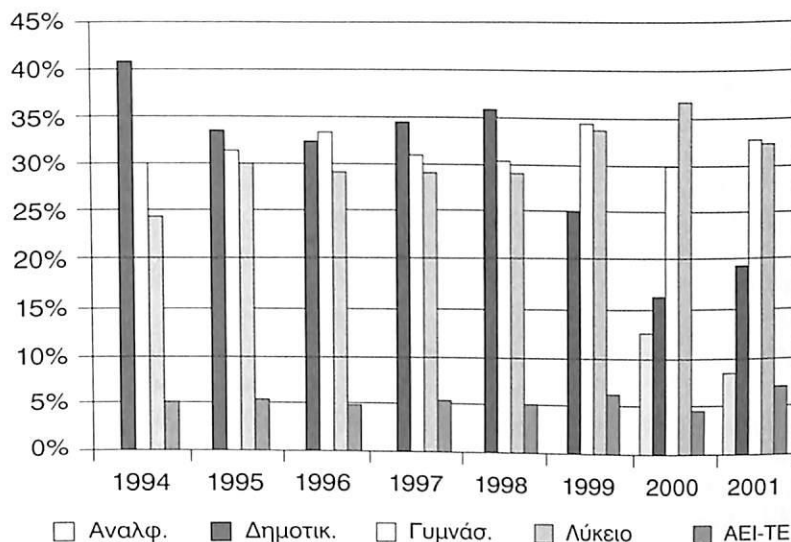
Η εμμένουσα διαφορά ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες χρήστες μπορεί να αποδοθεί, ως ένα βαθμό, τόσο στη μεγαλύτερη ελευθερία που παραχωρείται στα αγόρια από μικρές ηλικίες, η οποία ωστόσο συνοδεύεται συχνά από κάποια ανωριμότητα, όσο και στην ανεκτικότερη στάση που επιδεικνύει η κοινωνία απέναντι στο «ισχυρό» φύλο, ενώ παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, ανελαστική σε παραβατικές συμπεριφορές των κοριτσιών (Cole M. και S.R. Cole, 2002). Εξάλλου, δεν μπορεί να αγνοηθεί και το γεγονός ότι κατά τα τελευταία χρόνια τα αγόρια διαρρέουν από το σχολείο, κατά τη διάρκεια της υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης, σε μεγαλύτερο ποσοστό από τα κορίτσια, και καθίστανται, έτσι, πιο ευάλωτα στις διάφορες προκλήσεις (Σιπητάνου Α., 2000, σελ. 93-99).

2.3. Το εκπαιδευτικό επίπεδο των χρηστών

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η κατανομή των χρηστών ναρκωτικών, οι οποίοι απευθύνθηκαν και ζήτησαν βοήθεια από τις θεραπευτικές κοινότητες, με βάση το μορφωτικό τους επίπεδο¹²:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατανομή ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο των χρηστών που ζήτησαν θεραπευτική βοήθεια από το 1994 έως το 2001

Πηγή: Ετήσιες Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται, το ποσοστό των χρηστών που αποφοίτησαν από το Δημοτικό και απευθύνθηκαν σε θεραπευτικές κοινότητες, το 1994, έφτασε το 40,9%, ενώ, το 1999, έπεσε στο 24,9%. Κατά μέσο όρο, το ποσοστό που αντιστοιχεί στους αποφοίτους του Δημοτικού αυτά τα χρόνια είναι 32,4%.

Από την άλλη, αυτοί που αποφοίτησαν από το Γυμνάσιο και απευθύνθηκαν στις θεραπευτικές κοινότητες, κατά τη διάρκεια των οκτώ ετών που μελετούμε, παρουσιάζουν αυξομειώσεις και το ποσοστό τους κυμαίνεται, κατά μέσο όρο, στο 31,6%.

Όσον αφορά αυτούς που αποφοίτησαν από το Λύκειο και α-

πευθύνθηκαν στις θεραπευτικές κοινότητες, το 1994, ήταν μόλις το 24,3%, ενώ το 2000, το ποσοστό αυτό έφτασε το 36,5%. Κατά μέσο όρο, το ποσοστό που παρουσιάζουν οι απόφοιτοι Λυκείου κατά τα χρόνια αυτά είναι 30,5%.

Τέλος, το ποσοστό των χρηστών που αποφοίτησαν από Ανώτερη ή Ανώτατη Σχολή και απευθύνθηκαν στις θεραπευτικές κοινότητες είναι σαφώς μικρότερο, σε σχέση με αυτό των αποφοίτων των υπόλοιπων εκπαιδευτικών βαθμίδων, με εξαίρεση το 2001 που έφτασε το 7,1% και αγγίζει, κατά μέσο όρο, μόλις το 5,5%.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι παρουσιάζονται μικρές διαφορές μεταξύ των αποφοίτων Δημοτικού, Γυμνασίου, Λυκείου, όσον αφορά τους χρήστες ναρκωτικών ουσιών που απευθύνθηκαν στις θεραπευτικές κοινότητες, για όλα τα έτη που εξετάζονται από την παρούσα έρευνα. Ωστόσο, ιδιαίτερα υψηλό, 60%, παρουσιάζεται το ποσοστό των χρηστών που είτε εγκατέλειψαν πρόωρα το σχολείο είτε έχουν ολοκληρώσει μόλις την εννιάχρονη υποχρεωτική φοίτηση.

Εξάλλου, παρατηρούμε ότι για τα έτη 2000 και 2001 ένα σημαντικό ποσοστό χρηστών, 12,8% και 8,6% αντίστοιχα, χαρακτηρίζονται αναλφάβητοι.

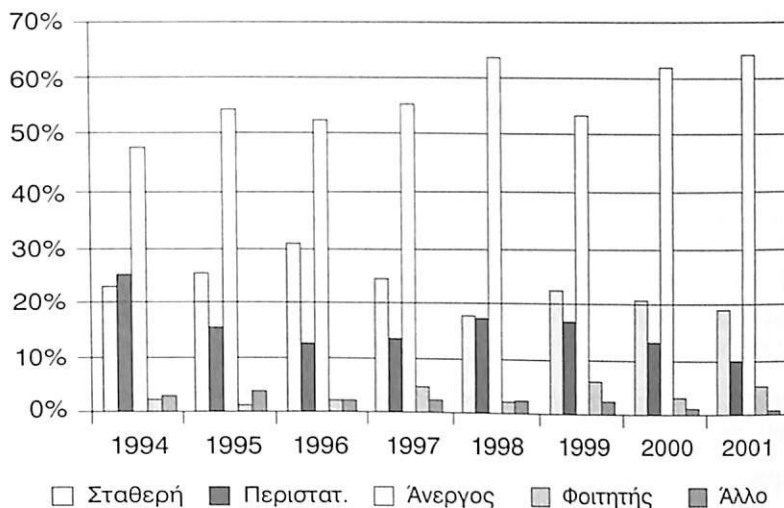
Επομένως, εύλογα συμπεραίνεται ότι υπάρχει μεγάλος βαθμός συσχέτισης ανάμεσα στη χρήση ναρκωτικών ουσιών και το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων, εφόσον, άλλωστε, είναι ευρύτερα αποδεδειγμένο ότι οι νέοι που εγκαταλείπουν νωρίς το σχολείο περιθωριοποιούνται και εκτρέπονται ευκολότερα σε παθογενείς συμπεριφορές (Σιπητάνου Α.,(2000, σελ. 111-113· Παιδαγωγική Εταιρία Ελλάδος, 1999). Αλλά και αυτοί που φεύγουν από τις θεραπευτικές κοινότητες χωρίς να έχουν ικανοποιητικό μορφωτικό επίπεδο και μια στοιχειώδη επαγγελματική κατάρτιση, δύσκολα μπορούν να επανενταχθούν, ενώ συγχρόνως ο κίνδυνος να εκτραπούν εκ νέου ελλοχεύει ιδιαίτερα απειλητικά, αναδεικνύοντας την ανάγκη μιας δεύτερης εκπαιδευτικής ευκαιρίας. Άλλωστε ο ρόλος της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης δεν περιορίζεται στο να συμπληρώσει μόνο τα κενά της υποχρεωτικής εκπαίδευσης του ατόμου, αλλά περιλαμβάνοντας την επαγγελματική κατάρτιση σε μια προοπτική κοινωνικής ένταξης στοχεύει σε μια διαβίου μάθηση (Παιδαγωγική Εταιρία Ελλάδος, 2001).

2.4. Η εργασιακή κατάσταση των χρηστών

Στον ακόλουθο πίνακα παρουσιάζεται η κατανομή των χρηστών με βάση την εργασιακή τους κατάσταση:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή ως προς την εργασιακή κατάσταση των χρηστών που ζήτησαν θεραπευτική βοήθεια από το 1994 έως το 2001

Πηγή: Ετήσιες Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001.

Διαπιστώνεται ότι το ποσοστό των ατόμων που απευθύνθηκαν σε θεραπευτικές κοινότητες και απασχολούνταν σε σταθερή εργασία το 1996 ήταν 30,6%, ενώ το 1998 και το 2001 έπεσε στο 18% και 19,2% αντίστοιχα. Ο μέσος όρος των ατόμων που έκαναν χρήση τοξικών ουσιών όλα αυτά τα χρόνια και είχαν σταθερή απασχόληση είναι μόλις 23%.

Επίσης, το ποσοστό των ατόμων που απευθύνθηκαν σε θεραπευτικές κοινότητες και απασχολούνταν περιστασιακά, το 1994 ήταν 24,9%, ενώ το 2001 μόλις 10,2%. Ο μέσος όρος των ατόμων που έκανε χρήση τοξικών ουσιών και απασχολούνταν περιστασιακά μειώνεται στο 15,5%.

Συντριπτικό παρουσιάζεται το ποσοστό των χρηστών που απευθύνθηκαν στις θεραπευτικές κοινότητες και ήταν άνεργοι. Γενικά, το ποσοστό των άνεργων χρηστών ξεπερνά σταθερά, όλα αυτά τα χρόνια το 50%, παρουσιάζοντας χαρακτηριστικά αυξητικές τάσεις, με εξαίρεση το 1994, οπότε και μειώνεται παροδικά στο 47,2%. Έτσι, ο μέσος όρος των άνεργων ατόμων που κάνουν χρήση τοξικών ουσιών ανέρχεται στο υψηλότερο ποσοστό του 56,5%.

Ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά παρουσιάζει η ομάδα των φοιτητών-

σπουδαστών, με μέσο όρο 3,3%, με εξαίρεση το 2001, οπότε το ποσοστό αυξήθηκε στο 5,6%.

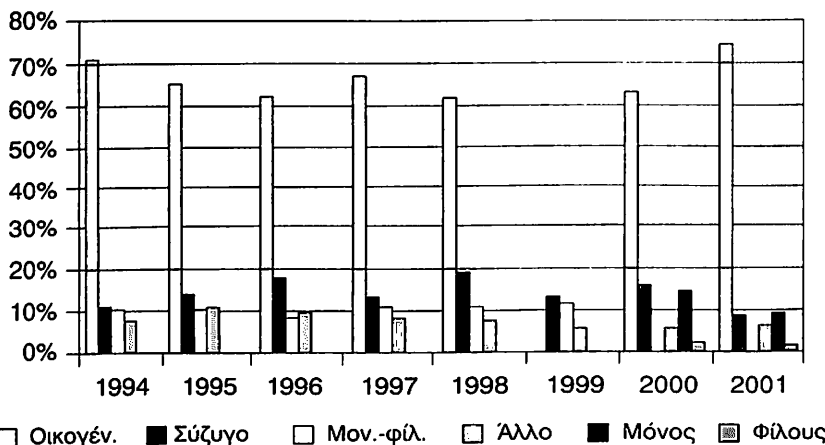
Παρατηρείται, λοιπόν, και εδώ υψηλός βαθμός συσχέτισης ανάμεσα στη χρήση ναρκωτικών ουσιών και την ανεργία, ανεξάρτητα αν η χρήση προκλήθηκε λόγω της ανεργίας ή αν η χρήση είχε ως συνέπεια την ανεργία (Tucker N., 1997). Αντίθετα, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των φοιτητών-σπουδαστών, οι οποίοι παρουσιάζονται ως χρήστες σε ποσοστά εξαιρετικά χαμηλά.

2.5. Οι συνθήκες διαβίωσης των χρηστών

Στον πίνακα 5 η κατανομή των χρηστών έγινε με βάση τις συνθήκες διαβίωσής τους και έδωσε τα παρακάτω στοιχεία¹³:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Κατανομή ως προς τις συνθήκες διαβίωσης των χρηστών που ζήτησαν θεραπευτική βοήθεια από το 1994 έως το 2001

Πηγή: Ετήσιες Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001.

Παρατηρείται από τα παραπάνω ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ατόμων που κάνουν χρήση ναρκωτικών ουσιών και προσεγγίζουν τις θεραπευτικές κοινότητες διαμένουν με την οικογένειά τους, χωρίς να διευκρινίζεται η επιμέρους οικογενειακή κατάσταση. Το μεγαλύτερο ποσοστό παρατηρήθηκε το 2001 και ανέρχεται στο 74,2%, ενώ ο μέσος όρος των ατόμων που διαμένει με την οικογένειά του είναι 67%.

Με σύζυγο-σύντροφο διαμένει το 14,2% κατά μέσο όρο, και ενώ το 1998 το ποσοστό ήταν 19,1%, το 2001 μειώθηκε στο 9,2%.

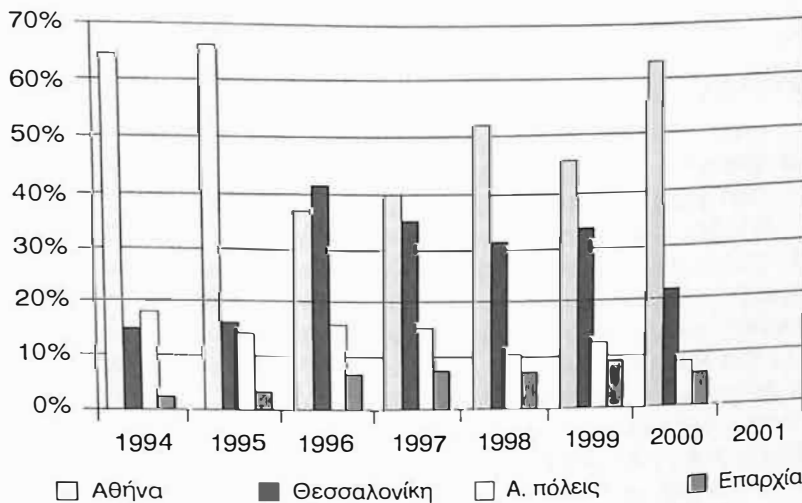
Κατά μέσο όρο, το ποσοστό των ατόμων που κάνει χρήση ναρκωτικών ουσιών και μένει μόνο ή με φίλους είναι 11%, με μικρές αυξομειώσεις από χρονιά σε χρονιά, ενώ το 2000 παρατηρήθηκε μία αύξηση του ποσοστού που δήλωσε ότι μένει μόνο του, της τάξης του 14,2%.

Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι ο ρόλος της οικογένειας είναι καθοριστικός στη συνειδητοποίηση και την αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών και συμβάλλει στην προσέγγιση των θεραπευτικών κοινοτήτων από τους χρήστες, τις οποίες δείχνουν να εμπιστεύονται. Αντίθετα, η συγκατοίκηση με φίλους ή η κατά μονάς διαμονή αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα προς την προαναφερθείσα κατεύθυνση (Sroufe L.A., Cooper R.G. κ.ά., 1990).

2.6. Περιοχή κατοικίας των χρηστών

Στον πίνακα 6 αναπαριστάται μία τελευταία κατανομή των χρηστών κατά περιοχή κατοικίας τους:

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Κατανομή κατά περιοχή κατοικίας των χρηστών που ζήτησαν θεραπευτική βοήθεια από το 1994 έως το 2001

Πηγή: Ετήσιες Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001.

Η μεγαλύτερη διάδοση της χρήσης ναρκωτικών παρατηρείται κατ' αρχάς στην Αθήνα, όπου ο μέσος όρος των χρηστών που απευθύνεται στις θεραπευτικές κοινότητες ανέρχεται στο 46% και κατά δεύτερο λόγο στη Θεσσαλονίκη, όπου το ποσοστό, κατά μέσο όρο, βρίσκεται στο 24%. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το 1996, οπότε το ποσοστό χρηστών που ζήτησαν θεραπευτική βοήθεια στη Θεσσαλονίκη ανήλθε στο 40%, παρατηρείται μία φθίνουσα πορεία των δεικτών. Η αύξηση που παρατηρείται αυτή τη χρονιά συμπίπτει χρονικά με την έναρξη του προγράμματος υποκατάστασης με μεθαδόνη.

Το ποσοστό των ατόμων που διαμένει σε άλλες πόλεις είναι κατά μέσο όρο 12% και ενώ το 1994 ήταν 18%, το 2000 μειώθηκε στο 8,6%. Ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό παρουσιάζουν οι χρήστες που διαμένουν σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, μόλις 5,2% κατά μέσο όρο, και μόνο το 1999 έφτασε το 9,1%.

Η κατανομή αυτή καταδεικνύει τη μεγαλύτερη πυκνότητα του πληθυσμού των χρηστών στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, γεγονός που αποδεικνύει ότι το πρόβλημα των ναρκωτικών κυριαρχεί στα μεγάλα αστικά κέντρα, σε σχέση με τις άλλες περιοχές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η χρήση των ναρκωτικών ουσιών συνιστά αποκλειστικά αστικό φαινόμενο. Αντανακλά παράλληλα την υπάρχουσα κατάσταση ως προς τη διαθεσιμότητα των θεραπευτικών κοινοτήτων στις μεγάλες πόλεις.

3. Επιλογικά

Με βάση τα στοιχεία που εμφανίζονται στην Αίτηση Θεραπευτικής Βοήθειας, η οποία περιέχεται στις Ετήσιες Εκθέσεις του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., κατά το χρονικό διάστημα από το 1994 έως το 2001, μπορούμε να επιχειρήσουμε τη σκιαγράφηση, σε γενικές γραμμές, του προφίλ του χρήστη που ζήτησε βοήθεια από τις θεραπευτικές κοινότητες στην Ελλάδα, το εν λόγω διάστημα. Πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για άνδρα, ηλικίας 19-40 ετών, ο οποίος είναι άνεργος, έχει φοιτήσει σε κάποιες τάξεις του δημοτικού ή και του γυμνασίου και ζει με την οικογένειά του στην Αθήνα.

Στη μελέτη μας αυτή διαπιστώθηκαν αξιόλογα στοιχεία που αφορούν τα χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών ουσιών που προσεγγίζουν τις θεραπευτικές κοινότητες όλα αυτά τα χρόνια και τα οποία μπορούν να τροφοδοτήσουν συζητήσεις και έρευνες

σχετικά με την κοινωνιολογική δομή και την αντιμετώπιση του προβλήματος. Το δικό μας, ωστόσο, επιστημονικό υπόβαθρο προσανατόλισε το ενδιαφέρον μας προς τις επιστημάνσεις που αφορούν κυρίως το εκπαιδευτικό επίπεδο των χρηστών.

Παίρνοντας, λοιπόν, ως έναυσμα το κατά τεκμήριο χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των χρηστών, αξίζει να δοθεί έμφαση και να στραφεί το ενδιαφέρον των ειδικών προς την κατεύθυνση της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο μπορεί να δοθεί η δυνατότητα τόσο αναπλήρωσης των βασικών μορφωτικών τους ελλείψεων, προσφέροντάς τους μια δεύτερη ευκαιρία σχολικής φοίτησης, όσο και επαγγελματικής ενημέρωσης και κατάρτισης, ενταγμένη στην ευρύτερη αγωγή θεραπείας και επανένταξής τους. Είναι άλλωστε γνωστό ότι η σχολική αποτυχία και η συνακόλουθη αδυναμία επαγγελματικής αποκατάστασης των ατόμων αναπόφευκτα οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό και ενίοτε στην παραβατικότητα, με όλες τις αρνητικές συνέπειες για το άτομο και για το κοινωνικό σύνολο.

Άλλωστε, στο πλαίσιο της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης εντάσσεται και η έγκαιρη πρόληψη του φαινομένου με την ευαισθητοποίηση και την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και των γονέων, με σκοπό τη δραστηριοποίησή τους στον τομέα της αντιμετώπισης του προβλήματος των ναρκωτικών.

Συμπερασματικά, θεωρούμε ότι η εικόνα που διαμορφώνεται με τα ποσοστά που προκύπτουν από τα στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας, από το 1994 έως το 2001, αποδίδει σε μικρογραφία τις διαστάσεις και τα χαρακτηριστικά του προβλήματος της χρήσης των ναρκωτικών ουσιών, όπως αυτό εμφανίζεται στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Οποιαδήποτε υπεύθυνη αντιμετώπιση του προβλήματος προϋποθέτει συντονισμένες προσπάθειες για τη γνώση και την κατανόησή του, βασισμένες σε επιμέρους επιστημονικά δεδομένα. Η επιστημονική συζήτηση και έρευνα, στο θέμα των ναρκωτικών στον ελληνικό χώρο, αλλά και διεθνώς, ήταν και εξακολουθεί να είναι σχετικά περιορισμένη. Τα πορίσματα της παρούσας μελέτης θα μπορούσαν –πιστεύουμε– να αξιοποιηθούν κατάλληλα συμβάλλοντας στη χάραξη εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής και στρατηγικής τόσο στο επίπεδο των μηχανισμών και οργανισμών πρόληψης και αντιμετώπισης της ουσιοεξάρτησης, όσο και των φορέων εκπαίδευσης και επιμόρφωσης που σχετίζονται έμμεσα με το πρόβλημα.

Σημειώσεις

1. Τα τηλέφωνα του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. στην Αθήνα είναι 210 6536902 και 210 6170805, το fax: 210 6537273, το ηλεκτρονικό τους ταχυδρομείο: ektepn@hol.gr, ενώ η ιστοσελίδα τους: <http://www.ektepn.gr>.

2. European Monitoring Center for Drugs and Drugs Addiction (EMCDDA).

3. Το ΚΕ.Θ.Ε.Α. συστάθηκε με το Ν. 1728/1987 και το τηλέφωνό του στην Αθήνα είναι 210 9241993/6, το fax: 210 9241986, το ηλεκτρονικό του ταχυδρομείο: admin@kethea.gr, ενώ η ηλεκτρονική σελίδα του: <http://www.kethea.gr>.

4. Ο ΟΚΑΝΑ εδρεύει στην Αθήνα και ιδρύθηκε με το Ν. 2161/1993. Το τηλέφωνο του Οργανισμού στην Αθήνα είναι το 210 8253756, το fax: 210 8253760 και το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο: okana@otenet.gr. Παράλληλα, λειτουργεί καθημερινά Ανοικτή τηλεφωνική γραμμή «sos» για τα Ναρκωτικά με αριθμό κλήσης 1031.

5. Παράλληλα με τη λειτουργία και τη δράση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., του ΚΕ.Θ.Ε.Α και του ΟΚΑΝΑ και προκειμένου να προωθηθεί η άμεση ενημέρωση των ενδιαφερομένων αλλά και του ευρύτερου κοινού για τα υπάρχοντα προγράμματα πρόληψης και αντιμετώπισης της τοξικομανίας, εκδόθηκε ο «Οδηγός Υπηρεσιών Πρόληψης και Θεραπείας των Ουσιοεξαρτήσεων», ο οποίος εμφανίζεται και σε ηλεκτρονική μορφή στην ελληνική γλώσσα, στο διαδίκτυο.

6. Με στόχο την κάλυψη των αναγκών πληροφόρησης και ενημέρωσης των επιστημόνων και των ερευνητών, η ελληνική βιβλιογραφία για τα ναρκωτικά είναι προσβάσιμη και μέσω του διαδικτύου από τη Βιβλιογραφική Βάση Δεδομένων, η οποία περιλαμβάνει 1.250 δημοσιεύσεις για την Ελλάδα που έχει συγκεντρώσει μέχρι τώρα το Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., στην ελληνική και στην αγγλική γλώσσα. Η διεύθυνση της ιστοσελίδας του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. είναι η παρακάτω: www.ektepn.gr.

7. Κατά την προσέγγιση αυτή εντοπίστηκαν σχετικά: μία βιβλιογραφική αναφορά για το έτος 1977, μία για το έτος 1984, μία για το 1985, μία για το 1986, δύο για το 1988, τρεις για το 1990, τρεις για το 1991, μία για το 1992, μία για το 1993, μία για το 1995, μία για το 1996, δύο για το 1997, μία για το 1998, τρεις για το 1999, τέσσερις για το 2000 και μία για το 2001.

8. Στην πορεία του χρόνου δημιουργήθηκε μια Βάση Δεδομένων για την πληρέστερη ενημέρωση των ενδιαφερομένων σχετικά με τις εξελίξεις στον τομέα της έρευνας για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα, η οποία σήμερα περιλαμβάνει 80 περίπου ερευνητικά προγράμματα τα οποία έχουν υλοποιηθεί στην Ελλάδα, από το 1993 έως το τέλος του 2000.

9. Η Α.Θ.Β. εφαρμόστηκε για πρώτη φορά σε ευρωπαϊκό επίπεδο στην Ελλάδα. Για την καταγραφή των χαρακτηριστικών των χρηστών που έρχονται σε επαφή με τα θεραπευτικά κέντρα χρησιμοποιήθηκε η μεθοδολογία και το επιδημιολογικό δελτίο της Ομάδας Επιδημιολογίας Πομπιντού του Συμβουλίου της Ευρώπης. Το δελτίο αυτό υιοθετείται σήμερα από ολόενα

αυξανόμενο αριθμό κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επιτρέποντας τη δυνατότητα σύγκρισης των στοιχείων που συγκεντρώνονται από τα κράτη- μέλη. Στο δελτίο περιλαμβάνονται βασικές πληροφορίες για τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά, καθώς και για τα χαρακτηριστικά τα σχετικά με τη χρήση ναρκωτικών, συνθέτοντας το προφίλ των χρηστών.

10. Το 1994, η ανάπτυξη της Α.Θ.Β. κάλυψε το σύνολο των τότε υπαρχόντων θεραπευτικών προγραμμάτων. Στη συνέχεια, όμως, δύο από τα μεγαλύτερα θεραπευτικά κέντρα στη χώρα μας, το 18ΑΝΩ και το ΚΕ.Θ.Ε.Α., διέκοψαν την αποστολή στοιχείων στο Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., γεγονός που δημιούργησε σοβαρά προβλήματα, όσον αφορά την αντιπροσωπευτικότητα των στοιχείων του συστήματος καταγραφής, περιορίζοντας την εγκυρότητα της ερμηνείας και τη συγκρισιμότητά τους με αυτά των άλλων χωρών, γιατί, ενώ συνεχίζεται η συλλογή των στοιχείων από όλα τα άλλα θεραπευτικά προγράμματα, τα δεδομένα παύουν να είναι αντιπροσωπευτικά του συνόλου των ατόμων στην Ελλάδα που προσφεύγουν για θεραπευτική βοήθεια στις διάφορες υπηρεσίες, εφόσον δεν εκπροσωπούνται όλες. Η διεύρυνση του δικτύου του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., μετά την ανανέωση της συνεργασίας με τους παραπάνω φορείς, από το 2000, αποτέλεσε σημαντικό βήμα για την αναβάθμιση της ποιότητας του συστήματος πληροφόρησης για τα ναρκωτικά. Σήμερα, οι φορείς αυτοί είναι κατά αλφαβητική σειρά οι εξής: 1. ΓΙΑΤΡΟΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ, 2. Δίκτυο Θεραπευτικών Υπηρεσιών Πάτρας, 3. Εναλλακτικό Θεραπευτικό Πρόγραμμα «ΑΡΓΩ» - Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης, 4. Ιδιωτική Ψυχιατρική Κλινική «ΚΑΣΤΑΛΙΑ», 5. Κέντρο Βοήθειας ΟΚΑΝΑ, 6. Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων ΚΕ.Θ.Ε.Α., 7. Μονάδα Απεξάρτησης Τοξικομανών «18ΑΝΩ» - Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής, 8. Πρόγραμμα «ΑΘΗΝΑ» - Αιγινήτειο Νοσοκομείο - ΟΚΑΝΑ, 9. Πρόγραμμα «ΘΗΣΕΑΣ» - Δήμος Καλλιθέας, 10. Πρόγραμμα Υποκατάστασης ΟΚΑΝΑ (πέντε μονάδες), 11. Τμήμα Αποκατάστασης Εξαρτημένων Ατόμων - Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης, 12. Χριστιανικό Σωματείο Βοήθειας «ΦΙΛΗΜΩΝ», 13. Ψυχιατρείο Κρατουμένων Κορυδαλλού.

11. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, έως το 1999 ερευνήθηκε ο πληθυσμός των χρηστών, μέχρι την ηλικία των 40 ετών. Από το 2000, ερευνάται πλέον και ο πληθυσμός ηλικίας 40 ετών και άνω.

12. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, η κατηγορία αναλφάβητοι παρυσιαίζεται και εξετάζεται από το 2000 και μετά.

13. Δεδομένου ότι η κατανομή, σύμφωνα με τις παρούσες συνθήκες διαβίωσης των χρηστών, διαφοροποιείται από την πενταετία 1994-1999 στη διετία 2000-2001, κρίθηκε απαραίτητο για τα δύο τελευταία χρόνια να υπάρξουν πέντε κι όχι μόνο τέσσερις κατηγορίες.

Βιβλιογραφία

- Απολογισμός έργου ΚΕ.Θ.Ε.Α, Κέντρο Θεραπείας εξαρτημένων ατόμων, Αθήνα, 2000.
- Batsalias K. και C. Kountouzi, «Διερεύνηση ψυχοκοινωνικών χαρακτηριστικών και δυναμικών στις οικογένειες των χρηστών», στο: *2nd European Conference on Rehabilitation and Drug Policy: Europe in transition*, 28 May - 2 June 1995, Proceedings, Αθήνα, 1996, ΚΕ.Θ.Ε.Α, σελ. 178-181 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1998, 3Δ2).
- Cole M. και S.R. Cole, *Η ανάπτυξη των παιδιών*, τόμ. Β', εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2002.
- Degleris N., «Μονάδα επαγγελματικής κατάρτισης και επανένταξης για πρώην τοξικομανείς: η ελληνική εμπειρία», στο: *2nd Congresso Internazionale, Colectanea de textos*, Centro das Taipas, τεύχ. 5, Lisboa, 1993, σελ. 81 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 6Π11).
- Δημητρίου Α. κ.ά., «Χρήση ψυχοτρόπων ουσιών από τους μαθητές της Μέσης Εκπαίδευσης», στο: *24ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Περιλήψεις, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, 5-9 Μαΐου 1998, Αθήνα, σελ. 36 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1998, 2Π2).
- Δημητρίου Α. κ.ά., «Σχολικοί παράγοντες και χρήση ψυχοτρόπων ουσιών», στο: *25ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Περιλήψεις, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα, 4-8 Μαΐου 1999 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1999, 2Π4).
- Δημητρίου Α. κ.ά., «Μαθητές και ναρκωτικά: συσχέτιση με κάπνισμα, αλκοόλ και ψυχοτρόπα φάρμακα», στο: *25ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Περιλήψεις, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών Αθήνα, 4-8 Μαΐου 1999 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1999, 2Π5).
- Δημητρίου Α., *Μελέτη της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών από τους μαθητές της Μέσης Εκπαίδευσης - Διαχρονική πορεία της χρήσης*, Διαδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2000 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2000, 2Δ4).
- Δοξιάδης Σ. «Τοξικομανία και οικογένεια», στο: Δοξιάδης Σ., *Ένας γιατρός επισκέπτεται και γράφει*, 1977, σελ. 191 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1977, 3Δ8).
- Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά*, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 1997.
- Ετήσια Έκθεση για την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών σε Διεθνές και σε Εθνικό επίπεδο*, επιμ. Μένη Μαλιώρη, Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών (ΟΚΑΝΑ), Αθήνα, 1999.
- Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα*, επιμ. Α. Κοκκέβη, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 1996.

- Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα. Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 1997.
- Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα, επιμ. Α. Κοκκέβη, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 1998.
- Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα, επιμ. Επιστημονική Ομάδα Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 1999.
- Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα, επιμ. Α. Κοκκέβη, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 2000.
- Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 2001.
- Ετήσια Έκθεση του Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν. για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα, επιστημονική υπεύθυνη Τερζίδου Μανίνα, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 2002.
- Head J., *Working with adolescents: Constructing Identity*, The Falmer Press, London, 1997.
- Καλαρρύτης Γ., Κλαδευτήρα Α. και Κ. Υφαντή, *Προκαταρκτική μελέτη των κοινωνιοδημογραφικών και άλλων χαρακτηριστικών των εφήβων που προσέγγισαν τη ΣΤΡΟΦΗ κατά τα έτη 1994, 1995 και 1996*, ΣΤΡΟΦΗ, Αθήνα, 1997.
- Καλαρρύτης Γ. και Α. Κλαδευτήρα, *Κοινωνιοδημογραφικά και άλλα χαρακτηριστικά των ατόμων που προσέγγισαν το θεραπευτικό πρόγραμμα ΣΤΡΟΦΗ το 1996*, ΣΤΡΟΦΗ, Αθήνα, 1997.
- Καλαρρύτης Γ. και Κ. Υφαντή, *Κοινωνιοδημογραφικά και άλλα χαρακτηριστικά των ατόμων που προσέγγισαν το θεραπευτικό πρόγραμμα ΣΤΡΟΦΗ το 1997*, ΣΤΡΟΦΗ, Αθήνα, 1998.
- Καλαρρύτης Γ., Υφαντή Κ. και Σ. Ζώτου, *Χαρακτηριστικά των εφήβων χρηστών ψυχοτρόπων ουσιών που προσέγγισαν την ΣΤΡΟΦΗ το 1999*, ΣΤΡΟΦΗ, Αθήνα, 1999.
- Καλαρρύτης Γ., Ρήγος Η. και Σ. Ζώτου, *Χαρακτηριστικά των εφήβων χρηστών ψυχοτρόπων ουσιών που προσέγγισαν την ΣΤΡΟΦΗ το 2000*, ΣΤΡΟΦΗ, Αθήνα, 2000.
- Καλαρρύτης Γ. κ.ά., *Χαρακτηριστικά των εφήβων χρηστών ψυχοτρόπων*

ουσιών που προσέγγισαν την ΣΤΡΟΦΗ και την ΠΛΕΥΣΗ το 2000, ΣΤΡΟΦΗ - ΠΛΕΥΣΗ, Αθήνα, 2001.

Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕ.Θ.Ε.Α) – Ενημερωτικό έντυπο.

Κοκκέβη Α., «Η χρήση νόμιμων και παράνομων τοξικών ουσιών στην εφηβεία», στο: Τσιάντης Ι. και Σ. Μανωλόπουλος (επιμ.), στο περιοδικό *Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής*, τεύχ. 2, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1988, σελ. 358-379 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 2Δ18).

Κοκκενί Α. και C. Stefanis, «Η επιδημιολογία της χρήσης νόμιμων και παράνομων ουσιών σε μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα», τόμ. 81, τεύχ. 1, 1991, σελ. 48-52 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 2Δ32).

Κοκκέβη Α., Μαδιάνου Δ. και Κ. Στεφανής, *Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα: η χρήση ουσιών στο μαθητικό πληθυσμό*, Ψυχιατρική βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1992 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 2Δ36).

Κοκκέβη Α. και Κ. Στεφανής, *Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα. Η διαχρονική πορεία της χρήσης*, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 1994.

Κοκκέβη Α., Terzidou Μ. και Μ. Loukadaki, «Ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά της χρήσης παράνομων ουσιών: αποτελέσματα από έρευνες στο μαθητικό πληθυσμό της Ελλάδας», στο: *Documentation of the first EASAR - Conference*, Programme, overview, abstracts and participants, Evangelische Akademie Tutzing, Germany, 22-25 May 1995, σελ. 23-24 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 3Π41).

Κοκκενί Α. κ.ά., «Διαχρονικές τάσεις στη χρήση των ουσιών στο μαθητικό πληθυσμό: διαφορές ανάμεσα στα φύλα», στο: *Pompidou Group Symposium: women and drugs Q Focus on prevention*, Proceedings, 6-7 October 1995, Council of Europe, Bonn, 1997, σελ. 29-37 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1998, 2Δ3).

Κοκκενί Α. κ.ά., «Χρήση ουσιών σε μαθητές λυκείου στην Ελλάδα: παράνομες χρήσεις ναρκωτικών σε μία κοινωνία που αλλάζει», στο: περιοδικό *Drug and Alcohol Dependence*, τεύχ. 58, 2000, σελ. 181-188 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2000, 2Δ7).

Κούτρας Β., *Ναρκωτικά και μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης*, Διδακτορική διατριβή, Ιατρικό Τμήμα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1990 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 2Δ29).

Koutras Β. κ.ά., «Η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών από μαθητές Λυκείου στην Ελλάδα: συσχέτιση με οικογενειακούς παράγοντες», *Know the self: Evolutionary course of the therapeutic communities: the third generation*, Proceedings of the 13th World Conference of Therapeutic Communities, ΚΕ.Θ.Ε.Α., Αθήνα, 23-28 September 1990, σελ. 312-317 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 3Δ36).

Koutras Β. κ.ά., «Χρήση ναρκωτικών από μαθητές της Μέσης Εκπαίδευσης», *Ιατρική*, τόμ. 61, τεύχ. 4, 1992, σελ. 398-403.

- Κουτρουβίδης Π., «Σχολική επίδοση εφήβων χρηστών ναρκωτικών ουσιών και η εκπαιδευτική παρέμβαση στην θεραπευτική κοινότητα», στο: *9ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρίας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγή της Υγείας «Νεολαία και εξαρτησιογόνες ουσίες»*, Πρακτικά υπό έκδοση, Ηράκλειο, 29-31 Μαΐου 1997 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1999, 3Δ1).
- Μακα Ζ. κ.ά., «Το διαφορετικό ψυχοκοινωνικό προφίλ των εφήβων χρηστών κάνναβης στην Ελλάδα τα τελευταία 15 χρόνια», στο: *5th European Association of Substance Abuse Research (EASAR)*, Ludwig-Boltzmann - Institute for Addiction research at the Anton-Proksch-Institute, Vienna, 7-9 May 1999 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1999, 3Π11).
- Μαρσέλος Μ. και Χ. Φραγκίδης, «Τα ναρκωτικά στα σχολεία: ερωματολόγιο επιδημιολογικής έρευνας για τις γνώσεις, τη στάση και τη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών από μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 58, 1985, σελ. 145-166 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 2Δ9).
- Μαρσέλος Β. κ.ά., «Χρήση και κατάχρηση ψυχοτρόπων ουσιών από μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 71, 1988, σελ. 102-124 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1998, 2Δ2).
- Μπούκης Δ. κ.ά., «Κοινωνική έρευνα θέσεων, γνώσεων και χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών από μαθητές β' γυμνασίου και β' λυκείου στην περιοχή του Πειραιά», *2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας*, Πειραιάς, 24-26 Νοεμβρίου 2000 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2001, 2Π4).
- Οδηγός Υπηρεσιών Πρόληψης και Θεραπείας των Ουσιοεξαρτήσεων*, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 2000.
- Παιδαγωγική Εταιρία Ελλάδος, «Σχολική αποτυχία και Κοινωνικός Αποκλεισμός», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Γιάννενα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Παιδαγωγική Εταιρία Ελλάδος, *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση: Διεθνής Εμπειρία και Ελληνική Προοπτική*, Πρακτικά Θ' Διεθνούς Παιδαγωγικού Συνεδρίου, εκδ. Ατραπός, Βόλος 1999, Αθήνα, 2001.
- Παιονίδης Μ. και Χ. Αχλαδάς, «Η χρήση κοινών ευφραντικών ουσιών και ναρκωτικών σε μαθητές β' και γ' τάξης λυκείου», *Παιδιατρική*, τόμ. 47, τεύχ. 2, 1984, σελ. 124-129 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 2Δ7).
- Papandreou P., *Ο ρόλος του σχολείου στην πορεία ανάπτυξης προβληματικών συμπεριφορών: η περίπτωση των εφήβων χρηστών εξαρτησιογόνων ουσιών*, M.A. Dissertation, University of Sussex Institute of Education, London, 2000 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2001, 2Δ2).
- Pomini V., Λιάππας Ι. και Π. Παπαβασιλείου, «Θεραπευτική προσέγγιση στις οικογένειες ουσιοεξαρτημένων ατόμων που απευθύνθηκαν για βοήθεια στο Ειδικό Εξωτερικό Ιατρείο του Αιγινήτειου Νοσο-

- κομείου: α) δημογραφικά στοιχεία, β) τρόποι αλληλοεπίδρασης των μελών του οικογενειακού συστήματος: προκαταρκτικά ευρήματα», στο: *12ο Πανελλήνιο Ψυχιατρικό Συνέδριο*, Περιλήψεις, 18-21 Απριλίου, 1991, σελ. 43 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 2Π7).
- Σιπητάνου Α., *Ο αναλφαβητισμός στην Ελλάδα: Η διαχρονικότητα και οι μεταλλαγές του προβλήματος*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Sroufe L.A., Cooper R.G. κ.ά., *Child Development: Its nature and course*, Mc Graw-Hill, Inc., New York, 1990.
- Συμπλήρωμα στην Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά*, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 1998.
- Συμπλήρωμα στην Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά*, επιμ. Π. Βάσιου, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 1999.
- Συμπλήρωμα στην Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά*, επιμ. Π. Βάσιου, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 2000.
- Συμπλήρωμα στην Ελληνική βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά*, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής - Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία, Αθήνα, 2001.
- Tucker N., *Εφηβεία, ωριμότητα και τρίτη ηλικία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
- Υφαντής Θ., Μαρσέλος Β. και Θ. Κούτρας, «Κατάχρηση ψυχοτρόπων ουσιών από μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης», στο: *3ο Πανελλήνιο φαρμακευτικό συνέδριο*, Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου φαρμακευτικού συνεδρίου, Αθήνα, 31 Μαΐου-2 Ιουνίου 1986 (Πανελλήνια Ένωση Φαρμακοποιών), (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 2Δ11).
- Υφαντής Θ. κ.ά., «Η αξιοπιστία και η εγκυρότητα των μετρήσεων του ερωτηματολογίου επιδημιολογικής έρευνας για τις γνώσεις, τη στάση και την χρήση ψυχοτρόπων ουσιών από μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης», *Εγκέφαλος*, τόμ. 27, τεύχ. 4, 1990, σελ. 178-191 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 1Δ3).
- Υφαντής Θ. κ.ά., «Εξωσχολικά ενδιαφέροντα και ασχολίες μαθητών της Μέσης Εκπαίδευσης που κάνουν χρήση οιοπνευματωδών ποτών και ναρκωτικών», στο: *12ο Πανελλήνιο Ψυχιατρικό Συνέδριο*, Περιλήψεις, 18-21 Απριλίου 1991, σελ. 154 (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 1997, 2Δ33).
- Χαρίλα Ν. και Α. Καλαντζή-Αζίζι, «Επιδημιολογικά στοιχεία στη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών σε φοιτητικό πληθυσμό», στο: *8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας*, Αλεξανδρούπολη 24-27 Μαΐου 2001, (Ε.Κ.Τ.Ε.Π.Ν., 2002, 2Π7).

Η έννοια του «νοήματος» στη συστημική θεωρία του Niklas Luhmann

Νικόλαος Τσίρος*

Περίληψη

Μία από τις ουσιωδέστερες έννοιες της συστημικής θεωρίας του Niklas Luhmann είναι αυτή του νοήματος. Ο Luhmann εξέθεσε την αντίληψή του περί νοήματος εξαιρετικά ενωρίς και κατά τη διάρκεια της περίφημης διαμάχης του με τον Jürgen Habermas. Στο κείμενό του «Νόημα ως θεμελιώδης έννοια της κοινωνιολογίας» αποκαλύπτονται οι πρώτες εννοήσεις περί νοήματος της λειτουργικο-δομικής, συστημικής θεωρίας του. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και με τη βαθμιαία ανάπτυξη της θεωρίας των αυτοαναφορικών συστημάτων, η έννοια του νοήματος προσαρτήθηκε κατ' ανάγκην στη βασική ιδέα της αυτοποιητικής λειτουργίας των κοινωνικών συστημάτων.

1. Εισαγωγή

Η έννοια του νοήματος στο έργο του Niklas Luhmann συνυφαίνεται άρρηκτα με τα επιστημολογικά και τα μεθοδολογικά προαπαιτούμενα της λειτουργικο-δομικής θεωρίας του. Ο κόσμος (Welt) στη συστημική θεωρία συνιστά μian κατάσταση ύψιστης ενδεχομενικότητας (Kontingenz) και μιας prima facie αδύνατον να κυριαρχηθεί περιπλοκότητας (Komplexität). Παρουσιάζεται ως ο φαινομενολογικός ορίζοντας άπειρων δυνατοτήτων¹. Επισημάνθηκε ορθά από αναλυτές της συστημικής θεωρίας, ότι η εναντιωμα-

* Λέκτορας του Τμήματος Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

τική σχέση του συστήματος προς τον κόσμο πρέπει να παραλληλισθεί με τη συμπεριφορά μιας τρόπον τινά οργανωμένης συνθετότητας σε αντιδιαστολή με μια χαοτικά ανοργάνωτη, που κατοικοεδρεύει στο περιβάλλον εκτός του συστήματος².

Ταυτόχρονα όμως, η έννοια του νοήματος δεν παρέμεινε γνωσιοθεωρητικά αναλλοίωτη στο λουμανικό έργο. Αντίθετα, παρακολούθησε τις «αλλαγές παραδείγματος» του μέγιστου γερμανού κοινωνιολόγου του 20ου αιώνα και προσαρτήθηκε σε αυτές. Η πρώτη αλλαγή παραδείγματος αφορά στην αντικατάσταση της δομικο-λειτουργικής συστημικής θεωρίας στο πρώιμο έργο του Talcott Parsons από αυτήν της λειτουργικο-δομικής θεωρίας στο επίσης σχετικά πρώιμο έργο του Luhmann. Ενώ στην πρώτη θεωρητική προσέγγιση το σύστημα προσδιορίζεται ως η διαφορά του Όλου προς τα μέρη του, στη δεύτερη αναδεικνύεται αποκλειστικά στη σχέση και στην αντιπαράθεση με το περιβάλλον του³.

Η δεύτερη αλλαγή παραδείγματος αφετηριάζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 με την κατασκευή μιας θεωρίας των αυτοαναφορικών συστημάτων στο έργο του Luhmann⁴. Υιοθετώντας την ιδέα της αυτοποίησης από τους νευροβιολόγους H. Maturana και F. Varela⁵, ο Luhmann επεξεργάζεται το πρόβλημα του νοήματος στο πλαίσιο ενός αυτοαναφορικά εκδιπλούμενου ορίζοντα, ατέρμονων επικοινωνιακών ενεργημάτων. Υπό καθεστώς αυτοαναφοράς, η επικοινωνία σηματοδοτεί την παραγωγή μιας νέας «αναδυόμενης» πραγματικότητας, ήγουν της κοινωνίας που συλλαμβάνεται ως η διαρκής ροή της επικοινωνίας μέσω της ίδιας της επικοινωνίας. Πράγματι, η ατομική συνείδηση των ανθρώπων, νοούμενων ως ψυχικών συστημάτων, παύει να αποτελεί μέρος του κοινωνικού συστήματος και εφεξής απεμπολείται στο περιβάλλον (Umwelt) του τελευταίου⁶. Στον Luhmann της ύστερης περιόδου, ναι μεν το περιβάλλον εξακολουθεί να δομείται ως σχέση διαφοράς με το καθέκαστο σύστημα, όμως την ταυτή στιγμή το περιβάλλον εσωτερικεύεται από το σύστημα, «μεταφέρεται» δηλαδή εντός του.

Από τα μέχρι τώρα λεχθέντα καθίσταται αντιληπτό, ότι κάθε απόπειρα ανάλυσης της έννοιας του νοήματος στο λουμανικό έργο προσιωνίζεται ατελέσφορη δίχως την έστω εισαγωγική κατανόηση του θεωρητικού σχήματος στο οποίο καλείται να ενταχθεί. Για το λόγο αυτό, η παρούσα μελέτη επισκοπεί αρχικά τα δύο θεμελιώδη θεωρητικά στάδια της λουμανικής σκέψης, δηλαδή τη λειτουργικό-δομική θεωρία και τη θεωρία των αυτοαναφορικών συστημάτων. Ακολούθως, επιχειρείται η ανάδειξη του νοήματος ως μέσου

που επιτρέπει την ταυτόχρονη απομείωση και διατήρηση της περιπλοκότητας του κόσμου εντός των συστημάτων: αφενός η ύπαρξη νόηματος εντός των συστημάτων εξαναγκάζει στην πραγματοποίηση ορισμένων μόνο δυνατοτήτων, αφήνοντας έτσι ανεκτέλεστες πλείστες όσες υπόλοιπες, αφετέρου το νόημα οριοθετείται *per se*, ακριβώς από την απέλαση όλων εκείνων των δυνατοτήτων, οι οποίες δεν επικαιροποιούνται σε μια x δεδομένη, χρονική στιγμή⁷. Το συστημικό νόημα λαμβάνει πάντοτε σημασιολογικά υπόψη του, το ωσεί παρόν, δυνατικό. Κατά τη στιγμή που θεματοποιεί κάποιες δυνατότητες ως σημαντικές για το σύστημα, δεν απαγορεύει αυτόχρονα σε άλλες, κατά τα φαινόμενα πρόσκαιρα αποκλεισμένες, να αποτελέσουν λειτουργικά στοιχεία του συστήματος στο μέλλον.

2. Η λειτουργικο-δομική θεωρία του Niklas Luhmann

Η θεωρία αυτή εντάσσεται στην ευρύτερη συστημική θεωρία και ριζοσπαστικοποιεί το ζήτημα της συνολικής λειτουργίας των συστημάτων. Προεξάρχον στοιχείο της είναι η εννόηση του συστήματος σε αναφορά με το περιβάλλον του⁸. Ομιλώντας όσον το δυνατόν πιο περιεκτικά, θα προσδιορίσουμε ως περιβάλλον οτιδήποτε δεν ανήκει σε ένα συγκεκριμένο σύστημα⁹. Πάντως, σημασία για το σύστημα δεν αποκτούν όλα όσα ανεξαιρέτως εντοπίζονται εκτός αυτού, παρά μόνον τα «σημαντικά για το σύστημα περιβάλλοντα» (*relevante Umwelten*). Με άλλα λόγια, το τι έχει βαρύνουσα σημασία για το σύστημα εξαρτάται ανά περίπτωση, από τη συγκεκριμένη κάθε φορά κατάσταση των πραγμάτων.

Στον Luhmann προβάλλεται μια ασθενής ανθρωπολογική επιχειρηματολογία κατά την ανάπτυξη του θεωρητικού στρατηγήματός του. Ο άνθρωπος δεν είναι πλέον τμήμα του κοινωνικού συστήματος. Οράται έξωθεν, ως το προβληματικό περιβάλλον του¹⁰. Οπότε, το υποκείμενο συλλαμβάνεται περισσότερο ως η αστάθμητη συνθήκη μιας υψηλού βαθμού ενδεχομενικότητας που πρέπει να τιθασευθεί και ολιγότερο ως φορέας κανονιστικών αρχών και αξιακών ιδεών που χρήζουν αμέριστης φροντίδας και προστασίας.

Η απεριόριστη περιπλοκότητα του κόσμου υπαγορεύει την ανάγκη ύπαρξης συστημικών διαδικασιών, οι οποίες θα επωφελούνται μιας σχετικής αυτονομίας απέναντι στο περιβάλλον ως προϋ-

πόθεση για την απομείωση της περιπλοκότητας (Reduktion der Komplexität). Πρέπει βεβαίως να τονίσουμε, ότι η a priori υποστασιοποίηση του κόσμου ως περιπλοκότητα επιβαρύνει τη θεωρία με έναν επιστημολογικά δυσβάσταχτο αντικειμενισμό (Objektivismus)¹¹. Θυσιάζεται ούτως ειπείν το περιεχόμενο σε υπερβολικές φορμαλιστικές απαιτήσεις. Έτσι, η συστημική γεγονότητα (Faktizität) των λειτουργικά ισοδύναμων όρων δεν είναι και μεταθεωρητικά αναγώγιμη: στον Luhmann, ακόμη και η αλήθεια δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας δυνητικός μηχανισμός επιλεκτικότητας, που όμως είναι αδύνατον να ορισθεί κατά περιεχόμενο¹².

Μια από τις κυριότερες στοχοθεσίες της λειτουργικο-δομικής προσέγγισης είναι να αποδεσμεύσει τη λειτουργία του συστήματος από το οντολογικό σχήμα «αιτία-αποτέλεσμα». Η έννοια της λειτουργικής ισοδυναμίας προσφέρει το κλειδί για την απελευθέρωση της λειτουργίας από την παραδοσιακή, αιτιοκρατική μέθοδο¹³. Ο Luhmann θέτει ως δεδομένο, ότι η καθαρή (σημ: προφανώς υπό βεμπεριανούς όρους, ιδεοτυπική) λειτουργία είναι μια αφαίρεση. Συνακόλουθα, οποιαδήποτε αιτία μπορεί να συνδυάζεται με άλλες κατά άπειρους τρόπους, όπως επίσης με άπειρους τρόπους μπορεί να αντικατασταθεί από έτερες αιτίες. Μια αιτιοκρατούμενη διαδικασία είναι δυνατόν να διαιρεθεί στην εξέλιξη της άπειρες φορές ή και να καταλήξει στο άπειρο¹⁴. Η ταυτότητα του υποκειμένου έχει οριστικά χαθεί στη συστημική θεωρία από τη σκοπιά μιας *stricto sensu* ηθολογικής προσέγγισης. Ακριβέστερα, η ταυτότητα δεν βιώνεται οντολογικά ως ο αποκλεισμός πολλαπλών (ταυτόχρονα) δυνατοτήτων του είναι, αλλά φαινομενολογικά, ως η οργάνωση περισσότερων πεδίων εντός των οποίων δύναται να υπάρξει το είναι¹⁵.

Η πρακτική συνέπεια της αποουσιοκρατικοποίησης της λειτουργικο-δομικής θεωρίας είναι η ευκολία με την οποία παραιτείται από κάθε προσπάθεια ηθολογικής τελειώσής της. Ο Luhmann ευαγγελίζεται μια λειτουργικά διαφοροποιημένη κοινωνία, όπου τα επιμέρους υποσυστήματα δεν συνυπάρχουν ως ισότιμες ενότητες, παρά μόνον όταν συναρτώνται με ειδικές λειτουργίες και έχουν προς τούτο τη δυνατότητα να συνδυάζονται άπειρα μεταξύ τους. Επειδή τα κοινωνικά υποσυστήματα οφείλουν τη σχετική αυτονομία τους στην εξειδικευμένη και εκάστοτε διαφορετική λειτουργία τους, έχουν απωλέσει από καιρό την ικανότητα επαφής τους με την κοινωνία μέσω της ηθολογίας. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει ο Luhmann, οι κώδικες λειτουργίας διακρίνονται από έναν υψηλό αμοραλισμό, εφόσον θέτουν μόνιμα το αξιακό πλαίσιο αναφοράς τους στη διάθεση των εγχειρημάτων του συστήματος¹⁶.

Η προϊούσα λειτουργική διαφοροποίηση των υστερονεωτερικών κοινωνιών δηλώνει ένα πλήθος διαφορετικών, πλην αλληλεξαρτημένων μεταξύ τους μερών. Το αχανές επικοινωνιακό πλεόνασμα που επιφλοχώνει στα ετερόκλητα αυτά μέρη προσφέρει τη δυνατότητα μυριάδων, εναλλακτικών λύσεων. Η ποικιλία όμως των επιλογών αυξάνει την πιθανότητα των συγκρούσεων, ενόσω το σύστημα οφείλει να απαντήσει στο ερώτημα, τι είναι και τι δεν είναι γι' αυτό σημαντικό. Σε σύγκριση με τον κόσμο, το σύστημα αποκλείει πολλές πιθανότητες επιτυχάνοντας απομείωση της περιπλοκότητας και καθιστώντας ανεκτότερο τον προσανατολισμό για το βίωμα αλλά και τη δράση του υποκειμένου¹⁷. Ο τύπος ανάλυσης του νόηματος στον Luhmann εκκινεί από τη φαινομενολογική ερμηνεία του Husserl: τα κοινωνικά συστήματα δεν συνιστούν παραδεδομένα αντικείμενα του κόσμου, αλλά πραξιακούς ορίζοντες που αυτοαναπτύσσουν τα στοιχεία τους. Στα επόμενα θα εξηγήσουμε ενδελεχέστερα αυτόν τον τρόπο προσέγγισης του νόηματος.

3. Το νόημα στο πλαίσιο της λειτουργικο-δομικής θεωρίας του Niklas Luhmann

Όπως προείπαμε, ο Luhmann παραλαμβάνει από τον Husserl για τους σκοπούς της συστημικής θεωρίας του τον περί νόηματος ορισμό του: το νόημα είναι ο ρυθμιστικός μηχανισμός που διανέμει τις βιωματικές και τις πραξιακές δυνατότητες είτε σε άμεσες που τείνουν στο σκοπό, είτε σε έμμεσες που τοποθετούνται στο βιωματικό και στον πραξιακό ορίζοντα του υποκειμένου. Ο Luhmann κληρονομεί από τον Husserl την αντιυποκειμενική ερμηνεία του νόηματος, δεν αρκείται όμως σε αυτήν. Στην ιδιοφυή απόπειρά του να κατασκευάσει εκ θεμελίων μίαν ολοκληρωμένη συστημική οντολογία συλλαμβάνει «πρωταρχικά» την έννοια του νόηματος¹⁸.

Τούτο σημαίνει ότι το νόημα δεν ορίζεται εν αναφορά προς το υποκείμενο, διότι αυτό ως νοηματικά κατασκευασμένη ταυτότητα προϋποθέτει την κατηγορία του νόηματος. Για τον Luhmann, το νόημα φανερώνει ιδίως τη μορφή οργάνωσης του ανθρώπινου βίου και όχι τόσο μια τμηματικά προσδιορισμένη ή και μεμονωμένη κατάσταση πραγμάτων μέσα στον κόσμο. Ακόμη πιο επιτακτικά, ο Luhmann διακρίνει μεταξύ περιπλοκότητας, που πρακτικά σημαί-

νει πίεση επιλογής από το σύστημα και ενδεχομενικότητας, που πρακτικά οδηγεί στην εκ των προτέρων συναποδοχή της όποιας απογοήτευσης ενδεχομένως θα προξενούσε μια τέτοια επιλογή. Το νόημα λειτουργεί δίκην διαμεσολαβητικού ιμάντα στη σχέση συστήματος και κόσμου: συνιστά ορισμένως, μια στρατηγική επιλεκτικής συμπεριφοράς υπό την προϋπόθεση ύψιστης περιπλοκότητας του κόσμου¹⁹.

Όσο πιο περίπλοκο γίνεται ένα σύστημα τόσο πιο αφηρημένα ορίζονται τα όριά του. Το πρόβλημα πλέον της κοινωνίας δεν είναι για τον Luhmann η ουσιοκρατική ολοκλήρωση ενός «αγαθού βίου», αλλά η υπό συστημικούς όρους κοινωνική ενδεχομενικότητα του κόσμου. Η εμμονή στον όρο της λειτουργίας του συστήματος αφήνει ισχυρά τα σημάδια της σε συνοδευτικές του νοήματος έννοιες. Η συνείδηση π.χ. δεν ορίζεται ως η δυνατότητα αναστοχασμού του γνωρίζοντος υποκειμένου, αλλά στεγνά λειτουργικά ως το προβληματοποιημένο, εντός των συστημικών δυνατοτήτων του και ορίων του, βίωμα. Συνακόλουθα το βίωμα δεν ισοδυναμεί με την ολότητα των πραγματικά βιωθέντων συμβάντων, αλλά κατασκευάζεται ως η επιλογή των σημαντικότερων εκ των τελευταίων²⁰. Τελικώς, σε συνθήκες διαρκώς αυξανόμενης περιπλοκότητας είναι οι κοινωνικές δομές που καθορίζουν σε ποιο βαθμό το βίωμα και το πράττειν μπορούν να μετατραπούν με τη βοήθεια συμβολικών γενικεύσεων σε συστήματα νοηματοφόρας επικοινωνίας.

Η τέτοια οριοθέτηση του νοήματος πιστοποιεί μεταξύ άλλων ότι οι ατομικές δράσεις παράγουν καταρχάς νόημα μόνον εντός των κοινωνικών συστημάτων. Οι δράσεις δηλαδή ταυτοποιούνται πρωτίστως σε λειτουργική συνάφεια με τα συστήματα, διαμέσου της εκάστοτε επιλογής δυνατοτήτων από μύριες άλλες. Η ταυτότητα της μεμονωμένης δράσης δομείται στην ικανότητά της να απομειώνει την περιπλοκότητα του συστήματος αναφοράς της. Ο Luhmann θεωρεί ότι τα κοινωνικά συστήματα δεν υφίστανται από ανθρώπινες ολότητες αλλά από εννοιηματικά (sinhaft) ταυτοποιήσιμες δράσεις που σχηματίζουν ικανές για αφαίρεση (Abstraktion) θεμελιωτικές ενότητες²¹.

Το νόημα για τον Luhmann εξακολουθεί να είναι διυποκειμενικό, αλλά δεν κατασκευάζεται μόνο γλωσσικά. Πολύ περισσότερο συνδέεται με συναισθητικές διαδικασίες, οι οποίες δεν εξαντλούνται στη γλωσσική επικοινωνία. Σε αντίθεση με τον Habermas, ο Luhmann αποφαίνεται ότι οι πρακτικοί διάλογοι και τα ορθολογικά πλάνα που τείνουν στην επίτευξη σκοπού αδυνατούν να συνυ-

πολογίσουν στην πληρότητά του το πρόβλημα της περιπλοκότητας. Το όφελος που προσπαθεί να κεφαλαιοποιήσει η λουμανική ανάλυση είναι ότι δεν παραβλέπει την αναγκαιότητα του σχηματισμού συστημάτων από την πλευρά του ίδιου του πράττειν και όχι πια από τη σκοπιά του ατομικού πράττοντα. Το νόημα δεν αναδύεται επομένως από τον πράττοντα, αλλά από τον πράττοντα –εντός– μιας κατάστασης, που στην περίπτωση του κοινωνικού πράττειν είναι η διάδραση²². Η διάδραση όμως αυτή δεν είναι υποκειμενικής, αλλά αμιγώς συστημικής τάξης: είναι δυνατή μόνον εντός ενός συστήματος, ενώ και ο εκάστοτε πράττων μπορεί να παράγει νόημα μόνο ως ατομικό σύστημα της εν λόγω διάδρασης.

Ο εύλογος αντίλογος του Habermas στο συστημικό ορισμό του νοήματος αφορά σε ορισμένες αυτονόητες αλήθειες που λησμονούνται από τον Luhmann. Καταρχάς το νόημα ευρίσκεται και στην καθημερινή επικοινωνία των υποκειμένων που δεν αποβλέπουν πάντοτε και οπωσδήποτε στην απομείωση της περιπλοκότητας του κόσμου, ούτε φροντίζουν για τη διατήρησή της. Πίσω από την προσπάθεια του Luhmann να θέσει την απομείωση της περιπλοκότητας του κόσμου ως το κομβικό σημείο του κοινωνικο-επιστημονικού λειτουργισμού του κρύβεται η ανομολόγητη επιθυμία της θεωρίας να απολογηθεί για την ισχύουσα τάξη πραγμάτων²³. Έτσι, η συστημική θεωρία χρησιμοποιείται για τεχνοκρατικούς κυρίως σκοπούς παραβλέποντας ότι οι νοηματικές προσδοκίες κατασκευάζονται πάντοτε διαμέσου της αμοιβαίας αναστοχαστικότητας των αξιώσεων των επικοινωνούντων μερών. Προϋπόθεση επομένως μιας νοηματικά διαμεσολαβημένης επικοινωνίας είναι η θεμελίωση ενός μεταεπικοινωνιακού επιπέδου αναγωγής: πρόκειται για εκείνη την επικοινωνία που –διαμέσου ταυτόσημων σημασιών– επιθυμεί τη διυποκειμενική ισχύ και κατανόηση των συμπραζομένων²⁴.

Ο Habermas υπενθυμίζει κατόπιν, ότι η ταυτότητα του εγώ και η συλλογική ταυτότητα κατασκευάζονται *uno actu*. Ο λουμανικός διαχωρισμός μεταξύ ψυχικού και κοινωνικού συστήματος είναι άνευ σημασίας, διότι αγνοεί εντελώς τη συμβολική δομοποίηση μιας κοινωνίας που επιμένει να επικοινωνεί. Κατά συνέπεια, η ταυτότητα του εγώ δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς την ταυτότητα της ομάδας, και αντίστροφα, η ταυτότητα της ομάδας είναι αδιανόητη χωρίς την ταυτότητα του ξεχωριστού εγώ²⁵. Παρόμοια προβληματική είναι για τον Habermas η άποψη του Luhmann, ότι το βίωμα και το πράττειν είναι από συστημικής αποψης δύο λει-

τουργικά ισοδύναμοι όροι. Εάν θα συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε η κατά περιεχόμενο αλήθεια των σημασιών, των ισχυρισμών, των εξηγήσεων ή η ορθότητα των αιτιολογήσεων μιας άποψης δεν θα δοκιμάζονταν στη διαλογική θεμελίωση της επικοινωνίας. Μέτρο κρίσης θα απέμεναν οι διάφορες λειτουργίες που μπορούν να αναλάβουν οι ισχυρισμοί των συμμετεχόντων για τη διατήρηση και μόνον του συστήματος²⁶.

Το μέγιστο μειονέκτημα της λειτουργικο-δομικής θεωρίας είναι τελικώς φιλοσοφικο-πρακτικής φύσης. Ο Luhmann δεν εξηγεί σε ποια σχέση ευρίσκονται μεταξύ τους τα κοινωνικά συστήματα, που τουλάχιστον στο πρώιμο έργο του δεν παρουσιάζονται ως αναστοχαστικά πεδία της λειτουργικής προσέγγισης, παρά προσεγγίζονται μάλλον στεγνά ως κυριαρχικά εργαλεία πολιτικής χειραγώγησης²⁷. Η αδυναμία εξήγησης οφείλεται στο γεγονός, ότι ο Luhmann δεν αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως τμήμα του κοινωνικού συστήματος αλλά ως περιβάλλον του τελευταίου. Έτσι, τον εξοστρακίζει στο περιβάλλον του συστήματος, χάνοντας κάθε ελπίδα για μίαν κριτική-ερμηνευτική προσέγγιση της κοινωνικής σχέσης²⁸.

Η συστημική περιπλοκότητα παρομοιάζεται εύγλωττα με τη λερναία ύδρα της νεωτερικότητας. Το τίμημα για τις οίκοθεν απομειώσεις της είναι η διαρκής αναπαραγωγή της σε έναν επόμενο, υψηλότερο βαθμό: για κάθε κεφάλι που κόβεται γεννιούνται αμέσως δύο άλλα, ενώ για κάθε κεφάλι που παραμένει ανέπαφο, στη θέση του ξεπετάγονται άλλα τέσσερα²⁹. Η περιπλοκότητα του κόσμου δεν συνιστά ουδέποτε για τον Luhmann μια οντολογική κατάσταση. Αν ο ορίζοντας του κόσμου είναι ο κατεξοχήν γνωσιακός γρίφος της λουμανικής θεωρίας, τότε η περιπλοκότητα θα πρέπει να ειδωθεί ως το αέναο γίνεσθαι, ήτοι ως εκείνο το πρόβλημα μέσω του οποίου η κοινωνιολογική θεωρία αυτοκατανοείται ως πρακτική επιστήμη. Σύμφωνα με μίαν ωραία και περιεκτική διατύπωση, η περιπλοκότητα είναι προπάντων το ανορθολογικό υπόλοιπο της νεωτερικότητας, υπό την έννοια του απερίσταλτου δυνατού που καλείται να εξαντικειμενικευθεί από την λειτουργία των συστημάτων³⁰.

Η αποθέωση της περιπλοκότητας στο έργο του Luhmann συνεπιφέρει ακραίες, εννοιολογικές δεσμεύσεις κατά την πραγμάτευση του νοήματος. Η παραπομπή σε αυτό γίνεται με γνώμονα την απομείωση της περιπλοκότητας, γεγονός που φορτίζει μονοδιάστατα την ανάλυση με την ιδεολογική λειτουργία της αυτοδικαιολόγησης των συστημάτων. Ο Luhmann αποσιωπά την περι-

πωση όπου δεν υφίστανται πάντοτε, περισσότερες εν δυνάμει πιθανότητες προς επιλογή. Με άλλα λόγια, η σπάνη των πιθανοτήτων επισημαίνει ότι εκτός από την απομείωση της περιπλοκότητας υπάρχουν ακόμη και άλλες αναγκαιότητες και κανονικότητες να διευθετηθούν. Πράγματι, τα βιοτικά προβλήματα δεν κατασκευάζονται στατικά εντός του συστήματος, αλλά ενίοτε αναφύονται και ως απροσδιόριστες συνάφειες συμβάντων, που δεν νοηματοδοτούνται από τους ίδιους του δράστες και ευρίσκονται εκτός των ορίων του συστήματος³¹.

Ο Luhmann προτείνει ως λύση στο πρόβλημα της περιπλοκότητας του κόσμου το σύστημα, παρά το ότι αυτή υπάρχει ήδη ως πρόβλημα για ένα προϋφιστάμενο σύστημα. Τα συστήματα εμφανίζονται λοιπόν ως λύσεις για ένα πρόβλημα που κατά πρώτον δημιουργήθηκε από τη λειτουργία αυτών των ίδιων³². Εν προκειμένω, ο Habermas εύστοχα κατέδειξε, ότι οι όροι «σύστημα» και «περιπλοκότητα» εισάγονται ταυτολογικά στη λουμανική θεωρία. Οπότε, η κατασκευή του νοήματος δεν εξειδικεύεται επαρκώς στην πρώιμη επιστημονική περίοδο του Luhmann, διότι το βασικό πρόβλημα του νοήματος, δηλαδή η περιλάλητη απομείωση της περιπλοκότητας, δεν επαληθεύεται εμπειρικά με αποτέλεσμα να καθίσταται ανέφικτη η μέτρηση του βαθμού αναγνωρισιμότητάς της³³.

4. Η θεωρία των αυτοαναφορικών συστημάτων του Niklas Luhmann

Με τη σύλληψη της θεωρίας των αυτοαναφορικών συστημάτων, η συστημική θεωρία γνωρίζει την πιο πρόσφατη και ρηξικέλευθη εξέλιξή της. Τα αυτοαναφορικά συστήματα έλκουν τη γνωσιοθεωρητική καταγωγή τους από την ιδέα της αυτοποίησης στο έργο των νευροβιολόγων H. Maturana και F. Valera³⁴. Ένα αυτοαναφορικό σύστημα αναπαράγει διαρκώς τα στοιχεία από τα οποία αποτελείται διαμέσου των στοιχείων από τα οποία αποτελείται³⁵. Η αυτοποίηση χαρακτηρίζεται από την ιδέα της συμπληρωματικότητας μεταξύ δομής και λειτουργίας, μεταξύ σταθερότητας και αστάθειας. Η αναπαραγωγή και η ανανέωση των αυτοποιούμενων κοινωνικών συστημάτων προϋποθέτει μια δυναμική που ενώ εμφανίζεται ως συνεχής, όμως ουδέποτε απολήγει σε μια δομολειτουργική στασιμότητα³⁶. Ο Luhmann μέμφεται εν προκειμένω

τους στρουκτουραλιστές που δεν κατόρθωσαν να δείξουν τον τρόπο με τον οποίο οι δομές παράγουν συμβάντα. Τονίζει μάλιστα ότι η ιδέα της αυτοποίησης κατευθύνεται σε μια μεταστρουκτουραλιστική θεωρία, εάν με αυτήν ερωτάται πώς η σκέψη αναπαράγεται μέσω της ίδιας της σκέψης και ποιός είναι ο ρόλος που κατέχουν οι δομές εντός αυτής της ατέρμονης διαδικασίας³⁷.

Το κεντρικό μοτίβο της θεωρίας της αυτοποίησης συνίσταται στο ότι περίπλοκα συστήματα αναπαράγουν διαρκώς σε συνθήκες τελεστικής κλειστότητας την ενότητα, τις δομές και τα στοιχεία τους με τα στοιχεία που τα συνθέτουν. Η τελεστική κλειστότητα αναφέρεται στην οργάνωση των κοινωνικών συστημάτων, χωρίς να συνεπάγεται την απόλυτη απομόνωση από το περιβάλλον τους: η ταυτότητά τους οριοθετείται από ένα δίκτυο δυναμικών διαδικασιών, οι επενέργειες του οποίου δεν εγκαταλείπουν το δίκτυο αυτό. Με τον τρόπο αυτό και όσον αφορά στη βαθύτερη δομή ηνιοχήσεώς τους (Steuerungsstruktur) τα συστήματα δρουν ανεπηρέαστα από το περιβάλλον τους³⁸. Ακριβέστερα, δεν είναι πλέον το περιβάλλον που δομεί το σύστημα και ρυθμίζει τη λειτουργία του, αλλά αντίστροφα είναι το σύστημα που δομεί το περιβάλλον, με αποτέλεσμα και ο όποιος έλεγχος να συνιστά διαδικασία ενδοσυστημικής τάξης.

Ο Luhmann επιχειρεί να υπερβεί τον ελλοχεύοντα σολιψιστικό κίνδυνο της θεωρίας των αυτοποιητικών συστημάτων τονίζοντας, ότι ναι μεν τέτοια συστήματα εξακολουθούν να είναι κλειστά στην εσωτερική δομή αυτοελέγχου τους, όμως παραμένουν γνωσιακά ανοικτά στις λοιπές, αναγκαίες για την ύπαρξή τους διαδράσεις, όπως λ.χ. είναι η λήψη πληροφοριών και ενέργειας. Καλλιεργείται έτσι η εντύπωση στον αναγνώστη, ότι τα αυτοποιητικά συστήματα είναι κλειστά από άποψης κανονιστικών προσδοκιών (όλα διαδραματίζονται εντός του σκληρού πυρήνα της αυτοοργάνωσής τους), όμως ταυτόχρονα είναι ανοικτά σε γνωσιακό επίπεδο (ο όρος για την πλήρη αυτονομία τους είναι μια κάποια, επικοινωνιακή συναλλαγή με τον εξωτερικό κόσμο)³⁹.

Πάντως, ο Luhmann επικεντρώνεται σε μια *stricto sensu* εννοιολόγηση της αυτοαναφορικής λειτουργίας των συστημάτων. Έτσι, δεν αποδέχεται ότι η αυτοαναφορά εδράζεται μόνο στο επίπεδο των δομών του συστήματος, αλλά ότι ευρίσκεται ακόμη και στο επίπεδο των στοιχείων του. Σε αντίθεση με άλλους θιασώτες των συστημικών θεωριών, όπως π.χ. τον Willke, δεν «μετριάζει» το γνωσιοθεωρητικό μοντέλο της αυτοποίησης. Πράγματι, θεωρεί ότι είναι αδύνατο να συνυπάρξουν αυτοποιητικά με αλλοποιητικά

στοιχεία ή το κυριότερο να επηρεάσουν διαδραστικά το ένα το άλλο. Με εντελώς ταυτολογικό τρόπο σημειώνει: «ένα σύστημα ή είναι αυτοποιητικό ή δεν είναι, δεν υπάρχει κανένα σύστημα που να είναι μισό αυτοποιητικό και μισό αλλοποιητικό»⁴⁰.

Ο απώτατος στόχος του Luhmann είναι η θεμελίωση μιας συστημικής οντολογίας διαμέσου της αυτοπαρατήρησης, της αυτοθεματοποίησης και της πλήρους αυτοοργάνωσης των κοινωνικών συστημάτων. Για να στεφθεί με επιτυχία ένα τέτοιο εγχείρημα προαπαιτείται η εκ βάθρων ανατροπή του αριστοτελικού τρόπου σχηματισμού της ταυτότητας. Στην κατεύθυνση αυτή, το εγώ δεν δομείται σε αναφορά με το έτερο, ούτε συλλαμβάνεται ως σχέση ενός μέρους προς το Όλο. Η ταυτότητα επαναπροσδιορίζεται στο αυτοποιητικό πεδίο της συνείδησης ως μια αμετάβλητη σταθερά, χωρίς να εντέλλεται την παρουσία του άλλου ανθρώπου⁴¹. Με άλλα λόγια, η ταυτότητα σχηματίζεται «ταυτοποιητικά», λόγω της μη επίδρασης ενός εξωτερικού περιβάλλοντος που θα την καθόριζε ή θα τη διαμόρφωνε κοινωνικά.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφής ο εγωκεντρικός χαρακτήρας των αυτοαναφορικών συστημάτων⁴². Έννοιες-κλειδιά για τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία, όπως αυτή του νόηματος και της επικοινωνίας, μεταλλάσσονται βαθμηδόν σε αποκλειστικές ορίζουσες των συστημάτων αυτών. Άρα το νόημα είναι πάντοτε συνδεδεμένο με την πραξεολογία των αυτοαναφορικών συστημάτων και ουδέποτε με τα κίνητρα ή τις στοχοθεσίες μεμονωμένων ανθρώπων. Η επικοινωνία λαμβάνει χώρα μόνο μεταξύ ιδιοπερίπλοκων κοινωνικών συστημάτων και μέσω της «διαπερατότητας» (Interpenetration), νοούμενης ως διαδικασίας αλληλοπαρατήρησής τους, όπου κάθε σύστημα παρατηρούμενο από όλα τα άλλα συνιστά γι' αυτά περιβάλλον⁴³. Και εδώ ο άνθρωπος, ως ποιοτικός μεταπράτης των διαμειβόμενων επικοινωνιακών ενεργημάτων, είναι παντελώς ως corpus απών.

Ένα παράδειγμα που καθιστά εύγλωττη την απουσία του υποκειμένου στο πλαίσιο της αυτοποιητικής θεωρίας, είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Luhmann πραγματεύεται τη θεματική των κοινωνικών συγκρούσεων. Κάθε περίπλοκη κοινωνία χρειάζεται, κατά τη γνώμη του, έναν ορισμένο δείκτη αστάθειας για να μπορέσει να αντιδράσει πάνω στον εαυτό της και στο περιβάλλον της. Η εγγενής αστάθεια των κοινωνικών συστημάτων συνοδοιπορεί με την αβεβαιότητα των γνωστικών και των κανονιστικών προσδοκιών των υποκειμένων. Τούτο συμβαίνει, επειδή κατά τη στιγμή που τα υποκείμενα αναλαμβάνουν δράσεις, δεν μπορούν ταυτόχρονα να

διαβλέψουν επακριβώς τα νοηματικά συμφραζόμενα των μελλοντικών πράξεών τους. Η λειτουργία των κοινωνικών συγκρούσεων παρέχει τη δυνατότητα εισαγωγής καθαρών δομών προσδοκιών μέσα σε ένα ασταθές και απροσδιόριστο, κοινωνικό σύστημα. Οι συγκρούσεις συνιστούν συστήματα ιδιαίτερου είδους που δημιουργούνται εντός των συστημάτων στα οποία αναφέρονται και που κατά το μάλλον ή ήττον εμπλουτίζουν, απορροφούν ή διαπλατύνουν τις λειτουργίες των τελευταίων⁴⁴.

Ο Luhmann υποκαθιστά τη «διαλεκτική» λειτουργία των κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων με μια θεωρητικά εξελικτική προοπτική, όπως αυτή αντανακλάται στην αυτοαναπαραγωγή και στην αυτοπαρατήρηση ενός κοινωνικού συστήματος. Μια τέτοια ανάλυση σχεδιάζεται μονόπλευρα και προς όφελος των συστημάτων, αδιαφορώντας για την οριοθέτηση κανονιστικών ή αξιολογικών κριτηρίων, που θα εξηγούσαν με εννοιολογική σαφήνεια, τι είναι πράγματι κοινωνικές συγκρούσεις και τι όχι⁴⁵. Ένα σύστημα χρησιμοποιεί τις συγκρούσεις για να κατασκευάζεται παράδοξα και να σχηματίζει την ενότητα των στοιχείων του με ταυτόχρονα αυτοαναφορικές και ετεροαναφορικές παραπομπές. Φυσικά, η λουμανική προσέγγιση των συγκρούσεων αδυνατεί να παράσχει επαρκείς εξηγήσεις για τις κοινωνικές αιτίες που γεννούν τις κρίσεις και το σπουδαιότερο, για τους λόγους που καταργούνται πολιτικά συστήματα του παρελθόντος για να αντικατασταθούν από έτερα, πιο προσφιλή στους συλλογικούς στόχους των κοινωνικών εταίρων.

Οι πρακτικές συνέπειες της θεωρίας των αυτοαναφορικών συστημάτων σχετίζονται άμεσα με τα επιστημολογικά προαπαιτούμενά της. Η περιπλοκότητα των μετανεωτερικών κοινωνιών δεν παράγεται πλέον σε μιαν ιεραρχικά δομημένη, συστημική διαστρωμάτωση. Κατασκευάζεται αποκλειστικά εντός της τελεστικής κλειστότητας των αυτοαναφορικών συστημάτων. Άλλωστε, στο πλαίσιο της αυτοαναφοράς, το περιβάλλον δεν παραπέμπει στην ολότητα του δυναμικού που υφίσταται πέραν των ορίων του συστήματος. Αντίθετα, είναι το περιβάλλον που σηματοδοτεί τον ενδόκοσμο του συστήματος εντός του οποίου λαμβάνουν εφεξής χώρα οι μυριάδες απομειώσεις της περιπλοκότητας. Κατ' ανάγκην, η αναζήτηση του νοήματος θα αφορά στην ενότητα πραγματικού-δυναμικού, όπως αυτή εξειδικεύεται αποκλειστικά εντός του συστήματος.

5. Η κατασκευή του νοήματος στη θεωρία των αυτοαναφορικών συστημάτων

Στο πλαίσιο της θεωρίας των αυτοαναφορικών συστημάτων, το νόημα είναι εκείνο το μέσο που επιτρέπει την κατ' επιλογήν ανάπτυξη όλων των κοινωνικών και ψυχικών μορφών. Το νόημα συνιστά μιαν ατέρμονη και επομένως απροσδιόριστη, παραπεμπτική συνάφεια, που όμως αναπαράγεται με συγκεκριμένο τρόπο. Κοινωνικά συστήματα που τελούν ενεργήματα (Operationen) μέσω του νοήματος, είναι σε θέση να διαχωρίσουν μεταξύ αυτοαναφοράς και ετεροαναφοράς και να σχηματίσουν έτσι την ταυτότητά τους ως την ενότητα αυτής της διαφοράς⁴⁶. Επειδή το νόημα είναι και αυτό η ενότητα της διαφοράς μεταξύ πραγματικού και δυνητικού, έχουν νόημα τα πάντα, δηλαδή και τα πραγματικά και τα δυνητικά συμβάντα.

Η τέτοια έννοια του νοήματος συναρτάται με τη μορφή που λαμβάνει η περιπλοκότητα στο περιβάλλον της αυτοποίησης. Η περιπλοκότητα δεν είναι ένα εγχείρημα ή κάτι που κάνει το σύστημα ή που συμβαίνει εντός του, παρά μια έννοια της παρατήρησης και της περιγραφής. Η μορφή της περιπλοκότητας είναι η αναγκαιότητα της διατήρησης μιας επιλεκτικής σύνδεσης των στοιχείων ή διαφορετικά ειπωμένο είναι η επιλεκτική οργάνωση της αυτοποίησης του συστήματος⁴⁷. Τούτο πρακτικά σημαίνει ότι ένα σύστημα τείνει σε «υπερπεριπλοκότητα», δηλαδή σε μια πλειοψηφική σύνοψη της ιδιοπεριπλοκότητας των στοιχείων του.

Κατά την άποψη του Luhmann, εάν κανείς απομακρυνθεί από την προοπτική του υποκειμένου, μπορεί τότε να περιγράψει διαφορετικά το κοινωνικό πράττειν, διότι το θεμελιώδες τελεστικό ενέργημα που οδηγεί στην κατασκευή εννοηματικών, κοινωνικών συστημάτων δεν είναι πλέον η δράση, αλλά η επικοινωνία. *Mutatis mutandis*, τα ίδια ισχύουν και για το νόημα. Το νόημα δεν είναι τίποτε άλλο από την αυτοπεριγραφή της περιπλοκότητας, το θεμελιώδες τελεστικό ενέργημα με τη βοήθεια του οποίου ένα ψυχικό ή κοινωνικό σύστημα μπορεί να παρουσιάσει υψηλή περιπλοκότητα⁴⁸.

Ο Luhmann διακρίνει περαιτέρω το νόημα μεταξύ ψυχικών και κοινωνικών συστημάτων σύμφωνα με τη μορφή διαδικασιοποίησής του: τα ψυχικά συστήματα επεξεργάζονται το νόημα υπό τη μορφή σκέψεων και αντιληπτικών παραστάσεων· τα κοινωνικά όμως συστήματα διαδικασιοποιούν το νόημα με τη μορφή γλωσσικά-

συμβολικά, διαμεσολαβημένης επικοινωνίας⁴⁹. Τα κοινωνικά συστήματα αποτελούνται συνεπώς από επικοινωνικά ενεργήματα. Είναι γι' αυτό απαραίτητο να αναφερθούμε εν συντομία, τόσο στην αυτοποιητική διαδικασία της σκέψης και της συνείδησης, όσο και στο ρόλο της επικοινωνίας για την παραγωγή νοήματος.

Ο Luhmann θεωρεί ότι υφίστανται αυτοποιητικά συστήματα, οι δράσεις των οποίων αναδύονται για να εξαφανισθούν αμέσως μετά⁵⁰. Το ίδιο συμβαίνει με τη συνείδηση ως αυτοποιητικό σύστημα. Τα στοιχεία της συνείδησης κερδίζονται ως τροποποιήσεις των στοιχείων της ίδιας τη συνείδησης. Έτσι, η συνείδηση υπάρχει ως ο αυτομετασχηματισμός της⁵¹. Το αυτό ισχύει και για τη σκέψη. Κάθε σκέψη είναι ως στοιχείο της αυτοποιητικής διαδικασίας, γι' αυτήν την ίδια, μια μη παρατηρήσιμη σκέψη, παρατηρεί μόνον άλλες σκέψεις. Πρόκειται για μίαν αναγκαία παρατήρηση, προκειμένου η συνείδηση να παράγει κατανοητές σκέψεις⁵².

Ούτε η σκέψη, ούτε η συνείδηση εξειδικεύουν τις συστηματικές τους δομές μέσω εισροών. Έτσι, η επεξεργασία του νοήματος υπό τη μορφή σκέψεων διενεργείται στα ψυχικά συστήματα εν μέσω αυτοαναφορικής κλειστότητας, χωρίς να δέχεται την άμεση επίδραση του περιβάλλοντος. Πολύ περισσότερο, οι περιβαλλοντικές συνθήκες εισάγονται στο σύστημα της συνείδησης ως ενόχληση, ως ερέθισμα που στη συνέχεια διαμορφώνεται ενδογενώς σύμφωνα με τους κανόνες και μόνον του ίδιου του συστήματος. Οτιδήποτε εμφανίζεται ως πληροφορία ή ως επιλογή από ένα πλήθος δυνατοτήτων αυτοδημιουργείται πάντοτε εντός του συστήματος⁵³. Κατά συνέπεια το ψυχικό σύστημα σχεδιάζει ιδίαις δυνάμεις το τι θα εισάγει από το περιβάλλον. Παράγει νόημα δίχως να συνδέεται άμεσα με το περιβάλλον, αν και δεν θα μπορούσε να ορισθεί χωρίς ένα περιβάλλον από το οποίο και οφείλει να διαφοροποιείται.

Στα κοινωνικά συστήματα, το νόημα παράγεται αποκλειστικά μέσω επικοινωνίας. Για τον Luhmann, η επικοινωνία είναι πάντοτε ένα εγχείρημα του ίδιου του κοινωνικού συστήματος και επομένως, όχι κάτι που συνδέει το σύστημα με το περιβάλλον του. Η συνείδηση των ψυχικών συστημάτων ανήκει και αυτή με τη σειρά της στο περιβάλλον των κοινωνικών συστημάτων. Επειδή δεν μπορεί να υπάρξει καμία επικοινωνία κοινωνικών υποσυστημάτων με μη κοινωνικά συστήματα, έπεται ότι είναι ανέφικτη οποιαδήποτε επικοινωνία μεταξύ της κοινωνίας και των υποκειμένων⁵⁴. Ναι μεν, η ανθρώπινη συνείδηση και ο ανθρώπινος βίος ανήκουν στις απαραίτητες προϋποθέσεις για την επικοινωνία της κοινωνίας. Όμως

οι συνειδησιακές διαδικασίες καθεαυτές, ως τρόποι παραγωγής σκέψεων από σκέψεις δεν συνιστούν επικοινωνία. Η επικοινωνία σχετίζεται πάντοτε και μόνο με την αυτοαναφορική οργάνωση και δομή της κοινωνίας ως σύστημα.

Επειδή η επικοινωνία είναι ένα εσωτερικό, τελεστικό ενέργημα της αυτοποίησης του συστήματος, δεν μετέχει εισροών ή εκροών από το περιβάλλον. Το νόημα της κοινωνίας ευρίσκεται στο επίπεδο των ίδιων ενεργημάτων της⁵⁵. Στο κοινωνικό σύστημα προσαρτάται μόνο το επικοινωνιακό γίνεσθαι. Κατά τα λοιπά, τα ατομικά συστήματα των ανθρώπων, ήγουν η ψυχική, οργανική, χημική φύση τους καταμετρώνται στο περιβάλλον του κοινωνικού συστήματος. Ένα αυτοαναφορικό κοινωνικό σύστημα ευρίσκει το νόημά του στην παλίνδρομη (rekursiv) διαδικτύωση της επικοινωνίας, διαμέσου της οποίας παράγονται συμβάντα. Πρόκειται για συμβάντα ενεστωτικά, που κατά τη στιγμή της ανάδυσής τους εξαφανίζονται.

Συμπερασματικά, τα κοινωνικά συστήματα είναι τελεστικά κλειστά όσον αφορά στο νοηματικό περιεχόμενο των επικοινωνιακών ενεργημάτων τους. Το περιεχόμενο αυτό μπορεί να ενεργοποιηθεί μόνο με την, εντός του συστήματος, επικοινωνιακή κυκλοφορία και πάντως όχι από τα μεμονωμένα άτομα. Τα άτομα ως περιβάλλον του κοινωνικού συστήματος μπορούν σύμφωνα με τον Luhmann μόνο να το παρατηρούν, όχι όμως και να παράγουν νόημα εξ ονόματός του. Η ίδια η διαδικασία της αυτοποίησης προσφέρεται στη διατήρηση ενδοσυστημικής απροσδιοριστίας, που μπορεί να απομειωθεί μόνο μέσω ιδιοσυστημικών, δομικών σχηματισμών⁵⁶. Μορφολογικά, η ύπαρξη του νοήματος έχει αυτόν το σκοπό: να συντηρεί την απροσδιοριστία του συστήματος απομειώνοντας και ταυτόχρονα διατηρώντας την περιπλοκότητα του κόσμου. Στην περίπτωση της επικοινωνίας που εξ ορισμού είναι ένα απίθανο συμβάν⁵⁷, το νόημα προσπαθεί να επεξηγήσει πώς αυτή καθίσταται δυνατή, ώστε να διακρατείται η ενότητα των στοιχείων ενός κοινωνικού συστήματος.

Το πιο σημαντικό επιχείρημα της κριτικής στα αυτοαναφορικά κοινωνικά συστήματα είναι η απλή όσο και ουσιώδης παρατήρηση, ότι εντός ενός συστήματος υπάρχουν τόσο αυτοποιητικά όσο και αλλοποιητικά στοιχεία⁵⁸. Κανένα κοινωνικό σύστημα που αποτελείται από ανθρώπους δεν μπορεί να λειτουργήσει μονάχα αυτοποιητικά. Η «αυτοπεριγραφή» του συστήματος αναγορεύεται τότε σε μια ιδεολογική κατασκευή, διότι προσανατολίζεται στην ιδεαλιστική κατανόηση του συστήματος⁵⁹. Το σύστημα ως τάξη ι-

σοδυναμεί με το απολύτως ισχύον, ενώ το ζητούμενο είναι εάν δύναται τελικώς από μόνη της η συστημική θεωρία να μονοπωλήσει επιστημολογικά το κριτήριο της «απομείωσης της περιπλοκότητας του κόσμου».

Περαιτέρω, εάν το ανθρώπινο υποκείμενο συνιστά «περιβάλλον» και όχι «μέρος» του συστήματος, τότε προκύπτει το εύλογο ερώτημα, πώς είναι δυνατόν να διεισδύσει η ιστορία στη θεωρία υπό την έννοια της παροχής αποδείξεων του ιστορικού χαρακτήρα των αυτοποιοητικών συστημάτων⁶⁰. Εάν αγνοηθεί το μικροεπίπεδο του υποκειμένου, τότε το νόημα χάνει αυτομάτως τόσο την ιστορική εγκυρότητά του όσο και τον οντολογικό τόπο αναγνώρισής του. Σε αντίθεση με ότι φρονεί ο Luhmann, το νόημα δεν ερευνάται ποτέ σε ένα σύστημα, αλλά σε ένα σύστημα που αποτελείται από ανθρώπους. Αλλιώς, παραμένουν νοηματικά ανερμήνευτοι οι λόγοι, γιατί π.χ. επιλέγονται αυτές και όχι εκείνες οι δυνατότητες που συνεισφέρουν σε ένα σύστημα να απομειώσει την περιπλοκότητά του.

Στις νεώτερες εμπειρικές έρευνες υπερισχύει ως κυρίαρχο αίτημα, η κατά το δυνατόν ευρύτερη προσέγγιση των θεωριών της δράσης με τις συστημικές θεωρίες. Έτσι προσδοκάται ότι θα εξαχθούν πληρέστερα και πιο ασφαλή συμπεράσματα στο χώρο της εμπειρικής και της στατιστικής έρευνας⁶¹. Ίσως λοιπόν το νόημα ως ιδιαίτερη κοινωνιολογική κατασκευή να αποκτά την εννοιολογική διαύγειά του στο συμπλησιασμό των δύο θεωριών: διότι όσο η ύπαρξη νοήματος είναι αδιανόητη χωρίς τον παράγοντα άνθρωπο που το καθορίζει, άλλο τόσο είναι απαραίτητο το πεδίο του συστήματος ώστε το νόημα να αποκτήσει ορισμένως το κοινωνιολογικό περιεχόμενό του.

6. Επίλογος

Η θεωρητική σύλληψη του Luhmann εκκινεί από τη βιολογική εκδοχή της έννοιας της αυτοποίησης στο έργο των Maturana/Varela για να μετακινηθεί σε μια «μεταβιολογική» ερμηνεία των κοινωνικών συστημάτων. «Μεταβιολογική» χαρακτηρίζεται η σκέψη που αφετηριάζεται από το «δι' εαυτό» της οργανικής ζωής για να οδηγηθεί κατόπιν πίσω απ' αυτό⁶². Πρόκειται για το περιγραφόμενο από τις θεωρίες της κυβερνητικής δεύτερης τάξεως φαινόμενο της αυτοσυντήρησης των αυτοαναφορικών συστημάτων απέναντι

σε ένα υπερπολύπλοκο προς αυτά περιβάλλον. Στην κυβερνητική δεύτερης τάξεως, τα αυτοαναφορικά συστήματα εξετάζονται ως ουσιαδώς αυτόνομες από τον παρατηρητή μονάδες, που διέπονται από την εσωτερική ιδιοδυναμική των στοιχείων τους και επομένως δεν ετεροκαθορίζονται από σχέσεις αντιστοίχισης με το εξωτερικό περιβάλλον τους.

Σε σχέση με τη βιολογική έννοια της αυτοποίησης, ο Luhmann προχωρά ένα βήμα πιο πέρα και αποδεσμεύει το υποκείμενο ως ψυχική και οργανική μονάδα από το καθεαυτό γνωστικό πεδίο της ανάλυσης των αυτοαναφορικών κοινωνικών συστημάτων. Η σημαντικότερη συνέπεια της θεωρίας είναι ότι αφήνει κατά μέρος το ζήτημα της γλώσσας ως παράγοντα διαρκούς κοινωνικής μαθητείας. Η ριζική κοινωνιολογικοποίηση στο έργο του Luhmann απανθρωποιεί τα κελύσματα της θεωρίας της αυτοποίησης, διότι αφήνει ανεκμετάλλευτη κάθε είδους ανάλυση που θα έθετε ως ερωτήματα την αυτοπραγμάτωση του υποκειμένου στο πλαίσιο της νέας θεωρίας. Η ίδια η έννοια της αυτοαναφοράς έλκει την καταγωγή της στη φαινομενολογική συγκρότηση της έννοιας της αυτοσυνειδησίας στο έργο του Hegel. Η αυτοσυνειδησία ως πλευρά του «δι' εαυτού» κατέχει μια βεβαιότητα, η οποία ταυτίζεται με την αλήθεια του όρου της. Η βεβαιότητα αυτή θα γίνει αληθής, όταν ως ενότητα ο εαυτός της θα πραγματοποιηθεί μέσα στο αντικείμενο⁶³.

Ο Luhmann μεταστρέφει τη χεγκελιανή αυτοσυνειδησία του υποκειμένου σε αυτοαναφορά του συστήματος, προκειμένου να συρρικνώσει τις γνωστικές πράξεις σε λειτουργίες των συστημάτων που επιζητούν μονάχα την απομείωση της περιπλοκότητάς τους. Επομένως, δεν μεριμνά για την εξέταση των προϋποθέσεων θεμελίωσης εκείνης της μορφής της συνείδησης, που ο Hegel εύστοχα ονόμασε ως «δυστυχή συνείδηση». Πράγματι, στη σκέψη του Hegel, η «δυστυχής συνείδηση» έλαβε τη μορφή συγκρότησης της αλλοτριωμένης προσωπικότητας στους νέους χρόνους, ως συνέπεια του κατακερματισμού, της εξατομίκευσης, αλλά και της καταπιέζουσας διαδικασίας της εκπραγμάτευσης που συντελέστηκε κατά τη μετάβαση προς τη νεωτερικότητα⁶⁴.

Ο Luhmann δε διαθέτει ένα θεωρητικό σύστημα σκέψης που να απαντά στο γιατί έλαβε χώρα ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά μια τέτοια, αλλοτριωμένη μορφή συνείδησης. Απαξιώνει επίσης μια ανάλυση της αλλοτριωμένης συνείδησης στο επίπεδο των θεσμών, αφού αρνείται να καταγράψει τις συνθηκες γέννησής της στους νέους τόπους της αναπαραγωγής της και ιδίως στους κα-

τεξουσιαστικούς μηχανισμούς του πολιτικού και του νομικού συστήματος. Συμπερασματικά, ένας απέραντος κοινωνικός χώρος που τέμνει την επικοινωνία και τις δράσεις των υποκειμένων, τόσο στο μικρο-επίπεδο του καθημερινού βίου όσο και στο μακρο-επίπεδο της συλλογικής επίτευξης κοινών σκοπών, παραμένει πλήρως λησμονημένος στο έργο του Luhmann. Οπότε, το τίμημα της υπεργενίκευσης της θεωρίας είναι ιδιαίτερα υψηλό και έχει ως συνέπεια να μην μπορούν τα αυτοποιητικά συστήματα να προσδιορισθούν εμπειρικά επαρκώς στο μεσο-επίπεδο επιστημών με πιο άμεσο και πρακτικό βεληγεκές, όπως π.χ. της πολιτικής και της νομικής επιστήμης⁶⁵.

Σημειώσεις

1. Gerhard Preyer, Hans Grünberger, «Die Problemstufenordnung in der systemtheoretischer Argumentation Niklas Luhmann», *Soziale Welt* 31, 1980, σελ. 53.

2. Rainer Prewo, Jürgen Ritsert, Elmar Stracke, *Systemtheoretische Ansätze in der Soziologie. Eine kritische Analyse*, Reinbek bei Hamburg, σελ. 21-28.

3. Για τη διεξοδικότερη ελληνική πραγματεία στο συστημικό λειτουργισμό του Parsons βλέπε το έργο, Πανταζής Τερλεξής, *Max Weber, Κριτική και Συγκριτή Θεώρηση*, τόμ. III: Ιδεόκοσμοι σε αντιπαράθεση, σελ. 267-390. Για τα εξελικτικά στάδια της συστημικής θεωρίας, βλ. Helmut Willke, *Εισαγωγή στη συστημική θεωρία*, Αθήνα, 1996, σελ. 21-28.

4. Πρβλ. ιδίως το έργο, Luhmann, *Soziale Systeme, Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt a.M., 1984.

5. Humberto Maturana, Francisco Varela, *Το Δέντρο της Γνώσης. Οι βιολογικές ρίζες της ανθρώπινης νόησης*, Αθήνα, 1992.

6. Βλ. Luhmann, *Kommunikation als gesellschaftliche Operation*, του ίδιου, *Ökologische Kommunikation*, Opladen, 1987, σελ. 64.

7. Πρβλ. Claudio Baraldi, Giancarlo Corsi, Elena Esposito, *Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme*, Frankfurt a.M., 1997, σελ. 172.

8. Βλ. Willke, *όπ. παρ.*, σελ 23-25, Luhmann, *Die Differenzierung von Politik und Wirtschaft und ihre gesellschaftlichen Grundlagen*, του ίδιου, *Soziologische Aufklärung* 4, Opladen, 1987, σελ. 37.

9. Βλ. ιδίως Luhmann, «Selbstlegitimation des Staates», στο: Norbert Achtenberg, Werner Krawietz (hrsg.), *Legitimation des modernen Staates*, Wiesbaden, 1981, σελ. 75.

10. Έτσι, Luhmann, «Komplexität und Demokratie», *Politische Vierteljahresschrift*, 10, 1969, σελ. 315.

11. Ep' αυτού Klaus Horn, Johann Schülein, «Politpsychologische Bemerkungen zur Legitimationskrise», στο: Peter Kielmansegg (hrsg.), *Legitimationsprobleme politischer Systeme*, Opladen, 1976, σελ. 138.
12. Horn, Schülein, *όπ. παρ.*, σελ. 142.
13. Luhmann, *Λειτουργία και αιτιότητα*, του ίδιου, *Θεωρία των κοινωνικών συστημάτων*, Αθήνα, 1995, σελ. 46-47.
14. Luhmann, *όπ. παρ.*, σελ. 52.
15. Luhmann, *όπ. παρ.*, σελ. 73.
16. Luhmann, «Απώλεια Παραδείγματος», *Αναστοχασμοί για την ηθολογία από τη σκοπιά της Ηθικής*, του ίδιου, *Θεωρία των κοινωνικών συστημάτων*, σελ. 143-144.
17. Luhmann, *Zweckbegriff und Systemrationalität*, Tübingen, 1968, σελ. 125.
18. Βλ. Luhmann, «Sinn als Grundbegriff der Soziologie», στο: Luhmann, *Habermas, Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung?*, 33 Auflage, Frankfurt a.M., 1979, σελ. 28. Για την πρωταρχική σύλληψη του νοήματος στο έργο του Luhmann, βλ. επίσης, Lothar Eley, «Komplexität als Erscheinung», στο: Franz Maciejewski (hrsg.), *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Supplement 2, Frankfurt a.M., 1974, σελ. 148.
19. Luhmann, Sinn als Grundbegriff..., *όπ. παρ.*, σελ. 12.
20. Luhmann, *όπ. παρ.*, σελ. 37-39.
21. Luhmann, *όπ. παρ.*, σελ. 93-94.
22. Luhmann, «Systemtheoretische Argumentationen. Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas», στο: Luhmann, *Habermas, Theorie der Gesellschaft...*, *όπ. παρ.*, σελ. 322.
23. Habermas, «Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? Eine Auseinandersetzung mit Niklas Luhmann», στο: Luhmann, *Habermas*, *όπ. παρ.*, σελ. 170.
24. Habermas, *όπ. παρ.*, σελ. 191.
25. *Όπ. παρ.*, σελ. 217.
26. *Όπ. παρ.*, σελ. 220.
27. Heinrich Busshoff, *Systemtheorie als Theorie der Politik*, München, 1975, σελ. 166.
28. Karl Otto Hondrich, «Systemtheorie als Instrument der Gesellschaftsanalyse. Forschungsbezogene Kritik eines Theorieansatzes», στο: *Franz Maciejewski*, *όπ. παρ.*, σελ. 98.
29. v. Hartmut Hentig, «Komplexitätsreduktion durch Systeme oder Vereinfachung durch Diskurs», στο Franz Maciejewski (hrsg.). *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Supplement 1, Frankfurt a.M., 1993, σελ. 116.
30. Ep' αυτού, L. Eley, *όπ. παρ.*, σελ. 117
31. Πρβλ. Hans Haferkamp, «Autopoietisches soziales System oder konstruktives soziales Handeln?», στο: Hans Haferkamp, Michael Schmid (hrsg.),

Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme, Frankfurt a.M., 1987, σελ. 73.

32. Rainer Hegselmann, «Die Systemtheorie Luhmanns als technokratischer Institutionalismus und administrative Hilfswissenschaft», *Blätter für deutsche und internationale Politik* 21, 1976, σελ. 48.

33. Περί της δυσκολίας για την εμπειρική πιστοποίηση της περιπλοκότητας στο έργο του Luhmann, βλ. Peter Hejl, *Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferentieller Systeme*, Frankfurt a.M., 1982, σελ. 115.

34. Maturana, Varela, *όπ. παρ.*, σελ. 71 κ.ε.

35. Luhmann, *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*, München, 1981, σελ. 33, του ίδιου, «Die Autopoiesis des Bewußtseins», *Soziale Welt* 36, 1985, σελ. 403.

36. Βλ. Νικόλαος Τσίρος, «Νέες μορφές "αβεβαιοτήτων" ή επιστημολογική απροσδιοριστία των θεωριών περί "διακινδύνευσης" στην ύστερη νεωτερικότητα;», *Νόμος και Φύση* 3-4, 2000, σελ. 384-385.

37. Luhmann, «Autopoiesis als soziologischer Begriff», στο: Haferkamp/Schmid, *όπ. παρ.*, σελ. 311, 313-4, του ίδιου, *Die Autopoiesis des Bewußtseins*, σελ. 407-408.

38. Willke, *όπ. παρ.*, σελ. 27.

39. Πρβλ. Παναγιώτη Καρκατσούλη, *Η νομοθέτηση ως επιστήμη. Προλεγόμενα σε μία συστημική θεωρία της νομοθέτησης*, Αθήνα, 1990, σελ. 101-102.

40. Luhmann, *Autopoiesis als soziologischer Begriff*, σελ. 318.

41. Luhmann, *Die Autopoiesis des Bewußtseins*, σελ. 414 κ.ε.

42. Επ' αυτού, βλ. Helmut Nolte, «Annäherungen zwischen Handlungstheorien und Systemtheorien. Ein Review über einige Intergrationstrends», *Zeitschrift für Soziologie* 2, 1999, σελ. 97-98.

43. Βλ. Καρκατσούλη, *όπ. παρ.*, σελ. 95-97.

44. Για την αυτοαναφορική ενδυνάμωση των κοινωνικών συστημάτων διαμέσου των παραγόμενων απ' αυτά αντιθέσεων και συγκρούσεων, βλ. Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 488 κ.ε.

45. Βλ. Luhmann, *όπ. παρ.*, σελ. 491.

46. Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt a.M., 1997, σελ. 49-51.

47. Luhmann, *όπ. παρ.*, σελ. 136-138.

48. Luhmann, *Archimedes und wir*, του ίδιου, *Archimedes und wir. Interviews*, Berlin, 1987, σελ. 161.

49. Luhmann, *Soziale Systeme*, σελ. 192 κ.ε.

50. Luhmann, «Autopoiesis, Handlung und kommunikative Verständigung», *Zeitschrift für Soziologie* 11, Heft 4, Oktober 1982, σελ. 369.

51. Luhmann, *Die Autopoiesis des Bewußtseins*, σελ. 403.

52. Luhmann, *όπ. παρ.*, σελ. 408.

53. Luhmann, *όπ. παρ.*, σελ. 416-417.

54. Luhmann, *Autopoiesis als soziologischer Begriff*, σελ. 315.

55. Luhmann, *Die Differenzierung von Politik und Wirtschaft...*, όπ. παρ., σελ. 38.
56. Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, σελ. 67.
57. Για την απιθανότητα της επικοινωνίας, βλ. Luhmann, «Die Unwahrscheinlichkeit der Kommunikation», *Soziologische Aufklärung* 3, Opladen, 1981, σελ. 26.
58. Walter Bühl, «Grenzen der Autopoiesis», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 39, 1987, σελ. 227.
59. Panajotis Kondylis, *Das Politische und der Mensch*, Band I, Berlin, σελ. 24.
60. Peter Hejl, *Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferentieller Systeme*, σελ. 76-77.
61. Πρβλ. όλο το άρθρο του Nolte, «Annäherungen zwischen Handlungstheorien und Systemtheorien...» και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτό.
62. Πρβλ. J. Habermas, *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, Αθήνα, 1993, σελ. 456.
63. Για τη φαινομενολογική πρόσληψη της αυτοσυνειδησίας, της εξουσίας και της «δυστυχούς συνείδησης» στο έργο του Hegel, βλ. ιδίως, Κοσμά Ψυχοπαίδη, *Χέγκελ. Από τα πρώτα πολιτικά κείμενα στην Φαινομενολογία του Πνεύματος*, Αθήνα, 2003, σελ. 228-238.
64. Ψυχοπαίδης, όπ. παρ., σελ. 236.
65. Για το ζήτημα, βλ. Klaus von Beyme, *Theorie der Politik im 20. Jahrhundert*, Frankfurt a.M., 1991, σελ. 353.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Μάσκες που πέφτουν

Editorial: Αιωρούμενα ειδώλια, μάσκες που πέφτουν. (Οι μετασχηματισμοί του ελληνικού εθνικισμού)

Α. Γαβριηλίδης: Τα ανθρώπινα δικαιώματα ως κανόνες και ως εξαίρεση

Α. Γεωργούλας: Σχεδιάγραμμα για τη μελέτη της ιδεολογίας στη σημερινή Ελλάδα: Κοινωνικές θεωρίες και πολιτικός λόγος

Τ. Μπέτζελος και Π. Σωτήρης: Σώματα, Λόγοι, Εξουσίες: Ξαναγυρνώντας στην «Περίπτωση Φουκώ»

Σ. Σακελλαρόπουλος: Προς μια υπερεθνική αστική τάξη; Μια κριτική προσέγγιση

Γ. Αντωνίου: Ε. Μ. Πολυτεχνείο 1940-1944. Σχέδια και ματαιώσεις

Α. Ταρπάγκος: Η οργανική διαπλοκή αστικού κράτους και κατασκευαστικού κεφαλαίου

Μ. Ανδρέου: Μια ταξική ανατομία του ελληνοκυπριακού ΟΧΙ: Μήπως το ε/κ κεφάλαιο προτιμά τη διχοτόμηση;

Κ. Θεριανός: Σ. Σακελλαρόπουλος - Π. Σωτήρης: *Αναδιάρθρωση και Εκσυγχρονισμός. Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90* (Βιβλιοκριτική)

89

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ- ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2004

Ιάκωβου Δ. Μιχαηλίδη

Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών (1912-1930)

- *Ο Πόλεμος των Στατιστικών,*

Εκδόσεις Κριτική, 2003

Το βιβλίο του Μιχαηλίδη βασίζεται στη διδακτορική του διατριβή και ασχολείται με τις ευρύτερες δημογραφικές μεταβολές που επηρέασαν τη σλαβόφωνη κοινότητα της Ελλάδας στις Νέες Επαρχίες, τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, την περίοδο από τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13 έως το 1930.

Βασισμένο σε ανέκδοτο, κυρίως, αρχειακό υλικό, καταγράφει τα διαδοχικά προσφυγικά ρεύματα, αναλύει τις αιτίες και τις συνέπειές τους, σκιαγραφώντας παράλληλα το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά πραγματοποιήθηκαν.

Ασκεί κριτική στις επίσημες και ανεπίσημες απογραφές που διενεργήθηκαν από τις ενδιαφερόμενες βαλκανικές χώρες, την Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Σερβία (Γιουγκοσλαβία), επιχειρώντας να αποδείξει πως τα απογραφικά δεδομένα δεν αποτελούσαν τίποτα άλλο παρά διπλωματικά επιχειρήματα στην εθνικιστική φαρέτρα των εμπλεκόμενων κρατών.

Επρόκειτο ουσιαστικά για ένα «παιχνίδι» γύρω από την ονομασία και το αριθμητικό μέγεθος των Σλαβόφωνων στο οποίο συμ-

μετείχαν, τόσο στη διάρκεια του Μεσοπολέμου όσο και αργότερα, πολιτικοί, διπλωμάτες, δημόσιοι λειτουργοί αλλά και ειδικοί επιστήμονες.

Ο συγγραφέας αρχίζει περιγράφοντας τις οξύτερες αντιπαράθεσεις που εμφανίστηκαν στο εσωτερικό των μακεδονικών κοινοτήτων, μετά την απόσχιση της βουλγαρικής εκκλησίας (Εξαρχίας) από το Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1870. Οι κοινότητες χωρίζονται σε «Εξαρχικούς» (ένδειξη βουλγαρικής εθνικής συνείδησης) και «Πατριαρχικούς» ή «Γραικομάβους» (ένδειξη ελληνικής εθνικής συνείδησης). Ορόσημο αποτελεί η εξέργηση του Ίλιντεν (20 Ιουλίου/2 Αυγούστου 1903).

Η σύνθεση του πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων παρουσιάζεται με στατιστικούς πίνακες της Ελλάδας, Βουλγαρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι πίνακες διαφέρουν, διότι οι Έλληνες και Οθωμανοί χρησιμοποιούσαν ως βασικό κριτήριο για τη σύνταξη των στατιστικών τους την εκκλησιαστική υπαγωγή (Εξαρχικοί / Πατριαρχι-

κοί), ως τεκμήριο της εθνικής συνείδησης των κατοίκων. Αντίθετα, οι Βούλγαροι χρησιμοποιούσαν κυρίως τη μητρική γλώσσα, κάτι που δέχονταν οι περισσότεροι Δυτικοί επιστήμονες. Συνολικά οι Σλαβόφωνοι της ελληνικής Μακεδονίας στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων ανέρχονται σε περίπου 260.000 άτομα, 21,75% του συνολικού πληθυσμού (120.000 Εξαρχικοί και 140.000 Πατριαρχικοί).

Κατά την περίοδο 1910-1920 καταγράφηκαν 12 μεταναστευτικά κύματα Ελληνοφώνων, Τουρκοφώνων και Σλαβοφώνων. Σημειώθηκε μαζική διαρροή Σλαβοφώνων από την Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία προς τη Βουλγαρία, ενώ η μετανάστευση από τη Δυτική Μακεδονία υπήρξε περιορισμένη. Συνολικά φαίνεται πως την περίοδο αυτή έφυγαν περί τους 35.000-40.000 Σλαβόφωνους.

Κυρίαρχο ρόλο στην ελληνική επιχειρηματολογία για την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας το 1920 έπαιξαν οι στατιστικές αναλύσεις που δημοσιεύθηκαν από τον Αλέξανδρο Πάλλη. Σύμφωνα με τον Πάλλη, το 1920 υπήρχαν στην ελληνική Μακεδονία 104.000 «Βουλγαρίζοντες». Οι σλαβικές θέσεις είναι ότι υπήρχαν περίπου 320.000 σλαβόφωνοι. Στην πραγματικότητα εξέταση διαθέσιμων πηγών φανερώνει πως την περίοδο εκείνη υπήρχαν 215.000 σλαβόφωνα άτομα στην ελληνική Μακεδονία. Την περίοδο αυτή, σε μια διαδικασία οικοδόμησης ενός ενιαίου

μακεδόνικου έθνους, οι Γιουγκοσλάβοι ιστορικοί «μεταμορφώνουν» τους σλαβόφωνους κατοίκους της Ελλάδας από «Βούλγαρους» σε «Μακεδόνες» και το 1925 ιδρύεται από τον Δήμητάρ Βλαχώφ η Εσωτερική Μακεδόνικη Επαναστατική Οργάνωση (Ε.Μ.Ε.Ο.), περισσότερο γνωστή σαν V.M.R.O.

Όσον αφορά τη Δ. Θράκη, σύμφωνα με την απογραφή που διενήργησε η γαλλική διοίκηση στις αρχές του 1920, ο πληθυσμός της ανερχόταν σε 204.690 κατοίκους, από τους οποίους 74.750 ήταν «Τούρκοι», 54.092 «Βούλγαροι», 56.114 «Έλληνες» και 11.048 «Πομάκοι». Με την προσάρτησή της στην Ελλάδα (με τη Συνθήκη των Σεβρών) περίπου 20.000 σλαβόφωνοι, στην πλειοψηφία τους Βούλγαροι δημόσιοι υπάλληλοι που επάνδρωναν τον κρατικό μηχανισμό, μετανάστευσαν στην Βουλγαρία. Με αφορμή τη δράση των κομιτατζήδων, την έλευση περίπου 1.200.000 προσφύγων από τη Μικρά Ασία το 1922, και την ανάγκη διατήρησης της τάξης, άρχισαν οι εκτοπισμοί των Σλαβόφωνων. Οι περιουσίες των εκτοπισθέντων διανεμήθηκαν στο στρατό και τους Έλληνες Πρόσφυγες. Έτσι, στις αρχές του 1924, οπότε επεκτάθηκε στην περιοχή η Συνθήκη του Νείγυ (προάστιο της γαλλικής πρωτεύουσας) για αμοιβαία και εθελοντική μετανάστευση των μειονοτήτων της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, ο σλαβόφωνος πληθυσμός της Δ. Θράκης δεν υπερέβαινε τα 20.000 άτομα.

Συνολικά περίπου 34.000 σλαβόφωνοι νέοι μετανάστες αποχώρησαν από τη Μακεδονία μετά τη Συνθήκη του Νεϊγύ, και σε αυτό συμφωνούν και οι στατιστικές των Βουλγάρων. Έτσι οι Σλαβόφωνοι που εγκατέλειψαν την ελληνική Μακεδονία από τους Βαλκανικούς Πολέμους έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920, ανέρχονταν σε περίπου 80.000 άτομα.

Στη Δ. Θράκη η «βουλγαρική μειονότητα» εκμηδενίστηκε, παρά τις παραινέσεις της Βουλγαρίας προς Σλαβόφωνους να μη μετακινηθούν. Στη Μακεδονία όμως οι Σλαβόφωνοι εξακολουθούσαν να αποτελούν αριθμητικά αξιόλογη πληθυσμιακή ομάδα. Η Σερβία «μπαίνει στο παιχνίδι» εκμεταλλευόμενη πολιτικά τη φυλετική της συγγένεια με τους Σλαβόφωνους της Δ. Μακεδονίας.

Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του 1928, η ελληνική πλευρά ανέφερε την ύπαρξη περίπου 81.000 ατόμων που ζούσαν στη Μακεδονία και μιλούσαν τη «μακεδονοσλαυική». (Ο όρος αυτός, αντί του όρου «Βουλγαρίζοντες» ή «Βούλγαροι», επέδρασε καταλυτικά στην αναζωπύρωση του Μακεδονικού Ζητήματος μετά το 1945.) Αντίθετα, η σλαβική ιστοριογραφία υπό την καθοδήγηση Γιουγκοσλάβων ιστορικών κάνει λόγο για ύπαρξη 250.000 «Μακεδόνων» στην ελληνική Μακεδονία, κάτι που θεωρείται αβάσιμο. Ανεπίσημη και απόρρητη στατιστική του 1925 έκανε λόγο για την ύπαρξη 160.000 περίπου Σλαβόφωνων, κάτι που

πρέπει να θεωρηθεί και σωστό. Δηλαδή, ο αριθμός των Σλαβόφωνων ήταν τελικά διαφορετικός από εκείνον που υποστήριζε τόσο η ελληνική όσο και η σλαβική βιβλιογραφία.

Η ελληνική πολιτική αναφορικά με τους Σλαβόφωνους συνίστατο στην παραχώρηση μειονοτικών δικαιωμάτων και προώθηση της ενσωμάτωσής τους στον εθνικό κορμό. Παράλληλα όμως υπήρχε και συνεχής πίεση (σε τοπικό επίπεδο, από στρατό και χωροφυλακή) εναντίον των Σλαβόφωνων, προκειμένου στη θέση τους να εγκατασταθούν οι Πρόσφυγες του 1922. Ενδεικτικό της κατάστασης είναι το γεγονός ότι οι Πρόσφυγες τοποθετούνταν σε σπίτια Σλαβόφωνων, κάτι που θεωρήθηκε μοχλός πίεσης προκειμένου να εξαναγκασθούν οι τελευταίοι να μεταναστεύσουν. Εν γένει η επαφή των Σλαβόφωνων («Βουλγάρων») με τους Πρόσφυγες («τουρκόσπορους») περιλάμβανε όλα τα στοιχεία μιας δυναμικής αντιπαράθεσης.

Ο συγγραφέας κλείνει κάνοντας αναφορά στην τύχη των περίπου 160.000 Σλαβόφωνων, που έμειναν στην Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση των ανταλλαγών, που κρίθηκε με το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949). Η συντριβή των ανταρτών του Δημοκρατικού Στρατού το 1949 τους άφησε εκτεθειμένους στρέφοντας τη συντριπτική τους πλειοψηφία εκτός Ελλάδας, κυρίως στη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, αλλά και στην Αυστραλία και την Αμερική.

Συνοψίζοντας, τονίζω ότι το βιβλίο του Ι. Μιχαηλίδη είναι καλογραμμένο και αμερόληπτο, περιέχει εκτεταμένη βιβλιογραφία

και καλύπτει θέματα που πρέπει να γνωρίζει όποιος ενδιαφέρεται για το «Μακεδονικό». Το συνιστώ ανεπιφύλαχτα.

Αλκιβιάδης Γ. Ακρίτας
Αναπληρωτής Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας,
μέλος του Προγράμματος Ρωσικών και Ανατολικο-ευρωπαϊκών
Σπουδών του Πανεπιστημίου του Κάνσας, ΗΠΑ

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Μιχάλης Χ. Κελπανίδης, Καλλιόπη Π. Βруνιώτη

*Διά βίου μάθηση. Κοινωνικές προϋποθέσεις
και λειτουργίες. Δεδομένα και διαπιστώσεις*

Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004

Αντικείμενο του παρόντος συγγράμματος είναι η διαβίου εκπαίδευση και μάθηση στο πλαίσιο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας της γνώσης.

Περισσότερο από κάθε άλλη κοινωνία του παρελθόντος, η μεταβιομηχανική κοινωνία στηρίζεται στις εφαρμογές της επιστημονικής γνώσης, η οποία εξελίσσεται ταχύτατα ανατρέποντας σε όλο και συντομότερα διαστήματα τα ισχύοντα δεδομένα. Συνέπεια της ταχύρρυθμης ανανέωσης των γνώσεων είναι το γεγονός ότι η αρχική εκπαίδευση δεν επαρκεί πια για την ενεργό προσαρμογή των ατόμων στο ραγδαία μεταβαλλόμενο κοινωνικό και επαγγελματικό περιβάλλον.

Από αυτή τη δυναμική της ανανέωσης της γνώσης προέκυψε η ανάγκη συνεχούς, διαβίου εκπαίδευσης και μάθησης ως προϋπόθεσης της ενεργούς συμμετοχής του ατόμου στην κοινωνική ζωή. Ωστόσο, τη νέα αυτή κοινωνική αναγκαιότητα δεν τη συνειδητοποιούν όλα τα άτομα εξίσου και οι αναπτυγμένες κοινωνίες της Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής καταβάλλουν σήμερα μεγάλες προσπάθειες για να κινητοποιή-

σουν τους πολίτες τους να συμμετέχουν στη διαβίου εκπαίδευση.

Η παρούσα έκδοση πραγματεύεται το ευρύ φάσμα των θεμάτων της διαβίου εκπαίδευσης και των πολιτικών επιλογών που στοχεύουν στην προώθησή της.

Όπως αναφέρει στο προλογικό του σημείωμα ο διευθυντής της σειράς και καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης *Ιωάννης Ε. Πυργιωτάκης*: «Παρά την επικαιρότητα του θέματος και παρά τη μεγάλη παραγωγή ευκαιριακών δημοσιευμάτων, δεν έχει ως σήμερα παραχθεί ουσιαστικά βασική γνώση στον ετερογενή και ποικιλόμορφο χώρο της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης ούτε στις άλλες χώρες ούτε, πολύ περισσότερο, στην Ελλάδα. Στην κάλυψη αυτού του κενού επιδιώκουν να συμβάλουν οι συγγραφείς του παρόντος συγγράμματος, το οποίο αναλύει ένα ευρύ φάσμα των επιμέρους διαστάσεων της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης, αξιοποιώντας τα νεότερα στατιστικά και ερευνητικά δεδομένα ιδιαίτερα αναπτυγμένων χωρών με συγκεκριμένα συστήματα συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και διαβίου μάθησης».

Λίνος Γ. Μπενάκης
Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και μελέτες
Εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 2002, σελ. 171

Από τον επιφανή και γνωστό λόγιο μελετητή της Βυζαντινής Φιλοσοφίας δρ. Λίνο Μπενάκη έχουμε τώρα μία συλλογή μελετών που κατατάσσονται χρονολογικά από το 1961 και το 1962 έως και σήμερα. Η μορφή της έκδοσης ακολουθεί την επιτυχημένη πρακτική των έγκυρων *Variorum Reprints* του Λονδίνου. Με την μέθοδο αυτή καθίστανται προσιτά στο ευρύ κοινό άρθρα και μελέτες που έχουν δημοσιευτεί σε ποικίλα περιοδικά και λοιπά ερευνητικά όργανα, όπου είναι πλέον δύσκολα προσπελάσιμα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο χώρος της Βυζαντινής Φιλοσοφίας πριν το 1950 ήταν ιδιαίτερα παραμελημένος. Η αρχή για μία συνολική παρουσίαση της φιλοσοφίας αυτής της περιόδου έγινε περίπου τότε με το κλασικό πλέον έργο του Βασίλειου Τατάκη, *La Philosophie Byzantine* (Παρίσι, 1949). Έκτοτε έχει πέσει πολύ νερό στο αυλάκι, αλλά παρόλαυτά η Βυζαντινή Φιλοσοφία παραμένει ένας χώρος, όπου απομένουν πολλά ακόμη να γίνουν. Η συλλογή αυτή 23 μελετών στα ελληνικά και 18 σε άλλες γλώσσες του Λίνου Μπενάκη ανοίγει το δρόμο για μία περισσότερο ενδελεχή και εκτεταμένη έρευνα στον τομέα αυτό.

Ο τόμος αρχίζει με συστηματικά θέματα, όπως πλήρεις επισκοπήσεις των μελετών της Βυζαντι-

νής Φιλοσοφίας από το 1949 έως το 1971 και στη συνέχεια έως το 2001. Ακολουθεί το λήμμα στα αγγλικά που συνέγραψε ο ίδιος συγγραφέας για τη Βυζαντινή Φιλοσοφία στην *Routledge Encyclopedia of Philosophy* το 1998 και ένα γαλλικό άρθρο με τίτλο «L'Heritage Patristique et la Philosophie Byzantine» που ανακοινώθηκε σε μεσαιωνολογικό συνέδριο στην Οττάβα του Καναδά το 1992. Το σύντομο άρθρο για τη «Θεωρητική και πρακτική αυτονομία της φιλοσοφίας ως επιστήμης στο Βυζάντιο» είναι το μοναδικό πάνω σε αυτό το θέμα, ενώ το άρθρο με τίτλο «Το πρόβλημα των γενικών εννοιών και ο εννοιολογικός ρεαλισμός των Βυζαντινών» είναι ιδιαίτερα πολυδιαβασμένο. Το κείμενο με τίτλο «Ελευθερία και αναγκαιότητα στη Βυζαντινή Φιλοσοφία» εκφωνήθηκε κατά την αναγόρευση το 1995 του συγγραφέα ως επίτιμου διδάκτορα του πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αλλά έχουμε επίσης και τη σύντομη παρουσίαση ενός λήμματος για την έννοια της φαντασίας στο Βυζάντιο στα γερμανικά, μία μουσικολογική μελέτη, επισκοπήσεις για την τύχη λατινικών κειμένων που μεταφράστηκαν στη βυζαντινή περίοδο και μελέτες που εξετάζουν τη σχέση της αρχαίας φιλοσοφίας με τους βυζαντινούς φιλοσόφους μέσα από την επίδραση της πρώτης στους δεύτερους.

Ιδιαίτερη εντύπωση αφήνει η μεγάλη έμφαση που δίνεται στον αριστοτελισμό στο Βυζάντιο και στην Τουρκοκρατία, εφόσον μάλιστα ο συγγραφέας τυγχάνει δεινός αριστοτελιστής. Ξεχωρίζει επίσης μία μελέτη για την επίδραση του Πρόκλου στο Βυζάντιο (γερμανιστί), ενώ εντυπωσιάζουν μελέτες στα γαλλικά για τις σπουδές πάνω στον Ψευδο-Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη, χριστιανό συγγραφέα που έγραψε στον 5ο αι. μ.Χ. επηρεασμένος από το νεοπλατωνισμό. Μία εργασία για τον Δαυίδ τον Αρμένιο στα ελληνικά φέρνει στο φως παραμελημένα στοιχεία για την τύχη της φιλοσοφίας στον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. Ο πολυγραφότατος πατριάρχης Φώτιος δε θα έλειπε βέβαια από το αντικείμενο έρευνας ενός μελετητή της Βυζαντινής Φιλοσοφίας, ούτε βέβαια ο μεσαιωνικός πατρινός λόγιος του 9ου αι. μ.Χ., Αρέθας.

Δημοσιεύονται ακόμη αντιπροσωπευτικά τμήματα της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα για τα ανέκδοτα Σχόλια του Μιχαήλ Ψελλού στη Φυσική του Αριστοτέλους, που πρωτοφάνηκαν στο *Archiv für Geschichte der Philosophie* (Berlin, 1961 και 1962) καθώς και τρεις βιβλιοκρισίες άρθρων πάνω σε άρθρα του ίδιου από του V. Cilento, K. Γεωργούλη και B. Lagarde που προώθησαν την έρευνα. Έχουμε πάλι την κριτική έκδοση με εισαγωγή και νεο-

ελληνική μετάφραση σύντομων ανέκδοτων έργων του Μιχαήλ Ψελλού, του Νικηφόρου Χούμνου και του Γεώργιου Πλήθωνα-Γεμιστού. Τέλος, στο παράρτημα παρουσιάζονται 16 λήμματα βυζαντινών φιλοσόφων από το *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* της Εκδοτικής Αθηνών (1983-1988) που αποδίδονται με ακριβολογία και συντομία.

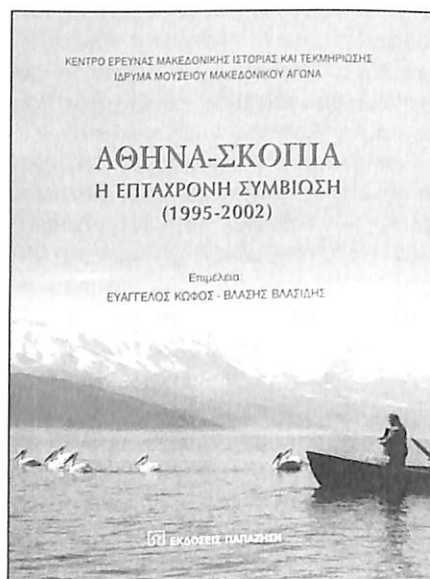
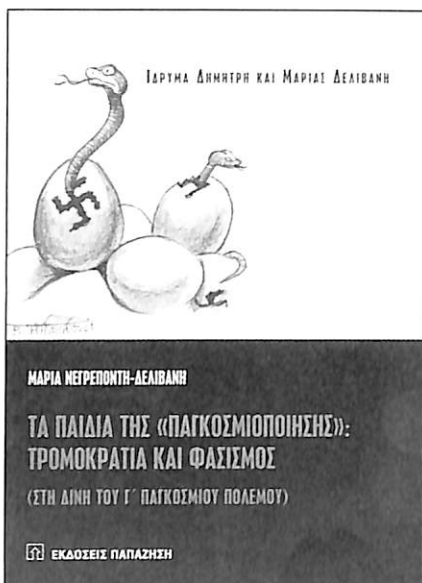
Γενικά κάνει εντύπωση η εμβρίθεια και βαθιά επιστημονική γνώση των πηγών. Χρησιμοποιείται η ιστορικο-κριτική μέθοδος που σε συνδυασμό με την πλήρη σχεδόν βιβλιογραφική κάλυψη κάθε θέματος αναδεικνύει την «εσωτερική ερμηνεία» του στοχασμού κάθε φιλοσόφου. Έτσι αποκαθίσταται σημαντικά η Βυζαντινή Φιλοσοφία ως κειμενική πραγματικότητα, αφού μεθοδεύεται ένα πρόγραμμα έκδοσης Βυζαντινών Φιλοσόφων και γίνεται προσπάθεια να τοποθετηθεί ο κλάδος στο επίπεδο που του αρμόζει και του αξίζει. Ο συγγραφέας ως τέως Διευθυντής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών μας προσφέρει τώρα με το έργο αυτό τον καρπό μίας ακούραστης ερευνητικής προσπάθειας 40 και πλέον ετών. Ας αξιωθεί το βέλτιστο.

Κατελής Βίγκλας

Φιλολόγος,

με μεταπτυχιακές σπουδές
στη βυζαντινή φιλοσοφία

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Summaries

Maria Manuela Tavares Ribeiro

*The view of the Catholic Church
towards unified Europe*

The article examines the contribution of the Catholic Church to the European construction, from the mid- fifties until recently.

Based on references to the speeches, acts and views of four representatives of the Papal Church from 1948 until today, it is concluded that for the Catholic Church, unified Europe should rather rely on its religious unity than on the political one. This means that the acceptance of Christendom's ideas as well as of common history and culture, can better assure the existence of european and world peace.

Georgios Spyropoulos

*The position and role
of the Third World in globalization*

The present article will try to investigate the attitude of the developing countries towards globalization, the underlying heterogeneous situations, the ambiguous profits, and finally the policies needed in national, regional and worldwide level in order to facilitate more favorable the entry of the developing economies in the world economy.

Vassilis Patronis, Konstantinos Mavreas

The agricultural world in Greece

With the evolution of agricultural reforms during the mid-war years the Greek agrarian sector underwent expansion mainly with regards to the increase in cultivable land, production and rural population. At the same time, however, important problems arose, such as insufficient land in connection with the agricultural crisis which emerged in the 1930's. Given this situation, there were many intellectuals who associated the organization of the New Greek State with the evolution of agricultural reforms, proposing an original social model revolving around the survival of the Greek farmer.

This article examines the most important ideas of the mid-war period, focusing on the evolution of agricultural reforms, development and,

mainly, the significant position of the farmer within the Greek economy and society. Special emphasis is given to the question of the lack of farmland, which is related to important currents of thought, such as Communitarianism, Agrarianism and Geopolitical Theory. Furthermore, ideas and proposals are discussed, which were formulated during the 1930's, under the shadow of the world-wide crisis.

Theodoros Karvounarakis

*Migration of population in peace and war
in 20th century Europe: a survey*

This article examines in historical perspective the population movements within and towards Europe, from the time of industrialization to the end of the 20th century. It points out the causes of this phenomenon and the particular characteristics of each case reviewed, such as its voluntary or involuntary nature and the fate of the populations involved in the country of their destination. Special attention is paid to Greece, initially a country of origin and in the past twenty or so years a destination for hundreds of thousands of immigrants. The effect of the communist collapse in Eastern Europe as well as the European Union's policies on foreign nationals and immigration are also considered. The article concludes by arguing that today's difficulties are nothing but inevitable «episodes of an ongoing process» which could and should be dealt with «in a civilized and generally beneficial manner».

Panayotis Zannis

Third sector and social policy: myths and realities

The third-nonprofit sector, almost thirty years since the first theoretical and empirical contributions, still remains the "familiar unknown" for the science. On the field of social policy, there are prevailing and powerful stereotypes, concerning the sector's role and intervention capabilities in contemporary societies, especially when they embody ideological dimensions. This article focuses on the scientific evidences of the "government-third sector" relations and compares the efficiency of the two sectors in two different levels of analysis: Social Services and redistribution of income.

Fotis C. Chatzitheodoridis

The relationship between multi-sector employment and tourism development model in an island of Aegean Sea: structural factors of local employment and integrated development

The factors that influence the structure of employment in combination with the model of tourism development were studied in the context of a research based on "Multi-activity and the production of special quality products for the integrated development of islands", focused on the island of Limnos between the years 1996 and 1998. The research indicated the relation between the employment of residents and specifically their multi-activity and the model of up market tourism that has been developed in the island resulting mainly in positive economic and environmental outcomes.

Theodoros Koutroukis

Social dialogue at the local level

The article deals with the experience of Social Partnership at the local level of Imathia as there is some progress made in the adoption of social dialogue schemes at that level, which apparently have come about as a result of EU influence.

The conducted research on the functioning of the Local Social Dialogue Schemes indicates some significant results. The research focused on a number of local organisations concerning the social partners involvement in effective dialogue for the solution of problems of mutual concern. The conclusions of the study indicate that there were some good practices of the Imathia-way, which could meet the local challenges and prospective.

Athina A. Sipitanou

Characteristics of the drug users in Greece (1994-2001) and the possibilities for their continuing education

In this research, we observe the Educational, Social and Demographic characteristics of the drug users who ask for help from the therapeutic communities in Greece and the possibilities for continuing education. The period that our research covers extends from 1994 to 2001.

We present information collected from the bibliography related to the above subject, from other researches and from the results of programs

that are put into action within Greece by state or non state organizations, specialized in the confronting of the problem of drugs. We examine parameters taken from the Application for Therapeutic Help, which is being filled in by those who are referred to those communities asking for help and which concerns information, such as the age, the sex, the educational profile, the job and the place where the people who take drugs live.

This research aims at showing the educational and social characteristics of drug users and at the complementation of their educational gaps, giving them a second educational chance, in the frame of the possibilities of continuing education.

Nikolaos Tsiros

The concept of «meaning» in Niklas Luhmann's systemic theory

One of the most essential concepts in Niklas Luhmann's systems theory is that of meaning. Luhmann exposed his conception of meaning at a strikingly early time, in the course of his conflict with Jürgen Habermas. In his text "Meaning as a Fundamental Concept in Sociology", his first visions on the meaning of his functional-structural systems theory are revealed. Since the middle 1980's, and through the gradual development of self-referential systems theory, the concept of meaning has necessarily been attached to the basic idea of the self-making function of social systems.

Περίληψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (32 έως και 36)

Τεύχος 36, Σεπτέμβριος 2003

Γεώργιος Ε. Χάλκος, Δημήτριος Σ. Σαλαμούρης: *«Παλινο-νόστηση και παράγοντες οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης: Όψεις του προβλήματος και προτάσεις πολιτικής»*, σελ. 5-25.

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι να εξετάσει τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων παλινοστούντων από την πρώην ΕΣΣΔ και το βαθμό που αυτά τα χαρακτηριστικά αποτελούν παράγοντες επηρεασμού της οικονομικοκοινωνικής τους ένταξης στην ελληνική αγορά εργασίας. Σε δείγμα 6.994 παλινοστούντων τα δημογραφικά χαρακτηριστικά δείχνουν έναν υγιή δημογραφικά πληθυσμό (πυραμίδα ηλικιών), με ικανοποιητικό επίπεδο επαγγελματικής εμπειρίας και εκπαίδευσης. Το επίπεδο ανεργίας σε όλες τις ομάδες ηλικιών και για τα δύο φύλα είναι υψηλότερο από το μέσο επίπεδο ανεργίας στην Ελλάδα. Οι πιο σημαντικοί λόγοι που συντελούν στην αυξημένη ανεργία προκύπτει ότι είναι η ανεπαρκής γνώση της Ελληνικής γλώσσας και η δυσκολία προσαρμογής στην πραγματικότητα της ελεύθερης αγοράς στην Ελλάδα. Γενικά, τα αποτελέσματα υποδεικνύουν έντονα σημάδια κοινωνικού αποκλεισμού.

Γιώργος Μαγούλιος: *«Το διαβαλκανικό εξωτερικό εμπόριο κατά την πρώτη δεκαετία της μετάβασης (1989-1999)»*, σελ. 27-53.

Στο άρθρο εξετάζεται το εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών κατά την πρώτη δεκαετία της μετάβασης 1989-1999. Ειδικότερα διερευνώνται τα αποτελέσματα από την εφαρμογή των σταθεροποιητικών προγραμμάτων στο εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών, ο βαθμός ανοίγματος των οικονομιών, ο βαθμός της περιφερειακής εμπορικής ολοκλήρωσης και οι εμπορικές σχέσεις με την ΕΕ.

Από την ανάλυση των δεδομένων συμπεραίνεται ότι η απότομη απελευθέρωση των αγορών επιδείνωσε τους όρους του εξωτερικού εμπορίου με αποτέλεσμα την αύξηση των ελλειμμάτων στα εμπορικά ισοζύγια. Παρά τα βήματα που έγιναν, η περιφερειακή εμπορική ολοκλήρωση στην περιοχή της Βαλκανικής καθυστερεί, σε αντίθεση με την εμπορική ολοκλήρωση με την Ευρωπαϊκή Ένωση που αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς.

Μαίρη Γείτονα: *«Διαχρονική διερεύνηση των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα (1975-2000)»*, σελ. 55-70.

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στη διερεύνηση των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα από το 1975 μέχρι το 2000. Τα αποτελέσματα εμφανίζουν μεγαλύτερους ετήσιους ρυθμούς μεταβολής των κοινωνικών δαπανών από το ΑΕΠ, καθώς επίσης σημαντικές αυξήσεις –διαχρονικά– των δαπανών υγείας και πρόνοιας σε σχέση με τις δαπάνες για συντάξεις. Τα 3/4 των δαπανών για κοινωνική προστασία διατίθενται από τους φορείς της κοινωνικής ασφάλισης, ενώ το 1/4 από τον κρατικό προϋπολογισμό. Το σύστημα κοινωνικής προστασίας δεν έχει επιτύχει την καθολική πρόληψη των κοινωνικών κινδύνων και κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, εξαιτίας της αποσπασματικής ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους διαχρονικά. Παρατηρούνται σημαντικές οργανωτικές και διαχειριστικές αδυναμίες, οι οποίες εμποδίζουν το συντονισμό και τη λειτουργική διασύνδεση των κοινωνικών υπηρεσιών. Τα πρόσφατα μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα αποσκοπούν στη μακροοικονομική αποδοτικότητα της κοινωνικής ασφάλισης καθώς και στην περιφερειακή ανασυγκρότηση και επιχειρησιακή διασύνδεση μεταξύ των Εθνικών Συστημάτων Υγείας (ΕΣΥ) και Κοινωνικής Φροντίδας (ΕΣΚΦ).

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος: *«Στερεότυπα: όροι ύπαρξης και παρεμβάσεις για την αναίρεσή τους»*, σελ. 71-86.

Τα στερεότυπα κωδικοποιούν συναισθηματικά φορτισμένες γνώμες οι οποίες συνήθως είναι ατεκμηρίωτες και χαρακτηρίζουν αρνητικά μια κοινωνική κατηγορία (π.χ., φυλή, φύλο, εθνότητα) στο σύνολό της. Το σχολείο και τα ΜΜΕ είναι προφανείς φορείς διάδοσης των στερεοτύπων. Υπάρχει η δυνατότητα να καταπολεμηθούν τα διαδομένα στερεότυπα με μέτρα πολιτικής, όπως η ενίσχυση των διομαδικών επαφών μεταξύ ανηλίκων από διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες και η πολιτική εκπαίδευση ενηλίκων. Τα μέτρα αυτά είναι χρήσιμα αλλά θα παραμένουν αναποτελεσματικά, εφόσον δε συνοδεύονται από μια συνολική πολιτική καταπολέμησης των στερεοτύπων στην κοινωνία.

Μανώλης Τζανάκης, Μάνος Σαββάκης: *«Οι τόποι ως ιστορικοπολιτισμικά αντιπαραδείγματα και ως σύμβολα κοινωνικών ορίων: Σπιναλόγκα και Λέρος»*, σελ. 87-126.

Στο άρθρο αυτό επιδιώκουμε να στοχαστούμε θεωρητικά και να θεμελιώσουμε εμπειρικά την έννοια του τόπου ως συμβόλου κοινωνικών ορίων και ως πολιτισμικά διαμεσολαβημένου ιστορικοκοινωνικού αντιπαραδείγματος. Εξετάζονται δυο συγκεκριμένοι διακεκριμένοι τόποι (Σπιναλόγκα, Λέρος), ως αντεστραμμένοι παραδειγματικοί τόποι, δηλαδή ως σημαντικές περιοχές, οι οποίες συνδέθηκαν με αρνητικές κοινωνικές σημασιοδοτήσεις. Αυτοί οι χώροι υλικοποιήσαν και εν πολλοίς συνεχίζουν να

μετουσιώνουν κοινωνικούς μηχανισμούς που εγχαράσσουν όρια και κοινωνικές διακρίσεις. Η ανάλυση εστιάζεται στα εγχειρήματα διαχείρισης αυτών των τόπων στο πλαίσιο μιας γενικής προβληματικοποίησης του στιγματογόνου παρελθόντος τους, διαδικασία που αναδεικνύει την εμπλοκή τους στην παραγωγή αντεστραμμένων εικόνων της υγείας και της κανονικότητας.

Γρηγόρης Καραφύλλης: «Φιλοσοφικές αντιλήψεις του Charles Peirce και του John Dewey για την εκπαιδευτική θεωρία», σελ. 127-156.

Στην εργασία αυτή εξετάζονται ορισμένες απόψεις του C.S. Peirce και του J. Dewey για την εμπειρία και τη συναφή θεμελίωση της γνώσης, οι οποίες έχουν μία δυνητική εφαρμογή στην εκπαιδευτική θεωρία. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις τυπικές λογικές μεθόδους του Peirce για το νόημα των λέξεων και τη χρήση τους ως εργαλείων στις εφαρμογές των πραγματιστικών εννοιών για τη βελτίωση της ικανότητας της μάθησης. Παράλληλα εξετάζονται οι παράμετροι της φιλοσοφικής συγκρότησης του Dewey και η πρότασή του για ιδιαίτερη χρήση της φιλοσοφίας στην εκπαίδευση. Τονίζεται η κοινωνιογλωσσική οπτική, η εκλογίκευση και η ιεράρχηση της έρευνας, ενώ προβάλλεται η μέθοδος και η διάκριση επιστήμης και ηθικής και συζητείται η θεωρία της μάθησης.

Σάββας Μαυρίδης: «Βιβλιοθήκη, συγγράμματα και τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Η περίπτωση των πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών», σελ. 157-184.

Η εκπαίδευση αποτελεί για κάθε κοινωνία και κάθε εποχή το σημαντικότερο μοχλό ανάπτυξης και την αποδοτικότερη επένδυση. Υπό το πρίσμα του ιδεότυπου της τελεολογικής δράσης, δηλαδή της ορθολογικής σύνδεσης μέσων και στόχων, όπως διατυπώθηκε από τον Max Weber και άλλους θεωρητικούς, εξετάζεται ο τρόπος λειτουργίας της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η διαδικασία μάθησης στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση στηρίχθηκε και στηρίζεται ακόμη και σήμερα, κατά μεγάλο μέρος, στο λεγόμενο σύστημα του ενός συγγράμματος, σε αντίθεση με το σύστημα της βιβλιογραφίας που υιοθετήθηκε στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης, ήδη από το 18ο αιώνα.

Από τον Schiller μέχρι τον Adorno και από τον Παπανούτσο μέχρι τον Ανδρόνικο, η εκπαίδευση αυτού του είδους αποτέλεσε με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο αντικείμενο κριτικής. Για μακρό χρονικό διάστημα η μεταρρύθμιση προς την κατεύθυνση της βιβλιογραφίας σκόνταφτε στην Ελλάδα, κατά πρώτον λόγο εξαιτίας και της έλλειψης βιβλιοθηκών. Με τη συνδρομή κοινοτικών πόρων οι πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες έχουν βελτιωθεί σημαντικά. Το θεσμικό πλαίσιο όμως μιας μεταρρύθμισης περιεχομένου απουσιάζει. Ίσως οι ιστορικοί της εκπαίδευσης του μέλλο-

ντος γράψουν ότι η ελληνική εκπαίδευση εκσυγχρονίστηκε με τη συνδρομή της Ευρωπαϊκή Ένωσης.

Γιώργος Ψαχαρόπουλος, Στέργιος Τασούλας: «Προσδιοριστικοί παράγοντες της επίδοσης των μαθητών της Γ' Λυκείου στις Γενικές Εξετάσεις 2000», σελ. 185-202.

Τον Ιούνιο του 2000 πάνω από 70.000 τελειόφοιτοι της Γ' τάξεως λυκείου δοκιμάστηκαν στις γενικές εξετάσεις για εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Στην ανάλυση που ακολουθεί χρησιμοποιήθηκε ο πληθυσμός, και όχι δείγμα, της επίδοσης αυτών των μαθητών σε 4 γνωστικά αντικείμενα, τρεις κατευθύνσεις και δύο κύκλους, σε όλα τα λύκεια της χώρας, δημόσια και ιδιωτικά, ημερήσια και νυχτερινά.

Η βάση δεδομένων περιλαμβάνει τη γεωγραφική περιοχή της χώρας, το Νομό, και το όνομα του Λυκείου. Βάσει αυτών, προστέθηκε η μεταβλητή του κατά κεφαλήν εισοδήματος (ζεύξη στοιχείων Εθνικών Λογαριασμών) και του μέσου εκπαιδευτικού επιπέδου του Νομού (ζεύξη στοιχείων ΕΣΥΕ απογραφής πληθυσμού 1991). Με αυτόν τον τρόπο, προσεγγίζεται η κοινωνικοοικονομική προέλευση κάθε εξεταζόμενου.

Βιβλιοκριτικές

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος: «Διεθνής σύγκρουση και οικονομική σκέψη. Διεθνές εμπόριο και εθνικό συμφέρον. 17ος-20ός αιώνας», 2003.

Stavros Perentidis: «Pratiques de mariage et nuances de continuite dans le monde grec. Quatre etudes d'anthropologie historique et juridique», 2002.

Τεύχος 37, Δεκέμβριος 2003

Claude Ménard: «The new institutional approach to institutions: concepts, methods, results», σελ. 5-25.

New Institutional Economics has developed considerably over the last twenty years, qualifying as a «progressive research program». This program is based on a hard core of concepts that apply to well identified objectives: The alternative modes for organizing transactions, the institutional environment in which they are embedded, and the interaction between

these dimensions. Transaction costs play a major role in this approach. This paper examines why it is so, it deals with several controversial issues, and it provides examples of recent breakthroughs in economics, but also in history and in the political sciences.

Jürgen G. Backhaus, Günther G. Schaefer: *«Striving to be member of the club: when institutions become variables and outcomes become given»*, σελ. 27-57.

Successful, less successful and unsuccessful examples of system transformation processes leading to or trying to lead to stable democratic market economies are plentiful.

These developments pose a challenge to economics and political science to develop theoretical concepts that can explain the dynamics of these system transformation processes and that can suggest strategies for a successful management transition and ensure stability. We propose to take the first steps towards developing such a conceptual framework by interpreting elements of relevant economic and political theory. We shall do this by first taking a critical look at relevant theoretical concepts in political science and economics before, in part III outlining in a rather tentative and general way one proposal for an integrated approach.

Nicolas Rodger: *«The military revolution at sea»*, σελ. 59-76.

The article examines the link between the nature of societies, the nature of governments, and the nature of their military activities. Three great military and economic powers of the seventeenth and eighteenth centuries are compared, Britain, Sweden and the Netherlands. It is concluded that seapower was most successful in countries with flexible and open social and political systems.

Nicholas Kyriazis, Michel S. Zouboulakis: *«The Economics of Sea Power. Property rights arrangements and institutional change in Elizabethan England»*, σελ. 77-96.

This article focuses on the institutional conditions that helped England to be transformed into a sea power during the reign of Queen Elisabeth I (1558-1603). Institutional change was the result of a successful coordination of public choices in order to organize national defense and privateering expeditions against Spain's trade and its New World colonies. The creation of the stockmarket and the establishment of joint stock overseas trade companies were both the outcome of a large alliance between public and private interests, leading to an effective arrangement of property rights and of the appropriate incentives related to them, inaugurating a path responsible for the development of Great Britain over the next centuries. From a methodological point of view our analysis provides an as-

assessment of the appropriateness of the conceptual framework of property rights in understanding commercial capitalism.

Konstantinos Aravossis, Efrosini Koutsiana: *«Program evaluation methodologies – A comparative assessment»*, σελ. 97-115.

This paper presents the methodologies used to execute a program evaluation. Several types of methodologies and techniques on program evaluation can be found in the literature, composing a valuable reference base for the evaluator. By presenting the various methodologies we do not aim to measure their efficiency and propose the best one. On the contrary, we believe that each methodology has some advantages and, moreover, in some cases it could be the most appropriate. The aim of this paper is to summarise the different approaches in evaluation, to gather the various methodologies and to determine the specific circumstances under which each methodology is the most appropriate to follow. A more ambitious aim is to propose some interesting methodology mixes, which can be useful guides when looking for evaluation designs that fit better in the reality of a program.

Manfred Tietzel, Christian Müller: *«Η πληροφορική στο σύγχρονο εκπαιδευτικό περιβάλλον που υπαγορεύει η κοινωνία της πληροφορίας»*, σελ. 117-133.

The problem of doping in sports consists of a social dilemma situation in which, in equilibrium, each athlete consumes doping means although each one would be better off if everybody gave up taking performance-stimulating drugs. Based on a rational-choice analysis, a proposal which focuses on the «demand side» of the problem is made how this dilemma may be overcome. An abstract, non-enumerative definition of the doping offense is put forward which classifies all substances enhancing the athletes' performance and damaging their health as doping means. In a multilateral «fairness compact» among all participants involved, sports associations and promoters would have to commit themselves on a life-long suspension of all athletes tested positively. Sponsors would have to provide the financial basis for an independent monitoring and enforcement agency. It is argued that this proposal not only drains the doping problem in an incentive-compatible way but also avoids the inefficiencies and in-human consequences of actual doping practices.

George Emm. Halkos: *«Testing the existence of an environmental Kuznets Curve for sulfur using panel data models»*, σελ. 135-158.

This paper uses a dynamic panel data for 73 (23 OECD and 50 non-

OECD) countries for the time period 1960-1990 in order to estimate the relationship between Gross Domestic Product (GDP) and pollution in the form of sulphur emissions. For the purpose of performing our empirical estimate, fixed and random effects are used. This analysis shows significant differences between the most industrialized countries and the rest of the countries considered. This implies that a uniform policy to control pollution is not adequate. It is necessary to take into consideration the specific economic situation as well as the structure of the industrial and the business sectors in each country. Finally, in terms of policy implications, the study presents the main abatement options for sulphur reduction.

Τεύχος 38, Άνοιξη 2004

Γιώργος Κοντογιώργης: «Η «πολιτειότητας» ως διακύβευμα», σελ. 5-24.

Ο πολίτης της νεοτερικότητας είναι υπήκοος του κράτους, όχι πολίτης της πολιτείας. Είναι συνεπώς ατελής πολίτης και το σύστημα προ-αντιπροσωπευτικό ή διαμεσολαβητικό. Αντιθέτως, ο πολίτης της πολιτείας διαθέτει κατ' ελάχιστον την ιδιότητα του εντολέα, οπότε το πολιτικό σύστημα είναι αντιπροσωπευτικό, και στην ολοκλήρωσή του, είναι κάτοχος της καθολικής πολιτικής αρμοδιότητας, όπως στη δημοκρατία. Ο ατελής πολίτης είναι ιδιώτης, ενώ όταν συντρέχει η απλή ή η πλήρης «πολιτειότητας», ο πολίτης συγκροτείται σε σώμα, σε συστατικό θεσμό του πολιτικού συστήματος.

Ι.Δ. Καρακασιάνης: «Ο "ιδεολόγος πολιτικός": η ιδεολογία από τον Ιακωβίνο πολιτικό στον πολιτικό της παγκοσμιοποίησης», σελ. 25-41.

Η ιδεολογοποίηση της πολιτικής ζωής του σύγχρονου κόσμου παρατηρείται από τη δράση του ιακωβίνου πολιτικού. Αυτή η ιδεολογοποίηση έχει τις γενετικές της ρίζες σε μια ιστορική πορεία, που ξεκινά στην ευρωπαϊκή ιστορία από το 10ο αιώνα με σταθμούς, πριν ο Destutt de Tracy επινοήσει τη λέξη Ιδεολογία, το κίνημα της Arcadia, τις θεωρίες του Fr. Bacon και του Rousseau και τις πολιτικές λέσχες, που πλάθουν το Homo Ideologicus. Ο ιδεολόγος πολιτικός χαρακτηρίζεται από μεσσιανικό πνεύμα και μανιχαϊσμό. Αντίθετα ο σύγχρονος πολιτικός της παγκοσμιοποίησης μετασκευάζεται σε image maker και «πολιτικό-μάνατζερ», αποβάλλοντας το σωτηριολογικό πνεύμα. Ιδεολογικοποιεί λέξεις κι εύκολα μεταλλάσσει θέσεις. Η καθιέρωση από το δυτικό πολιτισμό του υποκειμενισμού ως παράγοντα ερμηνείας του κόσμου απαιτεί κριτική ερ-

μηγεία των επιλογών του ευρωπαϊκού υποκειμένου, η οποία θα εξηγεί την τάση του να επινοεί ουτοπικούς στόχους.

Κωνσταντίνος Καφέτσιος, Μαρία Ιωαννίδου: «*Διαπροσωπικές σχέσεις και ψυχική υγεία σε δείγμα ιατρών*», σελ. 43-61.

Η παρούσα έρευνα είχε σκοπό την μελέτη της επίδρασης των διαπροσωπικών σχέσεων στην ψυχική υγεία. Ένα συνεκτικό σώμα ερευνών έχει δείξει ότι υψηλά επίπεδα κοινωνικής στήριξης συνδέονται με την καλή ψυχική υγεία και ότι άτομα με ανασφαλή προσωπικότητα χαρακτηρίζονται από υψηλότερα επίπεδα άγχους και ψυχολογικής καταπόνησης. Σε συνέχεια πρόσφατης εργασίας σε δείγμα από τον γενικό πληθυσμό εξετάσαμε πώς το εύρος και η ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων όπως και οι ατομικές διαφορές στο δεσμό ενηλίκων επηρεάζουν διαφορετικές πλευρές της ψυχικής υγείας ενός συγκεκριμένου επαγγελματικού πληθυσμού, αυτό των ιατρών. Στην έρευνα συμμετείχαν 104 ιατροί του δημόσιου τομέα, οι οποίοι συμπλήρωσαν ερωτηματολόγια για την ψυχική υγεία (GHQ, STAI, αντίληψη του στρες), την κοινωνική στήριξη (Short Social Support Scale) και τους τύπους δεσμού ενηλίκων (Ερωτηματολόγιο εμπειριών στις διαπροσωπικές σχέσεις). Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν τις υποθέσεις για τη σχέση της ψυχικής υγείας (άγχος, αντίληψη του στρες, γενική ψυχική υγεία) με τους τύπους δεσμού αλλά όχι με ποσοτικές ή ποιοτικές πλευρές της κοινωνικής στήριξης.

Αικ. Γκαρή, Α. Καρκατζούνης, Β. Παυλόπουλος: «*Οι στάσεις των Ελλήνων φοιτητών απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*», σελ. 63-93.

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι μία ταυτότητα υπό διαμόρφωση, στην οποία σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η διαδικασία του επιπολιτισμού των ατόμων, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση της ευρύτερης κοινωνικής ταυτότητας. Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο να μελετήσει τις στάσεις των Ελλήνων φοιτητών σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, με έμφαση στα εξής θέματα: (α) ιδανικά χαρακτηριστικά ενός κράτους-μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), (β) σκοποί της Ε.Ε., (γ) τακτικές επιπολιτισμού ή ψυχολογικής προσαρμογής των Ελλήνων στην Ε.Ε., και (δ) σημαντικά οφέλη που προκύπτουν και κίνδυνοι που εγκυμονεί η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε. Το δείγμα αποτελείται από 180 φοιτητές που φοιτούν σε σχολές κοινωνικών, θεωρητικών και θετικών επιστημών της Αθήνας. Χρησιμοποιήθηκε αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο που αξιολογεί τις στάσεις των φοιτητών σχετικά με τα προηγούμενα θέματα. Από τα αποτελέσματα της έρευνας προκύπτει ότι οι φοιτητές συμφωνούν με τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, μολονότι δηλώνουν άγνοια γύρω από τη λειτουργία βασικών θεσμικών οργάνων της Ε.Ε., όπως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, το Ευρωκοινοβούλιο και οι Ευρω-

παϊκοί Επίτροποι. Τα ευρήματα αυτά συζητώνται σε σχέση με τη θεωρία του επιπολιτισμού και τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας.

Δημήτριος Φ. Καινούργιος, Μπουρλετίδης Κωνσταντίνος:

«Η εξ αποστάσεως ηλεκτρονική ανοικτού τύπου δια βίου εκπαίδευση και η εφαρμογή της στην Ελλάδα», σελ. 95-120.

Βασικός σκοπός του παρόντος άρθρου αποτελεί η παρουσίαση και ανάλυση της φιλοσοφίας, της εκπαιδευτικής διάστασης και της αρχιτεκτονικής της εξ αποστάσεως ηλεκτρονικής εκπαίδευσης ή τηλε-μάθησης (e-Learning), καθώς και του αντίστοιχου εκπαιδευτικού προγράμματος που υλοποιεί το Πανεπιστήμιο Αθηνών και των αποτελεσμάτων αξιολόγησής του μέσω της χρήσης ερωτηματολογίου. Με τη συγκεκριμένη μεθοδολογία, η οποία αποτελεί εξέλιξη της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, και αξιοποιείται ευρέως στο παγκόσμιο σύστημα εκπαίδευσης και κατάρτισης, η μαθησιακή διαδικασία επιτελείται με τη χρήση σύγχρονων τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών, εμπεριέχει συνεργατικότητα (σύγχρονη, ασύγχρονη, ή εξατομικευμένη) και αλληλεπίδραση ανάμεσα σε εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενο και μπορεί να εξατομικευθεί στις ανάγκες του κάθε «χρήστη» χωρίς τη φυσική παρουσία του τελευταίου σε ένα συγκεκριμένο χώρο.

Γιώργος Μανωλίσης: *«Η εμπλοκή των γονέων στην προσχολική αγωγή», σελ. 121-145.*

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση του βαθμού και της μορφής της γονεϊκής εμπλοκής στην ελληνική προσχολική αγωγή.

Το δείγμα της έρευνας συγκροτήθηκε από 271 γονείς παιδιών ηλικίας 4-6 ετών, τα οποία φοιτούσαν σε νηπιαγωγεία και παιδικούς σταθμούς της Κρήτης. Η αξιολόγηση της γονεϊκής εμπλοκής έγινε με τη χρησιμοποίηση μίας κλίμακας εκτίμησης πέντε διαβαθμίσεων. Η διερευνητική παραγοντική ανάλυση έδειξε την ύπαρξη τεσσάρων διαφορετικών μορφών γονεϊκής εμπλοκής στην προσχολική αγωγή. Ειδικότερα, φάνηκε ότι α) η επαφή των γονέων με το νηπιαγωγείο ή τον παιδικό σταθμό είναι μικρού βαθμού και β) ορισμένες από τις μορφές της γονεϊκής εμπλοκής επηρεάζονται από διάφορες μεταβλητές, όπως είναι το φύλο του γονέα, το προσχολικό ίδρυμα φοίτησης του παιδιού και το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας.

Αντώνης Υ. Παυλίδης: *«Αστικοποίηση του ποντιακού χώρου στην Τουρκία κατά τη 10ετία του 1990. Συνοπτική κοινωνιολογική προσέγγιση της μετακίνησης του ποντιακού πληθυσμού προς την Κων/πολη και της εγκατάστασής του», σελ. 147-162.*

Η μελέτη αυτή διερευνά τις συνθήκες αστικοποίησης του Πόντου,

μιας περιφέρειας της Τουρκίας, όπου από αιώνες μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή ήταν εγκατεστημένοι ελληνικοί πληθυσμοί και επί πλέον οι γεωγραφικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της περιοχής έχουν συντελέσει, σε κάποιες περιπτώσεις, στην επιβίωση ελληνικών ιδεολογικών στοιχείων, όπως της γλώσσας. Αξιοποιώντας στοιχεία από τουρκικές πηγές, σε κάποιες περιπτώσεις επίσης, αποδεικνύει ότι το κράτος δεν λαμβάνει ιδιαίτερη μέριμνα όχι μόνο γι' αυτή, αλλά ούτε και για τις υπόλοιπες κεντρικές και ανατολικές περιφέρειες της Ανατολίας, αναγκάζοντας μεγάλες πληθυσμιακές μάζες της περιοχής να μετακινηθούν προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας στα δυτικά και κυρίως στην οικονομική και πολιτιστική της πρωτεύουσα, Κωνσταντινούπολη. Εκεί, στις συνθήκες της χαώδους πόλης, τον κατ'εξοχήν τόπο υποδοχής εσωτερικών μεταναστών της χώρας, διατηρούν τις πολιτιστικές τους ιδιαιτερότητες, τις οποίες αναπαράγουν μέσω ενός σημαντικού αριθμού φορέων πολιτιστικού κυρίως χαρακτήρα. Οι ανάγκες για υποδομές ιδιαίτερα στις παρυφές της πόλης, όπου κυρίως εγκαθίστανται οι μετανάστες, είναι πιεστικές. Όλα τα δεδομένα δείχνουν ότι η ροή αυτή εξόδου των κατοίκων του Πόντου προς την Κωνσταντινούπολη θα συνεχίζεται και θα εντείνεται, χωρίς σχεδιασμό απορρόφησης όχι μόνο αυτών, αλλά και των υπολοίπων εσωτερικών μεταναστών από τις επαρχίες της μικρασιατικής ενδοχώρας. Στον ορίζοντα δε φαίνεται καμιά προοπτική ανατροπής αυτής της εξέλιξης. Απαιτείται η λήψη γενναίων μέτρων πολιτικής, τα οποία δεν έχουν μέχρι σήμερα ληφθεί.

Φωτεινή Λέκκα: *«Τοπικά πολυσυλλεκτικά μουσεία: θεσμός ή πεδίο πρόσφορο σε διαχειριστικούς αυτοσχεδιασμούς; Η περίπτωση της Πορτίτσας», σελ. 163-186.*

Στο κείμενο αναλύονται αρχικά η φιλοσοφία της συγκρότησης και η πολιτισμική, κοινωνική και ψυχολογική λειτουργία του τοπικού μουσείου της Πορτίτσας. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, διερμηνεύεται και περιοδολογείται η δράση των τελευταίων ετών, με έμφαση στις προτεραιότητες, στις επιλογές και στους περιορισμούς, ενδογενείς και εξωγενείς. Η εξέλιξη της προβληματικής του φορέα συσχετίζεται με τις ισχύουσες παραδοχές για το σύγχρονο μουσείο σε διεθνές επίπεδο και τις προδιαγραφόμενες απαιτήσεις που αυτές θέτουν σε όλους τους μουσειακούς οργανισμούς (ανεξαρτήτως μεγέθους και εμβέλειας) αναφορικά με την ποιότητα της έρευνας, τους όρους και την αποτελεσματικότητα της κοινωνικοποίησης της.

Γιάννης Παπαγαρυφάλλου: *«Η σύγκρουση των πολιτισμών και τα ανθρώπινα δικαιώματα», σελ. 187-198.*

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στη θεωρία της Σύγκρουσης των Πολιτισμών και τη θέση που καταλαμβάνει στο πλαίσιο της η αρχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ως αντίβαρο της πολιτισμικά περιορισμένης αντί-

ληψης που έχει ο Χάντινγκτον για τα ανθρώπινα δικαιώματα, αναπτύσσεται η έννοια του ανθρώπου ως φορέα δικαιωμάτων ανεξαρτήτως φύλου, φυλής, τάξης ή θρησκείας.

Βιβλιοκριτική

Νικόλαος Τσίρος: *«Κορνήλιος Καστοριάδης, Ο "Πολιτικός" του Πλάτωνα. Επτά Σεμινάρια στην EHESS»*, 2001.

Τεύχος 39, Καλοκαίρι 2004

Θεόδωρος Μυλωνάς: *«Εισαγωγή»*, σελ. 5-21.

Αθανάσιος Ε. Γκότοβος: *«Από την κοινωνικο-οικονομική στην εθνο-πολιτισμική ετερότητα: Προβλήματα θεωρίας και μεθόδου της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης»*, σελ. 23-46.

Η παραδοσιακή κοινωνιολογία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα –συντηρητική ή καινοτομική– ήταν για μακρά περίοδο προκατειλημμένη με την ανισότητα των εκπαιδευτικών ευκαιριών στην εκπαίδευση και με το σχολείο ως μηχανισμό αναπαραγωγής της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Το λεξιλόγιο αυτής της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης παρέπεμπε σε οικονομική, κοινωνική και ενδογλωσσική (με την έννοια των επί μέρους κωδίκων της Ελληνικής) διαφοροποίηση στην κοινωνία αλλά και ανάμεσα στους μαθητές, εστιάζοντας ιδιαίτερα στο περιβάλλον προέλευσης των μαθητών ως κεντρική μεταβλητή για την περιγραφή και την ερμηνεία της πορείας τους μέσα στους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Γύρω στα τέλη της δεκαετίας του '80, και σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, η Ελλάδα υφίσταται συστηματικές αλλαγές αναφορικά με την παρουσία και τη δυναμική ομάδων με διαφορετική εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική και πολιτισμική ταυτότητα. Αν και δεν είναι όλες αυτές οι ομάδες νέοι πληθυσμοί (μετανάστες, παλιννοστούντες και πρόσφυγες) για την ελληνική κοινωνία, όπως π.χ. είναι σαφές από το παράδειγμα της μουσουλμανικής μειονότητας, η σχέση τους με την εκπαίδευση δεν μπορεί να διερευνηθεί με πληρότητα –πολύ λιγότερο να γίνει αντικείμενο σχεδιασμού και εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών– με τη βοήθεια του παραδοσιακού λόγου της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης. Εθνική, εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική και πολιτισμική διαφορά, καθώς και οι τρόποι προβολής αλλά και πρόσληψής της, έχουν δημιουργήσει ένα νέο πεδίο για την ελληνική κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, ενώ εκδηλώνεται ήδη σημαντική πίεση και ισχυρό κίνητρο για τους ερευνητές που υπηρετούν

τον συγκεκριμένο κλάδο των Επιστημών της Αγωγής να εκσυγχρονίσουν και να εμπλουτίσουν τη θεωρητική τους σκευή, έτσι ώστε αυτή να ανταποκρίνεται πληρέστερα στη διαμορφούμενη νέα και πολυπλοκότερη εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Άννα Φραγκουδάκη: *«Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης σήμερα: Ερωτήματα για τη σχέση επιστήμης και κοινωνίας»*, σελ. 47-68.

Το άρθρο αφορά το ερώτημα γιατί υπάρχει τόσο μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στη σωρευμένη επιστημονική γνώση για τα αίτια που προκαλούν τη μαζική σχολική αποτυχία των μαθητών από λαϊκά κοινωνικά στρώματα και στην αξιοποίηση αυτής της γνώσης για την άμβλυνση έστω του φαινομένου της αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας από το σχολείο. Καταλήγει στη διπλή υπόθεση εργασίας ότι (α) η συχνή στην επιστημονική βιβλιογραφία καταγγελία της αναπαραγωγής και των ανισοτήτων δε φαίνεται να έχει άλλη κοινωνική χρησιμότητα από την κατάταξη μέρους των επιστημόνων στην κατηγορία των ασυμβίβαστων ή ριζοσπαστών, ενώ (β) η επιστημονική παραγωγή για το θέμα ανισοτήτων και σχολείου σε τελική ανάλυση παρεμποδίζει τη διαμόρφωση αιτημάτων υπέρ της ανακατανομής προνομίων και αγαθών στην κοινωνία.

Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη: *«Προς μια κοινωνιολογία της ελληνικής κοινωνιολογίας και των παραγωγών της, 1959-2000. Συμβολές στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και στην κοινωνιολογία της επιστήμης»*, σελ. 69-102.

Το άρθρο διαιρείται σε δυο μέρη και συμπληρώνεται με δυο Παραρτήματα (Α και Β).

Στο πρώτο μέρος διαγράφονται σε γενικές γραμμές οι σύνθετοι θεωρητικοί/εμπειρικοί προσανατολισμοί της «Κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης (παιδείας)» και της συγγενεύουσας μαζί της «Κοινωνιολογίας της επιστήμης», ώστε να αποσαφηνιστεί, κατά το δυνατόν, το επιστημονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετείται η ήδη δημοσιευμένη «Τρίλογία», Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα Σήμερα (1987,1997,2000).

Το έργο αυτό περιλαμβάνει κείμενα και βιογραφίες 114 Ελλήνων και Ελληνίδων κοινωνιολόγων το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα (1959-2000) που συνέλεξε, επιμελήθηκε και σχολίασε η γράφουσα.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται ορισμένα από τα πορίσματα και κάποιες εικασίες από το παραπάνω τρίτομο έργο και γίνεται ειδική αναφορά στις κάπως διαφορετικές κοινωνικοποιητικές εκπαιδευτικές εμπειρίες, μεταξύ των κοινωνιολόγων της παλαιότερης γενιάς (απόκτηση διδακτορικού τις δεκαετίες του '60 και του '70) και της νεώτερης (απόκτηση διδακτορικού τις δεκαετίες του '80 και του '90).

Οι διαφορές αυτές συνεπάγονται και διαφορές ως προς το επαγγελ-

ματικό habitus που αποκτούν τα μέλη κάθε γενιάς κατά τη διάρκεια των πανεπιστημιακών τους σπουδών.

Τέλος, στο Παράρτημα (Α) περιλαμβάνεται ένα σύντομο σχόλιο για την «Κοινωνιολογία της γνώσης και τις επιστημολογικές αδυναμίες της» και στο Παράρτημα (Β) παρουσιάζεται ένα διάγραμμα για τις λειτουργίες (συνέπειες) της επιστημονικής κοινωνικοποίησης των νέων στους θεσμικούς χώρους των Πανεπιστημίων διαφόρων χωρών και εποχών.

Κώστας Λάμνιαν: *«Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: Συγκρότηση - Εξέλιξη - Προοπτικές»*, σελ. 103-139.

Το συγκεκριμένο άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει την πορεία συγκρότησης και εξέλιξης της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, δίνοντας έμφαση στη μελέτη των διαδικασιών της υλικής και της συμβολικής αναπαραγωγής της κοινωνίας. Παράλληλα, προσπαθεί να αναδείξει τις πιθανές προοπτικές της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης στο πλαίσιο των συνεχώς εξελισσόμενων κοινωνικών συνθηκών.

Στέλιος Χιωτάκης: *«“Ηθική του φρονήματος” και “κοινωνικά κατασκευασμένη” γνώση: Απόσπασμα σχολικού βιβλίου ως αφετηρία για διάλογο με τη “Νέα” Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης»*, σελ. 141-186.

Στο πλαίσιο ενός διαλόγου με τη «Νέα» Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, ασκείται κριτική στον τρόπο που η τελευταία συγγείει ή ταυτίζει την εμπειρική-καθημερινή πρόσληψη και ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων από τα άτομα με την μεθοδική-επιστημονική διερεύνησή τους. Οι ακρότητες και οι αντιφάσεις που δημιουργούνται στο πλαίσιο του σχετικισμού αυτού συγκεκριμενοποιούνται στο παράδειγμα του «Παπουλάκου», μιας χαρισματικής μορφής που δημιούργησε αναταραχές στις συνθήκες που επικρατούσαν στα μέσα του 19ου αιώνα στην Πελοπόννησο. Η μορφή αυτή ανακατασκευάστηκε με λογοτεχνικό-εξιδανικευμένο τρόπο από την Κωστή Μπασιά στο έργο του «Παπουλάκος-Μαρτυρία». Ένα απόσπασμα από αυτό έγινε αντικείμενο χρήσης σε σχολικό βιβλίο, σε μια εποχή που καταδικάζονται γενικά οι ακραίες εκδηλώσεις της «ηθικής του φρονήματος» από περιθωριακές τρομοκρατικές οργανώσεις, ανεξάρτητα αν αυτές παρουσιάζονται με μια μάλλον θρησκευτική-φονταμενταλιστική ή με μια εκκοσμικευμένη μορφή (όπως π.χ. η 17 Νοέμβρη).

Μαρία Ηλιού: *«Το “επιπλέον αντίτιμο” της ελληνικής κοινωνιολογικής έρευνας»*, σελ. 187-196.

Η ελληνική κοινωνιολογική σκέψη και ιδιαίτερα ο χώρος της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, καθυστέρησε πολύ σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες να αναπτύξει την επιστημονική έρευνα ως οργανωμένο θεσμό. Η κοινωνιολογική και εκπαιδευτική έρευνα χρηματοδοτείται ε-

λάχιστα μόλις από το 1970, ενώ ελάχιστες από τις χρηματοδοτούμενες έρευνες δημοσιεύονται.

Η έλλειψη ερευνητικής παράδοσης είναι φανερή. Όπως σημαντική είναι και η έλλειψη φορέων έρευνας και ιδιαίτερα φορέων εκπαιδευτικής έρευνας.

Η παραγωγή εκπαιδευτικών ερευνών, ποσοτικά και ποιοτικά, είναι περιορισμένη, ενώ η έλλειψη δημοσιευμένης ερευνητικής παραγωγής είναι φανερή.

Σε διεθνές επίπεδο, η Ελλάδα απουσιάζει συστηματικά από τους χώρους όπου μελετώνται οι εξελίξεις των εκπαιδευτικών συστημάτων και προτείνονται οι καινοτομίες.

Οι προοπτικές της έγκυρης κοινωνιολογικής και εκπαιδευτικής έρευνας δεν είναι καλές. Τα κενά παραμένουν και οι καθυστερήσεις πληρώνονται.

Από τις απόψεις των στελεχών και των καταρτιζομένων διαμορφώνεται το περίγραμμα ενός τύπου εκπαιδευτή ενηλίκων που χαρακτηρίζεται από υψηλό επίπεδο γνώσεων και καλή προετοιμασία του αντικειμένου κατάρτισης, από υψηλού επιπέδου διδακτικές ικανότητες και από την ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους καταρτιζόμενους. Επίσης, διαπιστώθηκε η ανάγκη εξειδίκευσης των εκπαιδευτών ενηλίκων.

